Den HoogEerw. Hooggel. Heer
P. Hofstede de Groot
met warm gevoel van hoogachting
H. Q. Janssen.

JACOBUS PRÆPOSITUS.

Gelukkig zal ik mij inzonderheid achten, indien ik het ware verband tusschen Antwerpen en Luther, tusschen de Reformatie in Nederland bij haar ontstaan en die van Duitschland, helderder dan tot hiertoe heb in 't licht gesteld. Het is mijne overtuiging, verlevendigd door dezen mijnen arbeid, dat de Hervorming ook in Duitschland onwaardeerbare verpligting heeft aan die broederschap, die de Saksische Observanten, de congregatie van Saksen genoemd werd, waarvan Luther de ziel en Staupitz het hoofd was. Mijn oogmerk en mijn bestek gedoogden niet, dat uiteen te zetten; doch ongetwijfeld zou het een belangrijk punt van onderzoek en studie zijn. Misschien ben ik reeds te uitvoerig geweest in het schetsen van mijn' hoofdpersoon, wien ik in zijn leven, lotgevallen en beginselen zoo volledig mogelijk zocht voor te stellen, wien ik heb trachten te plaatsen in 't midden zijns tijds en zijner omgeving, om, te gelijk met hem, het tijdperk te malen, waarin hij zich bewoog. Gelukkig zal ik mij achten, indien ook dit mijn hoofddoel eenigermate gelukt is. Gelukkig, indien ik in 't zelfde jaar, in welks helft de driehonderdjarige gedachtenis van Præpositus' dood zal invallen, voor hem een niet onwaardig gedenkteeken gesticht heb.

Maar boven alles gelukkig, indien ik een tafereel heb ontworpen, dat niet alleen voor 't verstand, maar ook voor 't gemoed zijn' vruchten geeft, dat de lessen van dankbaarheid en godsvertrouwen, van geloof en liefde diep in 't harte prent. Hem zij 't eerbiedig aanbevolen, van Wien hulp en zegen daalt!

St. Anna ter Muiden,
15 Januarij, 1862.

I.

Het Augustijner klooster te Antwerpen.

Toen de bosschen en bergen van Italiës paradijs in de eerste helft der dertiende eeuw door tal van zwervende monnikengezelschappen bevolkt werden, oordeelde paus Alexander IV ten jare 1256 het goed, die ordelooze zwervelingen onder één' monnikenregel te verbinden, en hij schiep de orde der Augustijner Eremiten. De hoogvereerde en vrome bisschop van Hippo, die vóór bijna negen eeuwen het kluizenaars- en monnikenleven zoo zeer begunstigd had, leende hun zijn' beroemden naam, schoon het als zeker geacht mag worden, dat de kerkvader Augustinus noch een' monnikenorde gesticht, noch een' kloosterregel vastgesteld heeft. Ook moeten wij ze ons niet als eigenlijke eremiten voorstellen, al droegen zij den kluizenaarsnaam en al mogten ook velen van hen weleer een kluizenaarsleven geleid hebben. Zij waren in niets van de andere geordende monniken onderscheiden, dan in den zoogenaamden regel van Augustinus, die overigens met de gewone kloosterregels in het meeste overeenkwam; en zij behoorden tot de bedelorden, waarin zij den laatsten of vierden rang innamen.

Al spoedig verbreidde zich de orde in menigte van leden en kloosters. Maar al spoedig ook werd zij door den algemeenen vijand der kloosterinrigtingen bestreden. Ook hier toch slopen gemakzucht, verlangen naar 't goed en genot der wereld, verminderde naauwgezetheid in 't naleven des regels en verslapping der tucht de woning der broeders binnen en bedreigden hunne instelling met het verderf. Van daar, dat gedurig pogingen werden vernieuwd om de orde te hervormen en haar terug te leiden tot hare oorspronkelijke strengheid. Één' zulker pogingen greep plaats in de vijftiende eeuw; dat zoo belangrijke tijdvak, waarin het licht zich met sterkte begon te verspreiden; waarin het Bazelsche concilie de kloosterhervorming zoo zeer ter harte nam; waarin de kardinaal Nicolaas van Cusa, die, op het concilie tegenwoordig, zelf daartoe aangespoord had, met dat bepaalde doel veelvuldige reizen deed, en met name de Augustijner kloosters, ook in Nederland, zocht te hervormen naar en te brengen onder den regel van Windesheim.[1] Gelijk in diezelfde eeuw de Franciscaner orde krachtig hervormd werd door den arbeid van Bernardinus van Siëna, daarin ijverig geholpen door zijn' leerling Johannes de Capistrano en onzen beroemden Brugman, gelijk alzoo de Observanten onder de Minderbroeders ontstonden, dus genoemd omdat zij den regel van Franciscus gestreng observeerden; gelijk de observantie tot stand kwam onder de Benedictijnen en de Dominicanen;[2] zoo werd ook de Augustijner orde door den reformatorischen tijdgeest aangegrepen.' Ook zij werd in tweeën gescheurd, en de Augustijner Eremiten van de observantie, of de Augustijner Observanten, ook de Augustijner

Barrevoeters genaamd, traden in 't leven. Dit gebeurde omstreeks 1492, negen jaren nadat Luther geboren was, en het vaderland van dien grooten kerkhervormer was ook het vaderland der Augustijner observantie. Zij komt dan ook somwijlen voor onder den naam van de Saksische congregatie, doorgaans echter onder dien van de geprivilegieerde of hervormde congregatie in Duitschland.[1] Het pauselijk gezag bekrachtigde haar en stond haar een' generaal-vicaris toe, onafhankelijk van den generaal der oorspronkelijke Augustijner orde, die nevens hare gescheidene zuster bleef voortleven.[2]

Tot zulk een' vicaris-generaal werd ten jare 1503 benoemd de in de Hervormingsgeschiedenis zoo beroemde Johannes von Staupitz,[3] de vriend van Luther; die, toen hij in gemelde betrekking het klooster te Erfurt bezocht, den bezwaarden broeder met de taal des Evangeliums bemoedigde en hem bij 't scheiden een' Bijbel ten geschenke gaf; die den geleerden en vromen monnik in 1508 aanbeval aan Frederik den Wijze tot hoogleeraar aan de onlangs opgerigte universiteit te Wittenberg; die, bij eene reis naar de Nederlanden in 1516, Luther als zijn' plaatsvervanger in het vacariaat gedurende zijne afwezigheid achterliet; die de beroemde vijf-en-negentig stellingen goedkeurde en den moedigen hervormer begunstigde op den rijksdag; die alzoo krachtig heeft medegewerkt aan de grondlegging van dat groote gebouw, dat God door den kloeken Wittenberger gesticht heeft, en die dàn eerst meer op den achtergrond week toen hij begon te sidderen voor de reuzenvaart, waarmeê de ontboeide en vrijgelaten wateren voortstroomden. In den loop onzer geschiedenis zullen wij hem meer ontmoeten.

De broeders der Augustijner reformatie, die hunne conventen inzonderheid in Duitschland, bepaaldelijk ook in Saksen, hadden, breidden zich langzamerhand uit ook in Nederland. In 1493 reeds verrees een klooster dezer orde in Haarlem. Eene andere Noord-Hollàndsche stad, het toenmaals zoo bloeijende Enkhuizen, zag mede weldra een Augustijner gesticht in hare muren.[1] Het staat in 't naauwste verband met ons onderwerp, en we moeten er dus eenigzins uitvoerig over spreken. Johannes van Mechelen van Osbach, anders genaamd Raten, was er prior van, en als zoodanig treffen wij hem aan vóór het jaar 1511. Wij zien in hem een' man van groote geleerdheid, doortastenden geest en voortreffelijke hoedanigheden, die in ons verhaal geen' ondergeschikte rol vervult. Ook hem treffen wij aan in gemeenschap met den eersten kerkhervormer. Althans hij was een kweekeling der hoogeschool te Wittenberg, waar Luther zijn licht deed schijnen. In 1507 verwierf hij aan die hoogeschool al de graden, die het licentiaat tot het onderwijzen in de godgeleerdheid vorafgingen. Dit licentiaat, of deze vergunning, verkreeg hij op Vrijdag 12 September 1511, als wanneer hij reeds prior was van de Enkhuizer stichting. In het bijzijn van vele geleerden en geestelijken werd hij toen met eenparige stemmen tot deze academische waardigheid verheven. Maar weinig tijds daarna toefde hem nog hoogere eere. Na drie dagen, op den 15 September, zien wij, onder andere paters Augustijnen, ook meester Johannes van Mechelen toegelaten tot het houden der plegtige disputatie (*vesperia*), die de verheffing tot doctor op den volgenden dag voorafging; en op St. Fran-

ciscusdag, Zaturdag 4 October, werd de Enkhuizer prior, te gelijk met meester Wenceslaus (Link), opgenomen in den theologischen senaat der Wittenbergsche universiteit, met andere woorden, hij erlangde den titel van professor in de godgeleerdheid.[1] Ziedaar hem dus verheven tot den hoogsten rang onder de priesters der wetenschap.

't Was omstreeks 1513, dat de Enkhuizer prior eenige zijner monniken zond naar het aanzienlijke, rijke, levendige Antwerpen, om uit te zien, of er gelegenheid was om ook dáár een Augustijnenklooster der reformatie te vestigen. Tot nog toe was de Augustijner orde onder de talrijke geestelijke stichtingen in die groote stad niet vertegenwoordigd. 't Kon een prikkel zijn om ze toe te laten, en de welvarende Scheldestad, de zetel van den bloeijendsten handel ook met Duitschland, het vereenigingspunt van vreemdelingen uit alle oorden der wereld, gaf de schoonste uitzigten om de gemeenschap der orde levendig te houden met hare Duitsche broeders en overheden, en hare belangen en uitbreiding in Nederland krachtig te bevorderen. Reeds sedert een paar jaren was het oog der Enkhuizer kloosterlingen naar het zuiden geslagen geweest en waren door hen pogingen begonnen om zich dáár neêr te slaan. En toen de zendelingen uit Noord-Holland ter stede inkwamen, vonden zij er begunstigers in twee Antwerpsche burgers Joost Hoens en Marcus Mussche, die weldra van hunne begunstigers hunne helpers en weldoeners werden.

Immers, 't was aan hen dat de broeders het geschenk van een huis en erve, de grond hunner ne-

derzetting, te danken hadden. Deze grond lag achter de Munt, in de Nieuwstraat, tusschen de Ridderstraat en Boxstede, zooals eene oude aanwijzing opgeeft; eene andere zegt eenvoudig: in de Ridderstraat[1]. Wie thans de plaats van ons Augustijnenklooster zou willen zoeken, begeve zich naar de St. Andrieskerk, die gebouwd is op denzelfden grond, waar eens het klooster verrees. Op dien grond, het geschenk der godsvrucht en der liefde, begonnen de Augustijner broeders weldra eene kapel te bouwen, gewijd aan de heilige Drieëenheid. Spoedig was zij voltooid, en 't was ten jare 1513, dat de broeders haar openden en er de goddelijke dienst in begonnen te verrigten.

Doch nu begon ook de tegenstand. Een geestelijk gesticht, gebouwd in het geestelijk regtsgebied der Antwerpsche moederkerk, de beroemde Lieve-Vrouwe, kon niet anders dan stoffelijk nadeel voor haar te weeg brengen. 't Zou haar op een verlies van kerkbezoekers, biechtkinderen, uitvaarten te staan komen. 't Was ook inderdaad een onbescheiden ingrijpen in de toenmalige kerkelijke regten, en, alsof de broeders dit gevoelden, zij hadden dan ook hunne kapel gewijd in den vroegsten morgen. Het kapittel der kanunniken van de Lieve-Vrouwekerk, dat zeker eerst onwetend was gelaten van het voornemen der Augustijnen en voorts met groote afkeuring de kapel had zien oprijzen en inwijden, maakte zich nu gereed tot ernstigen tegenweer toen de kapel voor de heilige dienst ontsloten was. Geen ander middel hebbende om de vermetelheid der monniken tegen te gaan, wendde het zich tot den naderhand met roem bekend geworden paus Adriaan VI, toenmaals Adriaan

Floriszoon, deken van St. Pieter te Leuven en als zoodanig door pauselijk gezag belast met de handhaving der regten van het Antwerpsche kapittel. Adriaan, overtuigd van het regtmatige der klagten, rigtte den 20 Augustus 1513 een bevel tot broeder Joris Stevens („Georgius Stephani"), zeker den voornaamste der Antwerpsche Augustijnen en den bestuurder des bouwwerks, waarbij hem geboden werd, de kapel der Drieëenheid af te breken, zonder haar langer geopend te houden, en de offers, die in haar gebragt waren, volgens regt aan het Antwerpsche kapittel weder te geven.

Maar wie aan het bevel van Adriaan geen gehoor leenden waren de Augustijner monniken. Van daar een tweede bevel tot gehoorzamen op den 12 September, en dit met bedreiging van excommunicatie en andere straffen, terwijl broeder Joris tegen een' bestemden dag voor het geestelijk geregt te Mechelen gedaagd werd. Dit had betere gevolgen. De vrees sloeg den broederen om 't hart, en op den 3 October zond broeder Joris, met de ontvangene offers in de kapel, een' brief naar het kapittel, waarin hij echter te kennen gaf, dat hij door zijne oversten niet gemagtigd was om te Mechelen te verschijnen.

Inmiddels was de Enkhuizer prior, Johannes van Mechelen van Osbach of Raten, te Antwerpen aangekomen. Krachtige maatregelen nam hij tot handhaving zijner stichting in de voor zijne oogmerken zoo wèl gelegene Scheldestad. Met zijne twee vrienden Hoens en Mussche bragt hij de belangen des kloosters voor den raad van Brabant, en hijondernam een geding tegen het Antwerpsche kapittel op grond dáárvan,

dat het de stichting van 't convent beletten wilde op 's kloosters eigene erve bij de kapel, met eigen kosten opgerigt. Hij zegepraalde. Den 23 Februarij 1514 verkregen de broeders van den raad van Brabant tegen het kapittel eene vergunning tot den kloosterbouw, en het bezit van zekere huizen en erven benevens de nieuwe kapel; welke uitspraak den 26 dier maand aan het kapittel werd medegedeeld. De twee begunstigers en weldoeners der Augustijnen verklaarden nu den 29 bij geschrifte, dat zij den broederen de roerende en onroerende goederen tot stichting des kloosters geschonken hadden.

Dat de kanunniken niet berustten, laat zich begrijpen. Eene deputatie van hen vertrok naar Brussel, en verkreeg daar alras voor hen gunstige letteren, waarin echter de voorwaarde was opgenomen om er geene uitvoering aan te geven binnen veertien dagen, in welken tijd de kanunniken met den magistraat der stad zouden te beraadslagen hebben tot wegneming van alle bezwaren in de oprigting des kloosters. Toen echter desniettemin de monniken niet ophielden in 't openbaar de heilige dienst te vieren, zond hiervan het kapittel den 8 Maart berigt naar Brussel en verklaarde voornemens te zijn om de verkregene letteren ten uitvoer te leggen. Toch wilden de Augustijnen geen reden verstaan en verborgen het niet, dat zij den kloosterbouw zouden voortzetten. Nu gaven de kanunniken hunne letteren van den raad van Brabant, na verloop der veertien dagen, ter uitvoering over. Maar de overmoedige monniken stoorden zich aan niets, en bleven hardnekkig voortgaan.

Het is niet te ontkennen, dat de Augustijnen te-

gen regt en regel handelden. Ongetwijfeld moeten zij steun gevonden en hulp verwacht hebben in hunne voorstanders te Antwerpen. Het bleek dan ook weldra, dat de stedelijke overheid hun welgezind was. Na onderscheidene vergaderingen te dezer zake, zond zij hare gunstig gestemde commissarissen naar Brussel, wier getuigenis inhield, „dat de stad tot het oprigten des nieuwen kloosters hare toestemming schonk en dit verlangde.”

Hieruit besloot de raad van Brabant, dat het raadzaam was de zaak in der minne te schikken, daar het verschil tot veelvuldige twistvragen zou aanleiding geven. Twee commissarissen, van wie Frans van der Hulst, dien wij meermalen ontmoeten zullen, er één was, vertrokken naar Antwerpen en, nadat zij het kloosterterrein opgenomen hadden, belegden zij den 22 April in de kapittelkamer der Lieve-Vrouwekerk een' plegtige vergadering van partijen. Onze beide vrienden Hoens en Mussche, nevens twee broeders in plaats van den afwezigen Enkhuizer prior, verschenen voor haar, betuigden hun leedwezen over het gebeurde, beloofden zich geschikter te gedragen, en verzochten met alle onderdanigheid de voltooijing des kloosters en het sluiten van een verdrag, zooals met andere conventen bij hunne stichting was aangegaan. 't Werd alles door het kapittel goedgunstig aangenomen. Vermits echter het nieuwe klooster op stadskosten zou gebouwd worden en reeds den vorigen dag in eene groote vergadering der stedelijke overheden plegtig verklaard was, „dat de stad de vestiging van dit klooster der gereformeerde Augustijnen wenschte en verzocht,” kwamen straks

ook eenige gevolmagtigden van den magistraat binnen. Zij herhaalden hun verzoek en betuigden, dat, zoo het kapittel aan „het welbehagen der stad in dezen” voldeed, de stad ook voortaan de wenschen des kapittels naar vermogen vervullen zou. Zoo werden al de gerezene geschillen bijgelegd, alle moeijelijkheden uit den weg geruimd, en de partijen scheidden met wederkeerige tevredenheid.

Twee dagen later werd tusschen de broeders en het kapittel een voorloopig verdrag gemaakt, bestaande uit deze artikelen:

1. De broeders zouden zorg dragen, dat binnen zes weken eenigen van de orde wettige volmagt erlangden, om met het kapittel eene eindovereenkomst te sluiten.

2. Deze verbindende overeenkomst zou door den paus en den overste der orde moeten bekrachtigd worden.

3. Gedurende die zes weken mogten de broeders dagelijks met gesloten deuren de mis lezen, doch slechts ééne met opene deuren; ook op de Zon- en feestdagen mogen zij slechts ééne zingende mis vieren.

4. In dat tijdsverloop is ’t hun geoorloofd drie sermoenen te doen, uitgenomen op den Hemelvaartsdag des Heeren en het Pinksterfeest.

5. Zij zijn verpligt daarvan het kapittel te verwittigen en het uur op te geven.

6. Twijfelingen in de verklaring dezer punten staan ter uitspraak van de commissarissen van den raad van Brabant.

Met hoeveel vreugde maakten de broeders gebruik van deze bepalingen, die aanvankelijk hun’ dierbaarste wenschen bekroonden! Reeds des anderen daags,

den 25 April, op het St. Marcusfeest, toen een volksfeestdag, waren de deuren van het heiligdom ontsloten en klonk het eerste misgezang in hunne tempelwanden.

Zes weken waren verloopen op den 5 Junij, en tot nog toe was niemand der broeders met de volmagt voor de bepaalde overeenkomst in 't kapittel verschenen. Intusschen naderde de feestdag der heilige Drieëenheid, waarop een' plegtige processie gehouden werd. Vurig verlangden ook de Augustijnen die bij te wonen, en hun verzoek deswegens werd, onder zekere voorwaarden, toegestaan.

Daar komt eindelijk de lang gewenschte man, voorzien met de volmagt die den broeders een gevestigd verblijf in de aanzienlijke koopstad verzekeren zal. 't Is onze bekende, Johannes van Mechelen, die hoogst waarschijnlijk in 't belang zijner orde eene reis naar Duitschland gedaan had; althans, de volmagt, die hij met zich draagt, is verleend door den vicaris-generaal Johan von Staupitz zelven. Bij die gelegenheid had zeker ook de Enkhuizer prior zijne bevordering bekomen. Want hij was nu vicaris van het district der Nederlanden (*partium inferiorum*) geworden, en, van hoofd des convents te Enkhuizen, was hij nu aangesteld tot eersten prior van het nieuwe klooster te Antwerpen. Den 20 Julij werd de overeenkomst met de kanunniken in eene plegtige vergadering ontworpen, den 22 Julij door hen en door de Augustijnen onder het bestuur van Adriaan van Utrecht aangenomen, en den 12 September door eene bul van paus Leo X bekrachtigd. Straks reisde Staupitz zelf naar Antwerpen, en toen hij

er vertoefde op den 2 October, verleende hij in hoedanigheid van vicaris-generaal zijn' schriftelijke goedkeuring aan de gansche handeling. [1]

Wij zullen de punten dezer overeenkomst niet volgen; zij komen in de hoofdzaak neder op 't geen bij voorraad reeds was vastgesteld, en behelzen met groote uitvoerigheid alles wat de regten, en niet het minst de stoffelijke belangen, der moederkerk verzekeren kon. Alleen willen wij er de namen der Antwerpsche monniken uit mededeelen. Wij zien er uit, dat zij slechts een getal van acht uitmaakten en aldus geheeten waren:

Broeder Johannes van Mechelen van Osbach, anders genaamd Raten, professor der heilige godgeleerdheid, prior. [2]

Broeder Reinier van Deventer, onderprior en „cursor." [3]

Broeder Johannes van Doetichem („de Duthecum").

Broeder Augustinus van Eindhoven.

Broeder Gregorius van Ghestel.

Broeder Johannes van Essen („de Essendia"), de beroemde martelaar, die den 1 Julij 1523 met zijn' geloofs- en kloosterbroeder Hendrik Voes te Brussel verbrand is. [4]

Broeder Gerardus van Keulen („de Colonia"), „cursor."

Broeder Adam van Doetichem („de Duthecum").

Ontmoetten wij ten vorigen jare broeder Joris Stevens, thans vinden wij hem niet onder het achttal.

Met groote snelheid rees het klooster in aanzien en gunst bij het volk. Ten jare 1515 stichtte er Johan-

nes van Loeveren de viering eener dagelijksche mis, en stelde daartoe zekere inkomsten in handen van den eersten prior. Alras verwierven de broeders onderscheidene erven tot vergrooting hunner gemeenschappelijke woning. En toen de aanvankelijk gestichte kapel te klein geworden was, begonnen zij eene nieuwe en ruime kerk te bouwen. Wij zullen later zien, dat die kerk niet voltooid is. Het voorste gedeelte der St. Andrieskerk tot aan het kruis is er het overblijfsel van. [1]

Zoo was het Augustijner-Eremitenklooster in de Scheldestad op vasten voet gevestigd; en onder 't bestuur van een' vromen en geleerden prior, en met een' godvruchtige, in strenge tucht levende broederschap, genoot het in ruime mate de toegenegenheid van Antwerpens overheid en burgerschaar.

II.

Antwerpen en Luther.

De wáre betrekking tusschen Antwerpen en Luther, tusschen de Hervorming in Nederland en den Hervormer in Duitschland is tot nog toe niet opgemerkt, zeker althans niet helder in 't licht gesteld geworden.

Wanneer wij deze stelling nederschrijven, dan is het verre van ons dat wij het doen uit hoogmoed, laatdunkendheid of ondankbaarheid jegens de uitmuntende mannen, die ons op het gebied der Hervormingsgeschiedenis hebben voorgelicht. Wij geven slechts den indruk weêr van de stem der historie, gelijk ons oor die opving, en we mogen niet anders. Thans rust op ons de pligt om het gezegde te staven, en wij willen het beproeven.

Hoe vaak en voortreffelijk ook door onze geschiedschrijvers de godsdienstbeweging in de vermaarde koopstad is afgeschetst, afgeschetst als de eerste schakel in de keten der gebeurtenissen die de zon over ons vaderland deden opgaan, als de ster in den nacht waar 't oog zich eerst naar wendt als het wil nagaan hoe de Hervorming zich hier den weg heeft gebaand, als het uitgangspunt en 't begin der Reformatie in Nederland, toch zweeft dat alles te veel in de lucht. Telkens komt ons de vraag op de lippen,

waarom toch juist te Antwerpen het groote werk een' aanvang nam, waarom de Scheldestad juist Neêrlands Wittenberg is geweest. Waren er dan in Zuid- en Noord-Nederland niet ook andere groote koopsteden, wier handelsverkeer met Duitschland op het levendigst was? Lag daar niet te midden van Holland het ontzaggelijke Amsterdam met zijn mastbosch van schepen uit alle oorden der wereld? — 't Was uit voorliefde voor hun' kloosterbroeder Luther, antwoordt men, dat de Augustijnen de Reformatie begonnen. [1] Wij zullen 't niet tegenspreken wat Antwerpen betreft. Maar waren er dan te Antwerpen-alleen Augustijner monniken? Had ook niet de vermaarde koopstad Dordrecht, had niet Middelburg, hadden ook Haarlem en Enkhuizen niet een Augustijnenklooster? En verrees er niet een in de drie hoofdsteden van Vlaanderen, Gend, Brugge en Yperen, om niet te spreken van Leuven, met zijn' beroemde universiteit, en de bisschopsstad Doornik? Was dan de jaloerschheid op hun' ordebroeder alleen in de Antwerpsche monniken gevaren? Of lag de vermaardheid der orde de anderen minder aan 't harte? En moet het ons dan niet zeer verwonderen, wanneer wij de Augustijnen elders niet in de voorste rijen der Hervormden zien, ja wanneer wij ze dáár slechts traag zien aankomen, ginds getrouw blijven aan de moederkerk, te Middelburg en te Brugge zelfs bij voorkeur werkzaam vinden in 't geloofsonderzoek der ketters, [2] nergens althans, dan te Antwerpen alleen, hen méér dan de andere kloosterorden bezield vinden met het vuur, in Duitschland ontstoken? [3] Wij gevoelen het, niet louter het *esprit de corps*, niet de bloote sympathie voor een' naamge-

noot was de reden, waarom bij voorkeur — wij mogen haast zeggen, uitsluitend — der Antwerper broederen ijverzucht ontgloeid werd. Er moet eene andere oorzaak bij gekomen zijn. En die oorzaak vinden wij in het bijzonder en éénig verband tusschen de hervormde Augustijner Eremiten aan de Schelde en die van Saksen, onder wie wij, als den uitnemendsten, den grooten Luther tellen. Antwerpen en Luther — daartusschen ligt een verborgen knoop, die tot heden te veel werd uit het oog verloren, maar in welks ontbinding wij het geheim verklaard zien, waarom Antwerpen, juist Antwerpen, het aanvangspunt was eener beweging, die zoo groote overeenkomst had met die van Duitschland.

Van dit verband zagen wij reeds in het voorgaande hoofdstuk onderscheidene bewijzen, en 't was ook met de bedoeling om het te doen uitkomen, dat wij met zekere uitvoerigheid een en ander vermeldden. De Augustijner orde der Observanten, met haren reformatorischen geest, ontstond in 't vaderland van Luther, kort na zijne geboorte, en 't was eene vertakking van háár, die eerst in het Enkhuizer en van daar weder in het Antwerpsche klooster zich vestigde. Staupitz, Luthers vriend, was vicaris-generaal dier orde, en hèm zien wij te Antwerpen om persoonlijk het verdrag tot vestiging des kloosters te sluiten, waartoe hij vroeger reeds schriftelijke volmagt gegeven had. Jan van Mechelen eindelijk, de eerste prior der Antwerpsche stichting, de vicaris der Saksische congregratie in de Nederlanden, was gevormd aan de Wittenbergsche hoogeschool, waar Luther schitterde, en was lid van denzelfden academischen senaat en

voerde den titel van professor in de godgeleerdheid aan dezelfde universiteit, waar de Hervormer hoogleeraar was.

Deze betrekking tusschen Antwerpen en Luther, tusschen het Augustijnenklooster aan de Schelde en den Hervormer in Saksen, tusschen de Reformatie dáár en in Nederland, zal ons dan ook verder klaar in 't oog vallen. Reeds terstond kunnen wij ze opmerken bij den aanvang der Hervormingsbewegingen in de stad, waar wij de Augustijner broeders hun klooster zagen vestigen.

Opmerkelijk toch is de overeenkomst in het ontstaan van 't Hervormingsleven hier en ginds. Dezelfde zaak, die te Wittenberg aanleiding gaf tot het optreden van Luther, gaf het in Antwerpen tot het zich verheffen der Augustijnen. 't Was de aflaatshandel, in Nederland óók doorgebroken, maar ook in Nederland reeds in 1516 veroordeeld en met fijnen spot in openbaren geschrifte bejęgend.[1] Gelijk Tetzel door dien onbeschaamden handel de verontwaardiging des vromen Wittenbergers ontgloeide en zijn' beroemde vijf-en-negentig stellingen te voorschijn riep, zoo deden ook de Antwerpsche monniken hun krachtig protest van den kansel weêrgalmen tegen eene koopmanschap, die onder hunne medeburgers met geen' mindere schandelijkheid gedreven werd. Onze geschiedschrijver Van Meteren, zelf Antwerpenaar door geboorte en langdurige inwoning, geeft er ons een merkwaardig verslag van. „In deze tijden," zegt hij, „zijn vele geestelijken, en voornamelijk Augustijner monniken, door de boeken en schriften van Martinus Luther bewogen geweest om te onderzoeken verschei-

dene artikelen, waarin zij dachten dat de Roomsche kerk op het dwaalspoor was, bijzonder in het stuk der aflaten." Men ziet, dat ook aan onzen geschiedschrijver de wáre reden verborgen was, waarom de Antwerpsche kloosterlingen zoo zeer met Luther sympathiseerden, schoon wij gaarne toestemmen, dat ook het lezen van Luthers schriften daartoe in hooge mate bijdroeg. Wat met hun' zoo naauw aan hen verbonden ordebroeder in Duitschland met betrekking tot het aflaatkramen geschied was, dàt was 't vooral wat hun' naijver ontvonkte, en zij konden 't niet dulden, dat hier zich herhaalde, wat ginds hun naamgenoot en geestverwant zoo moedig had aangetast. Hooren wij verder van onzen berigtgever, hoe 't zich toedroeg. Zij, die de aflaatsbullen van den paus uit Rome verkregen hadden, trachtten op hun' beurt zich daarmede te verrijken, en lieten de voordeelen er van te Antwerpen verpachten. Zij vonden pachters in de Italiaansche kooplieden, in de aanzienlijke handelstad gevestigd. Doch ook deze zochten weêr daarvan zich winst te verschaffen. Zij huurden alom de beste en welsprekendste predikers, om de aflaatsbrieven, even als men een' koopwaar doet, zeer te prijzen en tot der pachters meeste voordeel uit te zetten. Velen gevoelden zich hierdoor bitterlijk geërgerd, en niet het minst de Augustijner broeders. Straks daverde de taal hunner heilige gramschap van hun' predikstoel, en de aflaten vonden geen vuriger bestrijders dan in hen. Antwerpen werd van hun' geestdrift ontstoken, en als zij predikten tegen eene hebzucht, waarvoor het veilen van zondenvergiffenis niet te heilig was, dan stroomde het volk toe, met zóó groo-

ten toeloop, dat de kerk de menigte niet bevatten kon, en dat er galerijen in moesten getimmerd worden om plaats te vinden. [1]

Wij hoorden straks, wat ijverige lezers de schriften van Luther vonden in de Antwerpsche Augustijnen, en wij kunnen 't ons verbeelden, hoe zij óók op deze wijze drukken omgang hielden met hun' Duitschen broeder. „De geschriften," zegt de prior van hun klooster, Jacobus Præpositus, in den aanvang van zijn boekske, beneden naauwkeuriger door ons in oogenschouw te nemen, „de geschriften van den hoog geleerden, ervaren en beroemden doctor der heilige schrift, M. Luther, werden door de geheele wereld heên gedragen." In 1518 reeds waren zij vrij algemeen in de Nederlanden bekend. Erasmus schrijft aan Luther in een' brief van 30 Mei 1519 uit Leuven: „Met geene woorden kan ik u afmalen, welke beweging, wat treurtooneelen uwe boeken hier verwekt hebben." [2] Voorzeker, ook de groote handelstad aan den zoom der Schelde, en het meest het Augustijnenklooster aldaar, ontving en las met gretigheid wat uit de pen vloeide van den heldhaftigen man te Wittenberg. En wij hechten ons niet aan een' gewaagde gissing, als wij aannemen, dat hij er bijzonder zorg voor zal gedragen hebben om zijne ordebroeders en geloofsverwanten in Nederland te doen kennis nemen van wat hij de wereld hooren deed.

Ook nog op eene andere wijze was er levendige gemeenschap tusschen Antwerpen en Luther. De broeders in het Augustijnenklooster te dier stede waren vaak met hem in aanraking en briefwisseling. Gelijk we den eersten prior te Wittenberg zagen,

zoo zullen wij er ook Præpositus ontmoeten. Van hem had Luther een' brief ontvangen, zoo schreef hij 3 October 1519 aan Staupitz; en er zijn talrijke blijken van voortgezette briefwisseling tusschen den Hervormer en den Antwerpschen prior.[1] Den 26 Maart 1520 schrijft Luther aan Spalatin, dat hij brieven „uit Antwerpen" ontvangen had.[2] Overigens is het bekend, dat Luther zijn' schoonen brief deed uitgaan aan de broeders in Holland, Brabant en Vlaanderen, toen de Antwerpsche Augustijnen Voes en Van Essen te Brussel verbrand waren. Nog is er een bijzonder schrijven van hem aan die van Antwerpen ten jare 1525, toen zich aldaar ook bewegingen van Wederdoopers en geestdrijvers vertoonden, en toen één dezer dweepers zich van Antwerpen naar Wittenberg begeven had om met hem te redetwisten. Trouwhartig waarschuwt hij de Antwerpsche Christenen om zich voor zulke dwaalgeesten te wachten en alleen zich te houden aan de heilige schrift. Met regt mogt dus een geschiedschrijver betuigen: „Tusschen de Evangelischen in Antwerpen en Luther was eene goede correspondentie; genen kwamen dikwerf naar Wittenberg om zich met Luther te onderhouden en hebben zeker ook vaak brieven tot hem gerigt, die Luther niet onbeantwoord liet, vermits hij ook bij andere gelegenheden aan hen geschreven heeft."[3]

Zoo was er dus een' bestendige gemeenschap tusschen den Hervormer en de Scheldestad, tusschen hem, die de roem, de ziel en, bij afwezen van Staupitz, het hoofd was van de Augustijner Observanten in Duitschland en zijne broeders in Nederland; en

zoo moet het ons niet verwonderen, dat zijn geest zoo innig leefde bijzonder in de Antwerpsche Augustijnen, en met zooveel voorliefde zich openbaarde bepaaldelijk in húnne stad. Wij hebben het antwoord gevonden op de vraag, waarom de kapel van het nieuw gestichte klooster zoo spoedig te klein werd en plaats maakte voor een' ruime kerk, die zelve aldra op hare galerijen haar' bezoekers niet meer bergen kon; en duidelijk is 't ons geworden, van waar het kwam, dat het Augustijner-Eremitenklooster, met zijn' ernstige en reformatorische broederschap, in zoo ruime mate de toegenegenheid genoot van Antwerpens overheid en burgerschaar. De bron, die haar' wateren zond naar de oevers der Schelde, ontsprong te Wittenberg, en hetzelfde vuur, dat brandde in Duitschlands Hervormingsstad, spreidde ook in Antwerpen zijn licht en warmte.

III.

Jacobus Præpositus.

„De Augustijner monniken van Antwerpen," zoo lezen wij ergens, [1] „mogen wel met alle regt de Evangelisten dezer stad genoemd worden." Zagen wij er proeven van in het medegedeelde, de grootste proeve zien wij in den merkwaardigen man, tot wiens beschouwing wij, door het verhaalde genoegzaam voorbereid, nu willen overgaan.

Jacobus Præpositus droeg zijn' gelatiniseerden naam naar het Nederlandsche Proost, dat, niet zonder waarschijnlijkheid, zijn' familienaam uitdrukt. In zijn Hoogduitsch geschrift noemt hij zich zelf „broeder Jacob Probst, van de Augustijner orde, voortijds prior te Antwerpen", en in een' brief, geschreven aan Luther over den marteldood van Hendrik van Zutphen, „Jacobus von Hypern." Een brief in de Neder-Saksische volkstaal noemt hem Prawst. [2] Dat zijn eigenlijke geslachtsnaam Spreng was, gelijk zoo goed als algemeen door de geschiedschrijvers aangenomen wordt, gelooven wij niet; wij hebben dien naam nergens in oude en officiële stukken ontmoet, en bedriegen wij ons niet, dan is hij louter ontstaan uit een' verkeerde lezing. [3] Van waar hij nu den naam Proost of Probst ontvangen hebbe, of het, zooals wij vermoeden, zijn eigen, dan wel een aangenomen ware omdat hij inderdaad proost wàs, is onzeker. Sommige schrijvers verzeke-

ren wel, dat proost en prior woorden zijn van ééne beteekenis, en dat hij den eersten naam droeg dewijl hij prior was van 't Antwerpsche klooster; doch het is moeijelijk aan te nemen.[1] Hij komt onder den naam Præpositus, en onder dien alleen, voor in al de stukken, die op zijne later door ons te beschouwen regtzaak betrekking hebben; doch hij wordt er niet mede bestempeld in de jaarboeken der Wittenbergsche hoogeschool, waarin hij eenvoudig Jacobus Iperensis geheeten wordt. Immers, de West-Vlaamsche stad Yperen was zijn' geboorteplaats, en op het einde der vijftiende eeuw zag hij er het eerste licht des levens. Van zijne kindschheid, jongelingschap en opleiding is weinig bekend. Al vroeg moet hij het kloosterleven zijn ingetreden; 't was de strenge orde der Augustijner observantie die zijn' keuze tot zich trok. Hij begaf zich naar Duitschland, het brandpunt dier orde, en wij vinden ergens de verzekering, dat hij te Erfurt met Luther in ééne cel geleefd heeft. Geen wonder, dat hij zooveel van den grooten Hervormer in zijne ziel heeft opgenomen en ten einde toe met de sterkste vriendschapsbanden aan hem was verknocht. Ook aan dezelfde hoogeschool waar Luther aan verbonden was, die van Wittenberg, heeft broeder Jacob van Yperen zich op de godgeleerdheid toegelegd, en er is geen twijfel aan, of hij, die vroeger ééne kloostercel met hem deelde, zat hier vaak aan zijne voeten en genoot niet alleen des hoogleeraars onderwijs, maar ook zijne liefde. Hij studeerde er, zoo wordt ons berigt,[2] tot 1519. Mogen wij op dit berigt staat maken, dan is hij in de eerste helft van dat jaar van Wittenberg naar Antwerpen gekomen, alwaar

hij Johannes van Mechelen als prior in het Augustijner convent opvolgde. Wanneer dit plaats vond kan niet naauwkeuriger bepaald worden;[1] evenmin of hij eerst als eenvoudig monnik, schoon dan als zoodanig voor korten tijd, onder de broeders van dit convent gekomen zij. Zeker is 't, dat hij in de eerste helft van 1519 reeds het prioraat te Antwerpen bediende, zoodat hij waarschijnlijk tot het bekleeden dezer waardigheid onmiddellijk uit Wittenberg gezonden werd. Erasmus toch, die in April dezes jaars in die stad vertoefd had[2], spreekt van hem als prior. Hij was dus als ooggetuige volkomen in staat om te oordeelen over wat er te Antwerpen omging. In een' brief aan Luther uit Leuven van 30 Mei geeft hij aangaande Præpositus deze schoone getuigenis: „Er is te Antwerpen een prior van het Augustijnenklooster, een zuiver Christelijk man, die u ten hoogste bemint, eertijds uw leerling zooals hij zegt. Deze is onder allen nagenoeg de éénige, die Christus predikt. Al de overigen bijkans prediken òf menschelijke fabelen, òf wat hun winst kan verschaffen.”[3] Als wij nu ook nog van elders weten, dat Præpositus een kweekeling was der universiteit te Wittenberg, dan moet het ons niet verwonderen, dat hij met zoo hartelijke liefde aan Luther verkleefd was, en de verklaring dat hij zijn leerling was wordt er verrassend door bevestigd. In hetzelfde jaar toch, waarin de beroemde Hendrik van Zutphen te Wittenberg tot baccalaureus verheven werd, slechts vier maanden na hem, namelijk op Maandag 13 Mei 1521, ontving aldaar ook broeder Jacob, die toen reeds „S. Theologiae lector” en prior te Antwerpen was,

onder het voorzitterschap van den bekenden Carlstadt, dezen eeretitel. Op Vrijdag 12 Julij daarna toefde hem nog hooger eere. Hij verwierf toen, nadat hij, mede onder Carlstadt, als deken en promotor, gedefendeerd en eene disputatie *De spiritu et litera*, uit zeven-en-twintig stellingen bestaande, gehouden had, den rang van licentiaat in de godgeleerdheid. [1] Seckendorf verklaart, dat hij te Wittenberg door Luther tot theol. doctor is verheven: iets, dat waarschijnlijk niet, maar anders zeker eerst later heeft plaats gehad. [2]

Ziedaar den man, die aan 't hoofd stond van Antwerpens Augustijnenstift. Ook tusschen hèm en den Hervormer in Duitschland was er dus naauwe betrekking. Luther was zijn voormalige cellebroeder en leermeester niet alleen, maar zijn geestverwant, dien hij vurig beminde. Wat levendige briefwisseling er tusschen beide mannen plaats vond, hoorden wij reeds. Er zijn zelfs in Luthers brieven blijken, niet alleen van vriendschap en liefde, maar van groote gemeenzaamheid en vertrouwelijkheid, waarmeê de Hervormer hem, die later — zooals wij hooren zullen — tot zijn' bijzonderste huisvrienden behoorde, toen hij nog Antwerper prior was, bejegende. In zijn' eigenaardigen, soms dartelen, aan platheid grenzenden stijl toch geeft hij aan Præpositus den naam van „Jacobus Flemmichen," „das fette Flemmichen." 't Was, toen hij 26 Mei 1521, van den Wartburg, „onder de vogelen, van de takken liefelijk zingende, en God met alle krachten lovende dag en nacht," aan Melanchton schreef. Præpositus was toen juist, gelijk we zagen, te Wittenberg om er zijn' academischen rang te ha-

len. Nog was 't aan weinigen bekend, dat de groote man op het sterke slot in veiligheid geborgen was, en de wereld hield hem voor dood of minstens in de magt zijns vijands. Ook broeder Jacob was er nog niet mede bekend, wat zijn' vriend wedervaren was, en Luther wilde 't hem vooreerst verborgen houden, om hem zelf met een' brief des te sterker te verrassen. „Voor Jacob het Vlamingje [Flemmichen] is het genoeg, dat hij u zie," schreef hij aan Melanchton, „en zorg, dat hij niet al te gelukkig zij, door alles te zien wat hij wenschen zou." Ten slotte luidt het: „Gij zult Eisleben niet groeten, noch ook het vette Vlamingje; want aan hen schrijf ik."[1] Mogen wij hieruit, ten aanzien van Præpositus' uiterlijk, besluiten, dat hij een' korte gestalte had en een gezet, welvarend voorkomen, wij mogen er veel meer uit afleiden, dat hij Luthers vertrouwde vriend en geestverwant was.

Is 't wonder, dat hij in zijne stad in den geest des Hervormers predikte? En wàt predikte hij? De groote Erasmus zeide het ons: de Christelijke man verwierp de verzinsels der menschen, in wier voorstelling anderen hun voordeel zagen, en predikte Christus-alleen. „Ik predikte," zegt hij zelf, „te Antwerpen met al mijn' vlijt, met betamelijke bescheidenheid, en logenstrafte de veelvuldige en blijkbare onwaarheden, die tegen den Christelijken doctor M. Luther uitgebragt worden. En het volk was begeerig het woord Gods te hooren. Ik stelde op den voorgrond de stukken, die onze Christelijke godsdienst het naaste betreffen, namelijk het geloof en de liefde." En bejammerde hij

het voor zijne beschuldigers, dat door menschelijke instellingen zulke hoofdzaken werden verzuimd en te niet gedaan en dat men het Christenvolk aftrok van goddelijke tot menschelijke, van het juk van Christus tot bisschoppelijke inzetttingen, geen wonder, dat hij op den kansel van alle menschenvonden en des pausen magt geheel zweeg, maar te luider een woord weêrklinken deed als dit: „Christus is onze ware bisschop. Tot Hem moeten wij gaan met volkomen vrijmoedigheid. Want Hij weet medelijden met ons te hebben, daar Hij ook zelf veel geleden heeft." Zeker heeft zijne prediking ook somwijlen een' regtstreeks polemische kleur gedragen, hoewel dan „met betamelijke bescheidenheid." En als de geschiedenis meldt, dat de Antwerpsche Augustijnen zich tegen den aflaatshandel aankantten en dat hun' kerk te klein werd voor den toeloop der menigte, dan mogen wij gelooven, dat onder hen de stem des priors vooral zich krachtig hooren liet.

Maar 't kon niet anders, of zoodanige predikwijze moest de verbittering en den tegenstand der geestelijkheid te voorschijn roepen. Weldra vertoonden zij zich. Zij, die met leede oogen het Augustijnenklooster hadden zien oprijzen en niet dan na vruchtelooze tegenwerking hadden toegegeven, zij, voor wie het een doorn in 't vleesch was, hielden er hun' scherpe blikken op gevestigd. En toen de prior zoo zuiver Christus predikte zonder menschelijke bijvoegselen, toen zouden ze misschien reeds in 1519 tegen hem zijn uitgetogen; maar de tijden stonden er niet naar. Waar de stoute pogingen van den Wittenberger monnik aan den éénen kant de wereld deden schudden en

het hart zijner volgelingen schier tot vermetelheid opvoerden, daar stonden aan de andere zijde zijne vijanden verstomd en verslagen en lieten de handen bevreesd en werkeloos nederzinken. Langzamerhand van hun' schrik bekomen, groeide hun moed niet weinig, toen 7 November 1519 — kort nadat Erasmus aan Luther over den verbazenden invloed zijner schriften en den Antwerpschen prior geschreven had — over die schriften te Leuven het doemvonnis werd uitgesproken.[1] Het jaar 1520 zag nog grootere dingen gebeuren. Paus Leo X gaf den 15 Junij de beruchte bul uit, waarin Luthers leerstellingen veroordeeld, en hem op straffe des bans zestig dagen vergund werden om te Rome zijne herroeping te doen blijken: inmiddels werd hij zelf als een verfoeijelijk ketter voor aller ooren uitgeroepen. Men weet, wat het lot was van dit pauselijk doemschrift: Luther verbrandde het op 10 December buiten de Esterpoort van Wittenberg aan 't hoofd zijner studenten. Evenwel, nog hooger steeg de juichtoon zijner vijanden ten volgenden jare, terwijl overal, van Leuven tot Brugge, van den catheder en den kansel, de bitterste taal tegen den gehaten ketter weêrklonk.[2] 't Was in 't begin der maand April 1521, dat de geloofsheld heêntrok naar den rijksdag te Worms, die om zijnentwil zoo beroemd is geworden en van waar zijn naam met nog hooger lof verspreid werd over de aarde. Maar naauwelijks had hij aan 't einde dier maand de terugreis aangenomen, of daar wordt hij op 4 Mei aangevallen en gewelddadig weggevoerd; en zie, de man, op wien de wereld staarde, voor wien Rome beefde, aan wien de hoop aller Hervor-

mingsgezinden zich vastklemde, hij is plotseling verdwenen, en duizenden, die 't niet wisten dat hij veilig zich bevond op den Wartburg, hielden hem voor gekerkerd, gemarteld, vermoord. De indruk was ontzettend, niet alleen te Worms en te Wittenberg, maar ook in Antwerpen. De beroemde Albert Durer schreef uit deze stad: „o God! is Luther dood! Wie zal ons nu voortaan het heilig Evangelie zoo klaar voordragen? Ach God! wat had hij voor ons nog in tien of twintig jaren kunnen schrijven. O alle gij vrome Christenmenschen! helpt mij dezen man Gods beweenen, en God bidden dat Hij ons een' ander verlicht mensch zende. Gij, Rotterdammer Erasmus! waar wilt gij nu blijven? Hoor, gij Christus-ridder! ruk uit nevens den Heer, bescherm de waarheid en behaal de martelaarskroon." [1] Al spoedig na Luthers verdwijning, terwijl de keizer nog te Worms was, vaardigde hij tegen den Hervormer dat wèl bekende edict uit, waarbij Luther en zijne aanhangers als ketters werden veroordeeld. Het was uit Worms gedagteekend op 8 Mei, en het werd mede alom in de Nederlanden, derhalve ook te Antwerpen, afgekondigd. [2] 't Was het eerste van dien aard, dat in ons vaderland weêrklonk, gevolgd helaas! door de al te lange reeks van bloedplakkaten. Het bepaalde onder andere, dat Luthers schriften moesten verbrand worden. En ziedaar het schouwspel, dat Antwerpen leverde op 13 Julij. Toen werden genoemde schriften in 't openbaar door den scherpregter in 't vuur geworpen en aan de vlammen geofferd. De beul van den keizer verbrandde ze. [3]

In dezen toestand verkeerden de zaken in de Schel-

destad toen de vervolging er begon. De Hervormer was spoorloos verdwenen, en de paus en de keizer hadden over hem en zijne werken den vloek uitgesproken. Præpositus had, terwijl zijn meester op den Wartburg school, zijn' hoogeren eererang aan de Wittenbergsche universiteit onder Carlstadt verworven, en de dag zijner bevordering was de voorgaande vóór dien, waarop de rook van Luthers schriften te Antwerpen opging. Straks keerde de trouwe prior naar zijn klooster weder. Maar de mannen, die vroeger de hand niet tegen hem hadden durven opheffen, hadden nu moed gegrepen. Zij triomfeerden, zij staken het hoofd op, zij bereidden zich tot wraak en vervolging.

Toch schijnt Præpositus niet de eerste geweest te zijn, tegen wien zich de woede der vervolging losliet, maar had men buiten het klooster, onder de leeken, reeds dezen en genen aangevallen. Wij meenen daartoe Nicolaas van 's Hertogenbosch en den beroemden Cornelius Grapheüs te moeten rekenen; de eerste een schoolmeester, vermoedelijk rector der Latijnsche school te Antwerpen, die om zijne Luthersche gevoelens gevangen genomen en te Brussel gekerkerd werd, maar een middel vond om te ontsnappen; de laatste een geleerde secretaris der stad, door Erasmus hoog geacht, die in 1520 het boek van den verlichten Johannes van Goch *Over de Christelijke vrijheid* in het Nederduitsch vertaald en van eene krachtige voorrede voorzien had, en in Maart 1521 den grondtekst zelf met een gespierd voorwoord liet volgen, maar nu dan ook aldra eveneens gegrepen en in de Brusselsche gevangenis geworpen

werd totdat hij ten volgenden jare zijne stellingen in 't openbaar herriep.[1]

En nu kwam de beurt aan broeder Jacob. Naauwelijks uit Wittenberg terug, of hij werd van ketterij bij den keizer en den bisschop beschuldigd,[2] en de storm brak tegen hem los. 't Was op St. Nicolaasavond dat Frans van der Hulst, raadsheer in den raad van Brabant, uit Brussel te Antwerpen aankwam. Hij had een' geheimen last van keizer Karel om als inquisiteur te handelen. Voorzien van een' keizerlijken magtbrief, was hij heden afgereisd om zijne hand te slaan aan den verdachten prior van het Augustijner broederhuis, die zoo stout den nu door kerk en wereldlijke overheid veroordeelden Luther voorspreken durfde. Eenigen tijd te voren reeds had hij met hetzelfde doel een' vergeefsche reis gemaakt. Onderweg zijnde, was zijn paard schichtig geworden en heêngesneld nadat het hem ter aarde had geworpen. Genoodzaakt om naar Brussel weder te keeren, had hij dáárom van zijn voornemen niet afgezien; slechts eenig uitstel had hij genomen, en zie, op 5 December, dien vreugdeavond in de huisgezinnen, komt hij nogmaals, als een andere Saulus, om jammer en droefenis te strooijen.

Niet lang na zijne aankomst te Antwerpen, wordt de prior vóór hem ontboden. Voor een' raadsheer van den raad van Brabant te verschijnen, Præpositus begreep het terstond, dat voorspelde in de gegevene omstandigheden een' zaak, waarvan weinig goeds te beloven was. Maar moedig, welligt overmoedig, treedt hij zijn klooster uit en gaat derwaarts, waar men hem roept. Bij den raadsheer gekomen, over-

handigt hem deze een' brief, waardoor hem gelast wordt zich naar Brussel te begeven. Nadat Jacob hem gelezen heeft en terwijl hij zich bedenkt wat antwoord hij er op geven zal, voorkomt hem de raadsheer, en op den vriendelijksten toon, zich voordoende als zijn begunstiger en beschermer, voert hij hem te gemoet: „Gij hebt niets te vreezen en behoeft niet in twijfel te staan: niets kwaads staat u te wachten. Ge zijt tot uw welzijn ontboden, en verlangt gij er gebruik van te maken, ik bied u de gastvrijheid aan in mijn eigen huis en beloof u te behandelen als een' broeder." Zoo sprak de veinsaard niet alleen tot den prior, maar met ieder ander. Jacob liet er zich door misleiden. Hij dacht inderdaad in Van der Hulst een' vriend gevonden te hebben. Hij meende lafhartig te zijn als hij terugbleef, en aan zijn' verbeelding spiegelde zich welligt zijn meester voor, de geloofsheld, die onversaagd naar Worms getogen was. Dood en gevangenschap des noods te lijden om Christus' wil, 't was de gedachte, die pligtsgevoel en christenzin in zijne ziel deed oprijzen. En nog éénѕ, de argelooze man vertrouwde op zijn' beschermer, en beschouwde hem als één' derzulken misschien, die Luther gesteund en bijgestaan hadden in den nood. Zijne vrienden, die den raadsheer beter kenden, mogten hem waarschuwen, ze mogten hem de reis naar Brussel ontraden met de verzekering, dat Van der Hulst hem het hart verbrijzelen zou, de kloeke prior was besloten hem te volgen.

Voorzigtigheidshalve nogtans meende hij aan de gemeente van het verhandelde met den raadsheer te moeten kennis geven. Hij deed het op den St. Nico-

laasdag, toen hij — helaas, voor 't laatst! — te Antwerpen predikte. Straks vertrok hij naar Brussel. „Beweent dat opzet en vergeeft het mij," zoo bidt hij zijne lezers. „Ik volgde meer de leugenachtige woorden van Franciscus, dan den trouwen raad der vromen."

Hoe gansch anders kwam het uit dan zich de arme man had voorgesteld. Te Brussel gekomen, werd alras over hem raad gehouden, en.... gevangenschap werd zijn lot. Hij mogt daar tegen inbrengen, dat het onredelijk was een' man in de gevangenis te werpen, die vrijwillig herwaarts gekomen was, Van der Hulst liet reeds zijn' toeleg blijken toen hij antwoordde, dat de beschuldigde, naar 's keizers voorschrift, in 's keizers magt was. Wat duistere toekomst opende dat woord voor zijn' ontstelden geest, en de rotsman, die zoo koen naar de hoofdstad was opgetogen, hoe spoedig was hem zijn' kracht ontzonken! „Terstond," zoo belijdt hij 't zelf, „voorspelde mij mijn hart niets goeds, en daar erkende ik mijne ellende, kleinmoedigheid en kleingeloovigheid; gelijk de Psalmist zegt: „De vreeze des doods viel op mij en duisternis bedekte mij.""

IV.

Zijne vervolgers, beschuldigers en regters.

Wij verlaten voor eenigen tijd den beklagenswaardigen Jacob, om te letten op de mannen, in wier handen hij gevallen was en van wie voortaan zijn lot zou afhangen.

De raadsheer in den raad van Brabant, meester Frans van der Hulst, licentiaat in de beide reggen, trekt het eerst onze aandacht. Wij kennen hem reeds als den man, die een' oude betrekking had op het Antwerpsche Augustijnenklooster, vermits hij in de verwikkelingen omtrent de stichting des convents was werkzaam geweest. Ook weten wij, dat hij een' geheime lastgeving had om geloofsonderzoeker te zijn.[1] In 't begin van 1522 werd hem, met Nicolaas van Egmond, bij openbaar keizerlijk bevelschrift, deze last in alle vormen opgedragen. Erasmus beschrijft deze beide mannen als groote vijanden van alle geleerdheid, wreed en hardvochtig, vol list en bedrog, die de menschen eerst in den kerker wierpen en daarna zochten wat ze hun ten laste zouden leggen. Onder een tal van andere geloofsregters wordt Van der Hulst de voornaamste inquisiteur (*principalis inquisitor*) geheeten, en als zoodanig treedt hij op ten

jare 1523 in de zaak der Antwerpsche Augustijnen Henricus Voes en Johannes van Essen, de bekende martelaars, die te Brussel den brandstapel beklommen. In 1524 liep hij gevaar van aan den lijve gestraft te worden, doch verwierf kort daarna weêr nieuwe magt als inquisiteur. Hooft zegt, dat hij in 1526 door paus Adriaan VI in zijn ambt bevestigd werd, hoewel hij een leek was, met bepaling echter, dat hij steeds door wél geoefende godgeleerden moest bijgestaan worden. Maar, dus vervolgt hij, zooras Clemens VII paus was geworden, werd Van der Hulst, omdat hij een wereldlijke was, terstond afgezet en vervangen door den kardinaal van der Mark, die bisschop van Luik was. Er is hier vergissing, vermits Adriaan stierf 14 September en Clemens hem opvolgde 19 November 1523. Van der Hulst was in 1528 en 1529 nog raadsheer, en was toen de voornaamste der commissarissen, aangesteld om het Augustijnenklooster te vernietigen en de goederen er van te verkoopen. Zoo was hij werkzaam, beide in de stichting en vernieling van het broederhuis, gelijk hij 't was in de vervolging der broeders. Præpositus, die hem — misschien door vergissing des drukkers — steeds Van der Hut noemt, teekent hem als een' valsch, trouwloos, listig mensch, en spreekt, als hij van hem gewaagt, gedurig met bijtend sarcasme. Hij zegt, dat die van Leuven zich om hunne betrekking met Van der Hulst verhieven. [1]

Als zijn ambtgenoot, vaak te zamen met hem voorkomende, wordt ons opgenoemd meester Nicolaas van Egmond, doctor in de godgeleerdheid, behoorende tot de orde der Karmeliten. Ook hij werd, gelijk wij

zagen, in 't begin van 1522 door den keizer tot inquisiteur aangesteld, en ook hem ontmoeten wij in de zaak der Antwerpsche monniken Voes en Van Essen. Ten jare 1524 of 1526 werd hij door den keizer en den paus, om eenige mishandelingen, uit zijn' dienst ontzet: hij nam zijn ambt als geloofsregter waar met ruwheid en onhandigheid. Erasmus noemt hem een' uitzinnig mensch, met een zwaard gewapend, die hem, Erasmus, meer haatte dan Luther. Hoe ongunstig het algemeene volksgevoelen jegens hem gestemd was, blijkt genoeg uit het Latijnsche grafschrift, op hem gemaakt, dat in onze taal ergens aldus voorkomt:

Hier ligt Van Egmonds lijk bewaard,
Hij, die een ballast was van de aard.
Hij heeft de dolheid steeds bemind.
Dat nooit zijn' ziel de ruste vind'!

Præpositus, in overeenstemming met Erasmus, doet hem kennen als iemand van groote onwetendheid, die van 't Latijn eene slechts oppervlakkige kennis had en bij eenigzins vreemde woorden aan Lathomus inlichting vraagde. Ook spreekt hij van hem als algemeen bekend wegens zijn' grootspraak of onzinnigheid, en als van den „onzinnigen Egmundus," die zich met groote wreedheid tegen den beschuldigde uitliet. Ook door Luther wordt hij „morio," een nar, genoemd.[1]

Jacobus Lathomus of Latomus, dien wij zooeven noemden, was doctor en hoogleeraar der godgeleerdheid te Leuven, en we vinden ook hem bezig tegen Voes en Van Essen. Dat hij ook tegen Præpositus handelde moet ons te minder verwonderen, als wij

bedenken, dat hij te Antwerpen zelf, en wel ten jare 1521, een werk uitgaf tegen Luther, dat, volgens den titel, de redenen blootlegt, in de heilige schrift en de schriften der ouden gelegen, waarom de leerstellingen van Luther door de Leuvensche godgeleerden waren verdoemd geworden; van welk werk Luther ten zelfden jare op den Wartburg eene wederlegging schreef. Van zijn einde geeft Brandt het volgend verslag: „De kanunnik Jacobus Latomus, doctor en professor der theologie te Leuven, nam den 29 Mei dezes jaars [1544] droeviger einde. In 't eerst was hij der waarheid van de Reformatie wèl toegedaan; maar, schielijk veranderende, zocht hij die sedert zooveel in hem was te verdrukken. Hij schreef tegen Erasmus, tegen Luther, tegen Œcolampadius en W. Tindal. Maar eens te Brussel op den kansel klimmende om voor keizer Karel te prediken, werd hij zóó verbaasd, dat niemand verstaan kon wat hij zeggen wilde en de geheele vergadering aan 't lagchen raakte. Naar Leuven weêrgekeerd, benaauwde hem dermate de gedachtenis zijner schande en van 't geen hij tegen zijn gemoed gedaan had, dat hij tot wanhoop verviel. Dikwijls ontviel hem in zijne lessen, dat hij tegen de waarheid had gestreden. Om deze stem te smoren werd hij van de zijnen binnen 's huis opgesloten, waar hij in wanhoop stierf, zeggende op elke reden, dat hij verdoemd was, dat hij van God verworpen was, dat hij op geen zaligheid noch vergiffenis hoopte omdat hij tegen God had gestreden." [1]

Johannes Glapio, biechtvader des keizers, Franciscaner monnik, weleer, omstreeks 1515, gardiaan

van het Brugsche Minderbroedersklooster, in hooge betrekkingen en groot aanzien bij het hof van Rome, was óók tegen Luther in 't harnas geweest: 't was toen de Hervormer van Wittenberg naar den beroemden rijksdag te Worms op reis was. Wij willen het verhalen met de woorden, waarmede 't ons ergens zoo levendig beschreven wordt, en we zullen er door zien, met hoeveel regt Præpositus dezen zijn' tegenstander listigheid, hoogmoedige nederigheid en onopregtheid ten laste legt. „Met iederen dag," zoo beschrijft ons het geschiedverhaal den togt des Hervormers, „komt Luther de plaats zijner bestemming nader, en klimt de onrust in de harten der vrienden van Rome. Tot elken prijs moet zijne komst op den rijksdag worden verhinderd. Geweld is tegenover het keizerlijk vrijgeleide onmogelijk; maar list bedenkt een middel om hem op te houden; en is eenmaal de tijd verstreken, in het vrijgeleide bepaald, dan heeft men de handen ruim tot andere ondernemingen. Door den sluwen Glapio, 's keizers biechtvader, wordt de aanslag bestuurd. Onder het masker van belangstelling in Luther weet hij diens vriend, den edelen Frans van Sickingen, te belezen om den Hervormer tot een mondgesprek met den biechtvader over te halen. De eerlijke Frans, die beter de behandeling van het zwaard dan het volgen van de kronkelwegen der diplomatie verstaat, valt in den gespannen strik, en noodigt Luther op zijn sterk kasteel, eenige uren van Worms gelegen. Maar kort en beslissend geeft de Hervormer op het dringend verzoek ten antwoord: „Heeft 's keizers biechtvader mij iets te zeggen, dan kan hij mij te Worms vinden; ik ga

derwaarts, waar ik geroepen ben."" De monniken, zegt Præpositus, verheffen zich om hunne betrekking met Glapio, door wien ze bij den keizer verkrijgen wat zij willen. Luther noemt hem een' zeer hoogmoedigen Minderbroeder-monnik, des keizers duivel, door wien hij in de biecht geïnspireerd werd. Hij stierf in 1522 in de Spaansche stad Valladolid. [1]

Dóor Glapio waren aangewezen om tegen Præpositus te disputeren twee Spaansche doctoren van Parijs, Ludovicus Coronel en Johannes Quintana, beiden vermeld als uitnemende meesters en hoogleeraren der godgeleerdheid. [2]

Antwerpen stond in het geestelijke onder den bisschop van Kamerijk. Hij, die thans de bisschopswaardigheid bekleedde, was Robertus van Croy, en het verwondert ons niet, dat wij ook hem in het regtsgeding van Præpositus zien optreden. De getuigenis van dezen aangaande dien kerkvoogd is opmerkelijk, indien we, althans zooals wij gissen, daarbij aan den Kamerijkschen bisschop denken moeten en niet aan zijn' suffragaan Adriaan Herbouts, van wien wij straks gewagen. Hij spreekt van den „bisschop, die voorheên mijn vriend was, maar die nu ernstig daaraan is om de waarheid te onderdrukken." 't Schijnt haast, dat de bisschop mede van hervormingszin niet vreemd was geweest. Dat hij een verlicht man was, daarvan levert de geschiedenis, naar 't ons voorkomt, blijken. Kamerijk had van 1502 tot 1559 achtereenvolgens drie mannen op zijn' bisschopsstoel, die, allen bloedverwanten en denzelfden naam De Croy voerende, den vooruitgang beminden. Jacobus de Croy, tot bisschop verkozen 22 October 1502, gestorven in 1516, bragt

in 1503 de stichting van de broederschap des gemeenen levens te Kamerijk tot stand. Willem van Croy, die in 1516 zijn opvolger werd, had den helderdenkenden en beroemden Johannes Ludovicus Vives te Leuven tot leermeester gehad in de studie der letteren. Tot aartsbisschop van Toledo verheven, stond hij in 1519 het bisdom af aan zijn' broeder, onzen Robertus, die wel met denzelfden geest zal doortrokken zijn geweest. Om zijn' goede eigenschappen en vreedzaam bestuur was hij zeer bemind en geëerd. In 1546 was hij tegenwoordig op het concilie van Trente. Hij verzette zich in 1556 tegen de toelating der Jezuïtenorde en verbood zelfs, dat eenig lid dezer orde ergens in zijn bisdom prediken of de heilige bediening waarnemen zou. Hij stierf den 31 Augustus 1556.[1]

Hieronymus van der Noot, de afgevaardigde des keizers ter bijwoning van Præpositus' herroeping, was kanselier van het hertogdom Brabant, en was óók naderhand tegenwoordig bij 't geen tegen de Augustijner monniken, en bepaaldelijk tegen Voes en Van Essen ondernomen werd. Præpositus getuigt van hem, dat hij een zachtmoedig man was en minder streng met hem handelde dan anderen zijner vervolgers, hoewel te zeer een aanhanger van menschelijke instellingen.[2]

Ter bijwoning van Præpositus' herroeping was mede afgevaardigd Hieronymus Aleander, die den titel draagt van protonotaris, apostolisch nuntius en commissaris, en mede namens den paus tegen de twee Antwerpsche martelaars optrad. Men hield hem voor den voornaamsten opsteller van het keizerlijk edict van 8 Mei 1521 tegen Luther en diens aanhangers. Althans, hij was 't geweest, die door een' schitterende rede op

den rijksdag te Worms gepoogd had Luthers verschijning aldaar te voorkomen en zijne veroordeeling uit te lokken, en hij was het, die den keizer tot het uitvaardigen van 't edict bewoog. Als pauselijk gezant had hij in 't vorige jaar reeds de bul van Leo tegen Luther van 15 Junij aan den aartsbisschop van Maintz overgebragt, en was in November tegenwoordig geweest, mede als pauselijk legaat, bij 't geen met Frederik den Wijze, keurvorst van Saksen, te Keulen verhandeld was, om dezen over te halen, dat hij alle betrekkingen met den Hervormer afbreken zou. Hij was als pauselijk nuntius te gelijk met Eck naar Duitschland gekomen. [1]

Met een woord gewagen wij nog van Adriaan (of Arnoldus) Arnouts, ook genoemd Herbouts, die Præpositus' herroeping bijwoonde en het werk der ontwijding uitvoerde van Voes en Van Essen, en dit in zijne betrekking als suffragaan van den Kamerijkschen bisschop. [2]

Ziedaar de mannen — aanklagers en regters te gelijk — die thans het lot en het leven van den armen monnik in de hand hielden. Opmerkelijk is het, dat schier allen reeds tegen Luther waren werkzaam geweest en diens bitterste vijanden waren. Ook waren het de hoogst aanzienlijken en geleerdsten. Wij kunnen er uit afleiden, van wat belang men Præpositus, den vriend van Luther, zijne regtzaak en zijn' Luthersche ketterij achtte. Wat wij van sommigen hunner hoorden voorspelt ons weinig goeds voor den gevangene. Zijn' donkere toekomst zal ons dra blijken meer dan een hersenschim te zijn.

V.

De gevangenschap en regtshandel.

Wij verlieten broeder Jacob in den kerker te Brussel, kleinmoedig en verslagen, met de woorden des Psalmdichters in het hart: „De vreeze des doods viel op mij en duisternis bedekte mij." Thans gaan we, voor 't grootste deel uit zijn' eigen mond, vernemen wat hem in de gevangenis wedervoer, en hoe men zijne zaak behandelde om hem langzamerhand te brengen tot die onzalige herroeping, die hem zooveel schande, maar ook zooveel schaamte en bittere tranen heeft gekost.

Men verbeelde zich echter niet, dat onze gevangen kloosterbroeder in een' akeligen stadskerker geworpen was en in ijzeren boeijen zuchtte. Hem was een' verblijfplaats aangewezen in het Brusselsche Franciscanen- of Minderbroedersklooster. 't Kan zijn, dat hij hier in de gevangencel werd geworpen. 't Kan zijn ook, dat hij in een afzonderlijk vertrek bewaard werd, of dat hij zich ophouden mogt in de gemeenschappelijke zaal der broeders, maar dan streng bewaakt toch en dikwerf aan de eenzaamheid overgelaten. Zijn lot, wel niet zóó jammerlijk als ware hij in een' openbare gevangenis gezet, was nogtans hoogst medelijdenswaardig. Hij zag zich belemmerd en bespied in al zijn'

bewegingen, miste de dierbare vrijheid en voelde zich geprangd door een' onzekere toekomst.[1]

De raadsheer van het hof van Brabant, die den prior met zoo goede beloften uit Antwerpen naar de hoofdstad getroond had, liet zijn slagtoffer niet alleen, toen deze, als buiten zijns leidsmans schuld, van de vrijheid beroofd was. Dikwerf zocht hij hem op, sprak met hem en kwam hem opbeuren. „Mijn goede vriend en broeder Franciscus," zoo schrijft Præpositus, niet zonder bittere ironie, „naar het woord van trouw, dat hij mij zoo vaak gegeven had, betuigde, dat hij mij te Antwerpen wederbrengen wilde en troostte mij bij tijden." Bij zoodanige gelegenheden herhaalde hij telkens geruststellend: „Men zal u niet verbranden, ook al bleeft gij volharden." Men zal u niet verbranden! Die gedachte van levend verbrand te worden, die ijsselijke vuurdood, gedurig voor zijn' geest verlevendigd, rees zoo hoe langer hoe folterender op als een grijnzend spook, en ten laatste zag zijn' ontstelde verbeelding in zijn' bange afzondering steeds en alleen den opgerigten brandstapel. „Deze troost eens trouwen vriends," zegt hij, „lag mij zóó hard in den zin — want ik was reeds eenigermate in mijn hart van den sterken rotssteen Christus afgevallen — dat ik slapend en wakend aan niets anders dacht dan aan vuur." 't Was het scherpe wapen, waarmede men hem dacht te buigen en te verwinnen. Daaraan paarde zich het volksgeschreeuw, dat woedend almede een' houtmijt voor hem wilde opgerigt. „De ketter, die te Antwerpen het volk verleidt," dus liet de opgeruide menigte zich hooren, „is herwaarts gebragt; dat men hem verbrande!"

Ook dat geroep verschrikte hem. De langzame gang zijner zaak daarenboven maakte den ontroerden man kleinmoedig, en ieder uitstel, waardoor zijn' droeve gevangenschap verlengd werd, stortte nieuwen angst en banger vrees in zijn' geprangden boezem.

Straks werden de bezoeken van zijn' schijnvriend door bezoeken van anderen aard afgewisseld. Glapio, des keizers biechtvader, verschijnt vóór hem. Hij droeg met zich zes punten van beschuldiging, waarover, gelijk hij verklaarde, de gevangene voor den keizer was aangeklaagd. Plegtig betuigt Præpositus in zijn geschrift, zich beroepende op het oordeel Gods, dat naauwelijks één dier punten waarheid was, en dat òf de keizer door zijne aanklagers was misleid, òf dat zij buiten 's keizers weten alzoo handelden: zij wapenden zich tegen hem met den leugen. Niet alléén kwam echter de biechtvader: hij was verzeld van den Spanjaard Ludovicus Coronel, den doctor uit Parijs. Het doel van beider komst was om met den gevangene te redetwisten, waarmede zij alras begonnen. Het gesprek duurde eenige uren en liep over de instellingen der kerk. Onder andere kwam het vasten ter sprake. Vrijmoedig kwam de aangevallene voor zijn gevoelen uit, dat, schoon hij nooit geleerd had dat men 't vasten niet onderhouden zou, nogtans eene angstige onderscheiding der spijzen niets afdoet tot het wezen des Christendoms. Het geloof en de liefde, dat hield hij voor de hoofdzaken der Christelijke godsdienst, en hij beklaagde het, dat door menschelijke inzettingen die hoofdzaken te loor gingen en dat het Christenvolk van goddelijke tot menschelijke, van het juk van Christus tot bisschoppelijke

instellingen afgetrokken werd. Zijn' bestrijders daarentegen verdedigden de menschelijke instellingen met alle magt. Om hun gevoelen te staven beriepen zij zich op „den vloek van Jozua." Bedriegen wij ons niet, dan hebben wij hier te denken aan 't geen we lezen Jozua VI: 26. Toen namelijk de stad Jericho was ingenomen en verwoest, toen bezwoer de veldheer de Israëliten, dat zij haar niet andermaal tot een' vaste stad zouden opbouwen, en hij voegde er dit krachtvol woord bij: „Vervloekt zij die man voor het aangezigt des HEEREN, die zich opmaken en deze stad Jericho bouwen [versterken] zal! Dat hij ze grondveste op zijn' eerstgeboren zoon en hare poorten stelle op zijn' jongsten zoon!" Broeder Jacobs tegenpartijders beweerden, dat Jozua dien vloek op eigen gezag had uitgesproken; en daar de Heer zijn woord bevestigd had, bleek er uit, naar hun oordeel, dat ook menschelijke instellingen, door Gods dienaars verordend, met 's Heeren goedkeuring bekrachtigd worden. „Maar daarmede bewezen zij niets," antwoordt de weêrsprokene; „want wie weet niet, dat Jozua geen' magt had om iets op straf van doodzonde te gebieden, tenzij het door God zelf geboden was?" Jozua's vloekgebod was dus niet het gebod eens menschen, maar een Godsgebod, als hoedanig het door de uitkomst bevestigd en (1 Kon. XVI: 34) ook uitdrukkelijk genoemd wordt. Evenzoo, dus voegt hij er bij, durft ook Paulus (Rom. XV: 18) niet spreken van die dingen, die Christus door hem niet werkte.

Præpositus echter bekent het zelf, dat hij de redenen zijner tegenstanders niet véél tegensprak. Zich

beschouwende als een' magteloos gevangene en meer en meer overtuigd, dat men niet den koninklijken weg met hem ging, wilde hij trachten hen door goedheid en toegevendheid te winnen. De raad van eenigen zijner goede vrienden, dat hij alles beproeven zou om uit hunne handen te geraken, plaatste zich levendig voor zijn' geest. En hij dacht er niet aan, dat zijne flaauwheid een' zoo groote opspraak verwekken zou als zij verwekt hééft. Zijn val kwam hem niet in de ziel op, en hem bekroop dan ook geene bekommering daarover, noch over de ergernis, uit zijn gedrag te wachten. Waarlijk, wij kunnen niet anders dan den prior hier van groote onbedachtzaamheid, onvastheid en gebrek aan moed beschuldigen.

Geen wonder, dat Glapio naderhand te Gend alom uitstrooide, dat de Antwerpsche prior een ongeleerd man was, dien hij overwonnen had. Hier in de gevangenis echter volgde hij de taktiek van Van der Hulst, en verzekerde den beklaagde, dat de zaak weinig beteekende en weldra een goed eind zou hebben; hij spoorde hem aan om goedsmoeds te zijn en zocht hem met een' valsche hoop vrolijk te maken.

De ongelukkige, ongelukkig vooral door zijn' besluiteloosheid en flaauwhartigheid, trad terug in zijn' gevangenis, zich verwonderende dat men om eene zoo gering te achten zaak zooveel omslag maakte.

Intusschen werden andere lagen door zijne vijanden gesmeed, en een' plegtige vergadering, waarin men hem verhooren zou, was ophanden. De bisschop van Kamerijk had bij het volgend bevelschrift, dat wij verkort opgeven, Nicolaas van Egmond en Jacobus Lathomus gemagtigd om Jacob te onderzoeken:

„Robertus van Croy" enz. „aan de Eerw. en ons in Christus geliefde vaders" Van Egmond en Lathomus.

„Overtuigd van uwe voorzigtigheid, getrouwheid en ijver voor het orthodoxe geloof, dragen wij u te zamen of elk afzonderlijk op, dat gij — voor u geroepen hebbende broeder Jacob Præpositus, prior" enz., „verdacht van ketterij en als zoodanig bij den keizer en ons beschuldigd, overmits hij zich niet ontzien heeft de kettersche secte van broeder Maarten Luther, door den paus en de kerk veroordeeld, goed te keuren, onderscheidene artikelen in de stad Antwerpen openlijk te prediken en op verscheidene plaatsen, ook aan maaltijden, zoowel zelf als door anderen, te bevestigen, alsmede de menschen tot zijn gevoelen over te halen, en alzoo het volk van den regten weg der waarheid en de leerstukken der heilige kerk heeft doen afdwalen, en deswegens gevangen genomen — genoemden broeder Jacobus Præpositus over gemelde artikelen en andere dwaalstukken, naar uw inzigt hem in herinnering gebragt en verklaard, naarstig onderzoekt. En wanneer gij die bevinden zult als dwaalleer gerigt te zijn tegen Gods kerk en haar heilig leerstelsel, zult gij tegen hem en alle anderen, zoowel kloosterlingen en geestelijken als leeken, aan ons onderworpen, die de genoemde secte voorstaan en aankleven, en tegen ieder hunner, na ingesteld onderzoek, op ons gezag, volgens de voorschriften van het kanonike regt, naar bevind hunner zaken, overgaan tot hunne veroordeeling, verbetering en straf, en alles doen wat in deze zaak van inquisitie noodig zal zijn. Waartoe wij u in onze plaats ten volle magtigen.

hij, „gaf ik toe; want ik wist overigens geen hulp meer.”

Wij kunnen ons verbeelden, met wat gemoedsaandoeningen de arme monnik in zijn’ eenzamen kerker het overige doorbragt van dien nacht, die zijn’ onzalige herroeping voorafging. De volgende dag zou voor hem aanlichten als een dag van schande en tranen, waarvan de herinnering hem zijn gansche leven niet zou worden uitgewischt.

VI.

De herroeping.

Wie op Zondag morgen, den 9 Februarij 1522, tusschen acht en negen ure zich bevond op de ruime plaats, waardoor de prachtige St. Goedelekerk te Brussel omringd wordt, die was daar getuige van een buitengewoon levendig schouwspel. Uit al de straten, die naar het heiligdom voerden, stroomde een' ontelbare menschenmenigte naar het kerkgebouw. Hier zag men de Minderbroeder-monniken in langen optogt naderen. Ginds waren het andere kloosterlingen, die zich naar 't godshuis spoedden. Dáár kwam een stoet van geestelijken aan, onder wie men de hoogste prelaten onderscheidde. En overal aanschouwde het oog een' digte rij van Brussels burgeren en burgeressen, zich haastig bewegende naar den tempelberg. Welaan, wij willen met die duizenden het godsgesticht intreden, waar iets belangrijks geschieden zal. Brussels hoofdkerk is op dezen dag des Heeren voor een' bijzondere plegtigheid geopend, en deze rustdag zal een dag zijn van beweging, die, in den vroegen morgen begonnen, tot aan den laten avond aller hart zal doen kloppen en aller mond doen spreken.

Een tal van priesters, de aanzienlijkste die aan de

eerste kerk der hoofdstad verbonden zijn, gedost in hun plegtgewaad, staat geschaard voor het hoogaltaar, en straks ruischt het gezang der hoogmis door de ruime gewelven. Het gezang zwijgt; de laatste orgeltoon sterft weg; een' doodsche stilte heerscht in het heiligdom. Want een' andere plegtigheid — die, waarom vooral de duizenden zijn toegestroomd — zal aanvangen. Wij wenden onzen blik naar de kunstig gebouwde hoogzaal, het verheven metselwerk, waardoor het koor van het ruim der kerk gescheiden wordt. Dáár zien we een' schare der hoogst geplaatste mannen in kerk en staat, als: Hiëronymus Aleander, 's pausen nuntius, tot hetgeen volgen zal bepaaldelijk afgevaardigd; Hiëronymus van der Noot, kanselier van Brabant, door den keizer gemagtigd, aan wie beiden als hoofden de leiding der te wachten handeling is opgedragen; Adriaan Herbouts, suffragaanbisschop van Kamerijk; meester Roverus Stoops, officiaal van den Kamerijkschen bisschop in het bisschoppelijk hof te Brussel; Marbrianus de Orto, deken van Nivelles; en bij die allen de overige vicarissen van den bisschop; voorts Ludovicus Coronel en Johannes Quintana, die vroeger met Glapio, Van Egmond, Lathomus, Van der Hulst, allen waarschijnlijk mede tegenwoordig, namens den paus en den keizer, in het onderzoek van Præpositus waren werkzaam geweest; verder de prior der Dominicanen en de gardiaan der Minderbroeders te Brussel; meester Jodocus Cloet, doctor der decreten en cantor; meester Daniël Pynbroeck, deken der collegiale kerk van St. Maarten te Aalst, en Nicolaas Audenaken, beiden kanunniken der St. Goedelekerk; Hendrik Lips, roededrager

(„virgarius") van St. Goedele; Simon Dauchi, deurwaarder („janitor seu ostiarius") van de kanselarij van Brabant; eindelijk vele anderen, zoo geestelijken als leeken, allen staande op de hoogzaal.

Beneden in het schip der kerk en in de zijkapellen staan de geestelijkheid en de kloosterorden der stad en de leden van het keizerlijk hof gerangschikt. En voorts is het ruime heiligdom vervuld met een' opeengedrongene massa van menschen, tot vele duizenden toe.

Maar daarboven op de hoogzaal, onder de schare der hooge prelaten, staat nòg iemand, een arme monnik, bleek en roerloos. 't Is Jacobus Præpositus, die thans zijn' Luthersche stellingen zal herroepen, en 't is dáárom dat zich die tallooze drom van hoorders en toeschouwers in Brussels hoofdkerk verzameld heeft. Aller oog ziet op naar de plaats, waar hij staat tusschen de vertegenwoordigers van den keizer, den paus en den bisschop, en de menigte luistert met ingehouden adem.

Met den rug gekeerd naar 't oosten en het aangezigt naar 't volk, begint de beklagenswaardige met eene rede in de volkstaal, ter inleiding der herroeping, die hij staat af te leggen. Het notariëel stuk zegt, dat hij het deed met een' luide en verstaanbare stem; maar al was dat zoo, die stem zal toch wel gebeefd hebben, waar zij, onder de zware kloppingen van 't hart, naar 's mans eigen bekentenis, wedersprak wat de ziel gevoelde; en hij, voor wien men den kansel te heilig achtte, zal daar eene prediking gevoerd hebben, gelijk hij er vroeger noch later ooit meer gevoerd heeft. „Vele schriftuurplaatsen," schrijft de notaris, „bragt hij bij in 't Latijn, en vertaalde ze

in 't Nederduitsch; plaatsen, die ten volle betrekking hadden op het onderwerp van zijn berouw en terugleiding tot den schoot der heilige moederkerk." Lang echter duurde die prediking niet. Men was bang, dat zij 't volk beroeren zou en viel hem daarom in de rede en duwde hem de herroeping in de handen, om welke het vooral te doen was, de zenuw en het doel der gansche plegtigheid. Die herroeping, met weêrzin uitgesproken terwijl er onder 't volk rumoer was, zoodat weinigen den spreker verstonden, was in de Latijnsche taal gesteld en van dezen inhoud:

„Ik broeder Jacobus Præpositus, monnik van de orde der Eremiten van den heiligen Augustinus, verdoem alle ketterij en vooral die, waardoor mijn naam onteerd is en welke de broeder Martinus Luther in zijne schriften en redenen tot het volk in deze tijden heeft geleerd en gehouden; om welke hij door den apostolischen stoel als ketter met zijne leer veroordeeld is, voornamelijk met betrekking tot de artikelen in de apostolische letteren uitgedrukt.

„Ik stem daarentegen overeen met de heilige Roomsche kerk in alles, wat de Christelijke godsdienst aanbelangt, en ik belijde al wat de apostolische stoel belijdt.

„Daarenboven doe ik als mijn gevoelen en mijne overtuiging kennen, dat voornoemde Martinus met zijne leer regtvaardig en wettig door gezegden heiligen apostolischen stoel veroordeeld is; dat zijne boeken, tractaten of sermoenen, zoowel de verschenene als uit te gevene, met regt verboden zijn gelezen of bezeten te worden en bevolen aan de vlammen te worden overgeleverd.

„Bepaaldelijk nogtans spreek ik mijne afkeuring

uit over sommige artikelen, waarvan ik sommige in 't openbaar gepredikt, andere in 't bijzonder in gemeenzaam onderhoud geuit, de overige bij mijzelven aangenomen heb, naar de maniere als volgt:

„Artikel 1. Er zijn slechts drie sacramenten, namelijk de doop, de biecht en de eucharistie, in de heilige schrift uitgedrukt, door God ingesteld; de overige vier daarentegen zijn menschelijke instellingen van wege de kerk.

„ 2. Men mag op de aflaten geen vertrouwen stellen.

„ 3. De paus kan geene aflaten [vergeving van zonden] geven.

„ 4. De aflaten zijn onvermogend.

„ 5. Geene verdiensten van heiligen kunnen op anderen toegepast worden.

„ 6. Alle werken der heiligen zijn zonden en hebben Gods vergevende en kwijtscheldende barmhartigheid noodig.

„ 7. Er is geen schat der kerk anders dan Christus' verdiensten, die alleen door denzelven Christus aan een ieder naar zijn geloof worden medegedeeld.

„ 8. Luther is met zijne leer niet wettig door den apostolischen stoel veroordeeld.

„ 9. De vrije wil is van zijne goede inwendige daden niet de werkende, maar alleen de ontvankelijke oorzaak; zoodat hij slechts lijdelijk tot haar in verhouding staat.

„ 10. Alle werk van den vrijen wil, alhoewel [„quantumcumque"] goed, is zonde, die Gods vergevende en kwijtscheldende barmhartigheid noodig heeft.

„ 11. Al wat de mensch doet vóór de regtvaardigende genade is zonde.

„ 12. Louter het gebruik en de onthouding van zekere spijzen worden in den vastentijd onredelijk voorgeschreven en tegen de heilige schrift.

„ 13. De Christenen zijn vrij van de waarneming van zulk vasten.

„ 14. Die waarneming doet niets tot onderhouding van Gods wet.

„ 15. Het is twijfelachtig, of de mensch zich door eene gelofte tot gemeld vasten verpligten mag [„possit"].

„ 16. De paus of de kerk wil noch kan zijne onderhoorigen op straf van doodzonde verpligten, in dezen zin, dat de mensch door het overtreden van het gebod eens menschen, die boven hem staat [zijns oversten, „superioris hominis"], niet doodelijk zondigt.

„ 17. De oversten worden geacht [„tenentur"] hunne onderhoorigen niet te willen verpligten op straffe van doodzonde.

„ 18. De onderhoorige, die het gebod zijns oversten overtreedt uit domme onwetendheid of drift, buiten openbare ergernis, zondigt niet.

„ 19. Het kapittel *Omnis utriusque sexûs* beveelt onredelijkerwijs, dat men ééns in 't jaar moet biechten.

„ 20. De paus is niet naar goddelijk regt het hoofd der kerk.

„ 21. Petrus is door louter menschelijk regt de eerste of hoogste onder de apostelen gemaakt; en hetzelfde moet geacht worden van iederen opvolger van Petrus.

„ 22. In iedere vierschaar zoowel binnen als buiten [„in omni foro tam interiori quam exteriori"] zijn alle bisschoppen gelijk.

„ 23. Een wettig vergaderd concilie kan alleen bepaald beslissen wat de heilige schrift uitdrukkelijk inhoudt.

„ 24. De begeerlijkheid, die in den gedoopte wordt overgelaten, is eene zonde eigenlijk gezegd tegen deze wet Gods: g i j z u l t n i e t b e g e e r e n.

„ 25. Het vleesch, met zoodanige begeerlijkheid besmet, heeft invloed op [„ concurrit ad"] alle werk van den vrijen wil, waar van daan ieder menschelijk werk zonde wordt.

„ 26. Hetzelfde moet geacht worden van den marteldood van Petrus en de werken der andere heiligen.

„ 27. Alle leeken zijn priesters.

„ 28. Die in doodzonde blijft, blijft niet in den doop, het priesterschap, de bisschoppelijke en pauselijke waardigheid [„ in sacerdotio, episcopatu et papatu"].

„ 29. Het mishagen wegens begane zonde is niet de weg tot de regtvaardigende genade, maar integendeel, de genade is de weg tot het mishagen zelve.

„ 30. Het leedwezen over ééne zonde, zonder leedwezen over alle, is zonde.

„ Alle en ieder der bovengemelde artikelen herroep ik, keur ik af en veroordeel ik. Van welke artikelen sommige klaarblijkelijk kettersch en door de heilige vaders gelaakt zijn; sommige schandelijk [„ scandalosi," ergerlijk]; andere beleedigend voor vrome ooren; eenige voor eenvoudige verstanden verleidelijk; en alle in strijd met de Christelijke godsvrucht en den vrede.

„ Dit alles nu verklaar ik zuiver en onvoorwaardelijk uit een' opregte ziel, volkomen van de waarheid onderrigt. Ik zweer bij de heilige Drievuldig-

heid en bij deze heilige Evangeliën, dat ik in de waarheid der Katholieke kerk altijd en zonder twijfeling blijven zal; en ik betuig, dat allen, die zich tegen dit geloof verzetten, met hunne stellingen de eeuwige vervloeking waardig zijn. En indien ik ooit — hetwelk verre zij — zal mogen ondernomen hebben iets daartegen te gevoelen of te prediken, dat ik der strengheid van de kerkelijke canones onderworpen zij en der eeuwige straf onderhevig bevonden worde."

De zware taak des deerniswaardigen was nog niet afgedaan. Terstond na het voorgaande was hij ook genoodzaakt op dezelfde wijze nog dit uit te spreken:

„Overmits het gepast schijnt na de gedane herroeping, haar eenigermate toe te lichten, voornamelijk opdat ik duidelijker mijn geloof openbare aangaande datgene, wat ik gepredikt, geleerd of voor mijzelven aangenomen heb of waarover ik met anderen gesproken heb;

„Verklaar en belijd ik mijn geloof over de sacramenten der kerk, en betuig ik te gelooven wat daaromtrent de heilige Roomsche moederkerk vasthoudt en gelooft: dat er namelijk zeven sacramenten zijn; te weten: de doop, de biecht, de eucharistie, het vormsel, het priesterschap, het huwelijk en het laatste oliesel, die door Christus zijn ingesteld. Dat ik echter anders geleerd of gepredikt heb, daarin heb ik gedwaald in 't geloof, verminderende het door Christus gegeven getal der sacramenten.

„Ik zeg, dat het ketterij is, dat de leeken priesters zijn; en ik geloof, dat de priesters regtmatig door de bisschoppen geordend zijn naar het gebruik der kerk, en niet, dat tot het priesterschap vol-

doende zij, dat iemand zich aan God ten offer geve. Dat ik echter anders gepredikt heb, daarin heb ik gedwaald, de priesterlijke waardigheid aantastende en verwarring brengende in den staat der Christenen.

„Van de aflaten geloof ik, dat men daarop vertrouwen moet naar het oogmerk, waarmede zij in de kerk verleend worden; door welke de zondaars ontheven worden van de verdiende straffen in het vagevuur; en ik verklaar, dat de paus ze geven kan volgens het gezag, hem door God geschonken. En daarom heb ik dwalende gezegd, dat de aflaten nietig zijn en krachteloos; ja betaald zijnde wat in de aflaatsbrieven is uitgedrukt, zijn zij vermogend en doen hunne uitwerking, en zijn zij te houden voor een' troost der ziel en des gewetens.

„Omtrent de verdiensten der heiligen geloof ik, dat zij krachtig op anderen kunnen toegepast worden, gelijk uit vele plaatsen der heilige schrift blijken kan. Dat ik echter anders gezegd of gepredikt heb, daarin heb ik gedwaald. Ja wegens de verdiensten der heiligen verkrijgen wij veel van God, dewijl zij op ons kunnen toegepast worden, opdat ons, uithoofde van hunne verdiensten, de verdiende straffen worden kwijtgescholden.

„Het is geenszins aan te nemen, en ik geloof het ook niet, dat alle werken der heiligen zonden zijn en vergiffenis behoeven; maar ik geloof en verklaar, dat hunne werken zóó verdienstelijk waren tot verkrijging van het eeuwige leven, dat er alle schuld van verwijderd was. Dat ik echter anders gepredikt heb, daarin heb ik gedwaald, de werken der heiligen zwart makende en hun een' smet opleggende.

„Aangaande den schat der kerk geloof ik, dat de verdiensten van Christus en de heiligen een schat der kerk zijn, die op de geloovigen kunnen toegepast worden, als boven gezegd is. Dat ik echter het tegengestelde gezegd heb, daarin heb ik gedwaald, den schat der kerk verminderende.

„Ten aanzien van het apostolisch vonnis, waardoor Luther met zijne leer veroordeeld is, geloof en verklaar ik, dat het wettig was, overeenkomstig Gods wet, de heilige conciliën en de heilige leeraars, gelijk ik in mijne herroeping breeder gezegd heb. Dat ik echter het tegendeel gepredikt of gezegd heb, daarin heb ik goddeloos gedwaald en roekeloos het heilig apostolisch geloof beleedigd.

„Betreffende den vrijen wil geloof en verklaar ik, dat hij daadwerkelijk invloed heeft op en medewerkt tot goede daden, vrij verrigt. Dat ik echter anders gezegd of gepredikt heb, daarin heb ik gedwaald, de vrijheid van den vrijen wil wegnemende tegen de heilige schrift en de leer der heilige leeraars.

„Van de werken van den vrijen wil geloof ik, dat niet alle zonden zijn, maar dat eenige verdienstelijk zijn tot het eeuwige leven, zonder eenige schuld, en bij gevolg geene vergevende barmhartigheid behoevende. Dat ik echter anders gezegd of gepredikt heb, daarin heb ik goddeloos en ergerlijk voor geloof en zeden gedwaald.

„Ik geloof niet, dat de mensch zondigt in alles wat hij verrigt vóór de regtvaardigende genade; ja zonder zonde zou hij zich tot de genade kunnen schikken en vele werken verrigten, die niet als schuld toegerekend worden. Dat ik echter

anders gepredikt of geleerd heb, daarin heb ik roekeloos gedwaald, door dit te verklaren en de zondaars van hunne verbetering af te trekken.

„Belangende het houden der vasten en de vleeschderving op zekeren tijd stel ik vast en geloof ik, dat dit redelijkerwijs aan de Christusgeloovigen is opgelegd en dat het toebrengt tot het onderhouden der goddelijke wet en het onderdrukken des vleesches en de verheffing der ziel tot God; en dat de Christenen gehouden zijn tot de waarneming hiervan, door de kerk verordend, en dat de overtreders doodelijk zondigen, ten ware zij wettig om redelijke oorzaak kunnen verontschuldigd worden; en dat dit niet naar ieders goedvinden mag nagelaten worden.

„En ik geloof, dat de mensch door gelofte tot zoodanige onthouding kan verpligt worden. Dat ik echter anders gepredikt heb, daarin heb ik gedwaald tegen de wet Gods en tegen Zijne kerk, wegnemende de wijze om de oproerigheid des vleesches te onderdrukken en leidende tot datgene, waardoor de ziel belet wordt zich tot God te verheffen.

„Ik geloof, dat de prelaten zóódanig de onderhoorigen verpligten kunnen, dat, indien deze het gebod overtraden, zij doodelijk zouden zondigen; ook verontschuldigt hen niet eenige [„omnis"] onwetendheid of drift, zelfs wanneer er geene ergernis [„sandalum"] en verachting aanwezig was. Dat ik echter anders gezegd of gepredikt heb, daarin heb ik gedwaald in geloof en zeden, de onderhoorigen aftrekkende van de schuldige gehoorzaamheid en onderdanigheid aan de prelaten, stellige wetten oproeriglijk afbrekende.

„Het kapittel *Omnis utriusque sexûs*, waar-

door wordt voorgeschreven althans éēns in het jaar te biechten, acht ik redelijk en heilzaam; en het is niet wegens de tijdsbepaling onredelijk te achten. Dat ik echter het tegendeel gepredikt heb, daarin heb ik roekeloos gedwaald en het heilig concilie beleedigd, de menschen van de schuldige sacramentele biecht aftrekkende.

„Ik geloof, dat de apostel Petrus door Christus tot den opperste onder de apostelen gesteld is, en ik verklaar, dat ieder zijner opvolgers door goddelijk gezag het hoofd der kerk onder Christus is.

„Ik oordeel daarenboven, dat niet alle bisschoppen gelijk zijn, vooral in eene vierschaar buiten [„in foro exteriori"]. Dat ik echter anders gepredikt heb, daarin heb ik gedwaald, de meerderheid van den vorst der apostelen aantastende en het gezag zijner opvolgers verminderende, de hiërarchische orde geheel omkeerende.

„Van andere artikelen, die bij mij waren [„quos senseram"], die ik mij niet herinner gepredikt te hebben, laat ik de verklaring achter, daar het genoeg schijnt ze te herroepen.

„Opdat evenwel aan allen de oorzaak mijner dwaling en verkeerde prediking kenbaar zij, zoo wete een iegelijk, dat ik wegens mijne te groote genegenheid voor Luther, en omdat ik zag door die verkeerde leer aan het volk te behagen, schandelijk in dwalingen vervallen ben en ze gepredikt heb.

„Derhalve door Gods genade de waarheid kennende, en onderwezen zijnde anders gevoelende, herroep ik en trek ik terug alle dwalingen, die ik gepredikt en gekoesterd heb en waarover ik met anderen gesproken

heb; en ik veroordeel alle dwaling en ketterij, inzonderheid die van Luther, en ik omhels het Katholiek geloof, dat de heilige Roomsche kerk vasthoudt en predikt en ik onderwerp mij aan alles wat zij leert in het geloof en in alles, en ik beloof en ik zweer nu, gelijk ik reeds beloofd en gezworen heb, daaraan vast te kleven en Luther met zijne leer verre van mij af te werpen."

De droeve taak was nòg niet afgedaan. Nadat dit alles in de officiële taal der kerk was voorgelezen, moest nog de ongelukkige al het voorgaande, vertaald in het Nederduitsch, den volke voorhouden. Terstond daarop, altijd door dwang gedreven, rigtte hij nog eenige woorden tot het volk en bad allen die hem hoorden, dat zij eerbiedige gebeden tot den almagtigen God mogten uitstorten, opdat Hij zich zijner, wegens de begane dwalingen, ontfermen en genadiglijk hem vergeven mogt.

Men kan zich de gewaarwordingen voorstellen, waarmeê de vooroordeelde daar stond voor de duizenden in het godshuis en zijn' stemme ophief om te lezen wat hem door 't geweld was afgedwongen en waartegen zijn geweten bij ieder woord in hevig verzet kwam. Hij zelf getuigt van zijne revocatie: „Ik las haar gedwongen: met mijn hart wedersprak ik, maar met den mond loog ik tegen mijzelven. Daarmede heb ik verheugd alle pausgezinden, maar in de vrome Christenen heb ik den geest bedroefd. Dat vergeve mij Christus, onze genadige Heer, en verleene mij, dat ik het met standvastige bekentenis herstelle. Amen."

Ja, zijne vijanden verheugden er zich over ten toppunt. Op de hoogzaal was ook ambtshalve een openbaar notaris tegenwoordig geweest, die op al wat er gebeurde naauwkeurig het oog sloeg. 't Was Nicolaas de Spira, klerk van de Kamerijksche diocese, meester der vrije kunsten, licentiaat in het kanonieke regt, advocaat van den Kamerijkschen bisschop en van diens bisschoppelijk hof te Brussel, beide apostolisch en keizerlijk notaris. Op last van Aleander, Van der Noot, den suffragaanbisschop en de bisschoppelijke vicarissen maakte hij van al het gebeurde een echt actestuk, en 't is aan dit wettig stuk, dat wij de kennis der bijzonderheden te danken hebben, die wij hebben medegedeeld. [1]

Niet genoeg echter was 't voor de kerkelijken, dat de Antwerpsche prior in 't openbaar herroepen had en dat een publiek notaris er een actestuk van had opgemaakt; niet genoeg, dat zij de nederlaag van hun slagtoffer met mond en pen vertelden; algemeen bekend moest het worden, dat zij getriomfeerd hadden en dat de prior bezweken was: de wereld moest hun' zegepraal en zijn' schande vernemen. Slechts twee maanden na het gebeurde in Brussels hoofdkerk was reeds te Antwerpen het uitvoerig verhaal van zijn' val in druk verschenen, waarin het proces-verbaal der herroeping, door den notaris opgesteld, in zijn groot, deftig en waarlijk niet verzachtend geheel was opgenomen. [2]

„Maar in de vrome Christenen heb ik den geest bedroefd," zoo schreef de man, die voor de vreeze

des doods bezweken was. En zoo was het. Zijne herroeping, door duizend stemmen en door de drukpers alomme uitgeroepen, verspreidde zich als een vuur door de landen, en weêrklonk weldra in Duitschland. Dat zij ook de ooren van Luther bereikte, laat zich uit de betrekking van vriendschap en kloosterorde van den Hervormer met den Antwerper prior reeds vooraf vermoeden. Het doen herroepen was toen ook elders met goeden uitslag door de geestelijkheid beproefd geworden. Laat ons hooren, hoe Luther — zelf de onwrikbare toen hij stond als gedaagde te Worms — den indruk wedergaf, dien de treurmare op zijn' ziel gemaakt had. „Ik heb," zoo schreef hij op den 12 April na het gebeurde, „de letteren van Mirisch, dien zeer voorzigtigen apostaat, gelezen; en zoozeer ik bedroefd ben over den rampzaligen val van Jacobus, zoozeer ben ik verontwaardigd over de goddelooze arglistigheid van genen. — De satan legt het met de hoogste en met alle krachten op ons toe. De vijanden beroemen zich in een uitgegeven geschrift over de herroeping van twee Luthersgezinden, van onzen Jacob en van zekeren Hermannus. Melchior Mirisch heeft niet herroepen, maar schrijft, dat hij voorzigtig gehandeld heeft, opdat hij hunne genade behouden mogt; dat is: hij heeft den satan aangebeden, en geveinsd dat hij Christus kende; de fraaije snoever! Vele anderen zijn gedwongen om Jacobs revocatie te onderschrijven. Ik heb een' brief van Mirisch gezien, de rampzalige en verschrikkelijke geschiedenis van Jacobs herroeping breedvoerig vermeldende. Beveel toch aan al de uwen deze zaak aan, en zeg uit mijnen naam, dat zij God nederig en dringend bidden. Dat zij voor de menschen bescheiden

en rustig onderwijzen, en opgerigt en standvastig zijn tegen den satan. De zaak is nu niet meer jok of spel, maar zal ernstig worden en leven en bloed eischen. De Heer Jezus, Die op nieuw Zijn Evangelie ontstoken heeft, versterke de harten van al de onzen, tot roem zijner genade. Amen."

„Wil u niet beroemen," dus spreekt hij in zijne letteren van 8 Mei daaropvolgende aan Gabriël Zwilling, prediker te Altenburg, „wil u niet beroemen, dat gij voor het Woord veel doen en lijden wilt. Wie staat, zie toe dat hij niet valle! Gij hebt nog niet met den dood gestreden. Het is niet een' zoo gemakkelijke zaak als er gemakkelijk over gesproken wordt. Schrikke u af het voorbeeld van den Antwerpschen prior en van vele anderen, die dagelijks vallen, waar weinigen staan. Wandel derhalve in vreeze en kleinachting van uzelven, en bid den Heer, dat Hij zelf al het uwe doe en gij niets doet, maar voor Christus een sabbath zijt." [1] Zoo diep was de groote man bewogen, toen zijn broeder bezweken was.

Het treurig drama in de hoofdkerk van Brussel was afgespeeld. Voorwaar, de herinnering van dien dag van schande en tranen is den ongelukkigen Præpositus zijn gansche leven niet uitgewischt! Drie jaren later stond die heillooze dag hem nog voor den geest in zijn' volle levendigheid. Toen hij in 1525 aan Luther verslag deed van den gruwzamen marteldood van zijn' vriend Hendrik van Zutphen, toen gevoelde hij het diep, dat ook hij liever zóó had moeten sterven dan schandelijk herroepen. Hij geeft zijn' boezem lucht in deze aandoenlijke woorden:

„Alzoo sterven de dienaars van Christus. Alzoo worden de woorden des Meesters vervuld. Ik kan niet meer schrijven. Bid de goddelijke majesteit, dat zij ons zoodanige volstandigheid geven wil. Ach, dat ik toch één druppel slechts van zulk eene genade en standvastigheid gehad had, ik zou nu rusten zonder eenigen kommer in den Heere Christus. Zoo wentel ik mij thans in menigerlei ellende, droeffenissen, jammeren, angsten en zonden!" [1]

Het afgespeelde drama in Brussels hoofdkerk was geen nieuw verschijnsel. Meer dan eene eeuw vroeger (1416) had men ook Hiëronymus van Praag voor het concilie te Constanz genoodzaakt te herroepen, en de leerling van Huss, door kerkerstraf en doodsangst geperst, was verwonnen. Die oude taktiek, nog niet vergeten, was thans met gunstig gevolg ook op den monnik van Antwerpen toegepast, en zou weldra nog bij Cornelius Grapheüs gelukken. Maar even als Hiëronymus, en later Cranmer (1556), door hun geweten gefolterd, weder hunne herroeping teruggetrokken, zoo zou ook voor Jacob de consciëntie te sterk zijn, en de natuur hare regten, de waarheid hare magt hernemen. 't Zou hem onmogelijk worden de verzenen tegen de prikkels te slaan.

VII.

De tweede gevangenschap.

Treurig was 't in 't hart des priors, nadat de onzalige herroepingsdag, de onvergetelijke 9 Februarij, was voorbijgegaan. Volslagen moedeloosheid met innigen spijt en rustelooze knaging bragten in hem een doodelijk stilzwijgen te weeg, en angstig verbeidde hij wat men met hem voorhad. Gedurende acht dagen beraadslaagde men, wat er met hem geschieden zou. Hem langer gevangen houden, dat zou, na zijne herroeping, onbillijk zijn geweest. Maar hem weder te Antwerpen aan 't hoofd zijns kloosters stellen, dat wilde men evenmin, deels omdat hij gevoelen moest dat men niet straffeloos aanzag wat hij bedreven had, deels omdat men zijn' invloed vreesde te Antwerpen, zoowel voor zijne kloosterbroeders, die hem achting toedroegen, als voor het volk, dat hem gretig hoorde en beminde. Inderdaad, na het gebeurde ware hij ook in de Scheldestad in een' gedwongen, een' scheeve houding geweest, en het schaamtegevoel had hem dáár meer dan elders bezwaard en belemmerd. Men besloot alzoo, hem verre te verwijderen van het tooneel zijner vorige werkzaamheid en hem te zenden naar het uiterst einde van westelijk Vlaanderen, naar Yperen, zijne geboortestad. Dáár was hij niet méér ge-

weest dan een' enkele reis en ter loops misschien, sedert zijne vroege jongelingschap. Hij was er onbekend geworden, en wie er hem kenden waren juist de personen welligt om hem in toom te houden. Dáár, meende men, zou hij stil en onschadelijk zijn.

Niet ver ten noordwesten van Yperen, even buiten de Elverdingpoort, stond het klooster der Augustijnen, die reeds vóór of in 1263 daar ter stede gevestigd waren en thans, of ten minste in den loop van 1522, den „theoloog" Johannes Belsius tot prior hadden. [1] Wel is waar, dat klooster behoorde niet tot de Saksische congregatie, en de observantie, die de Augustijner broeders van Antwerpen hadden aangenomen, was er vreemd van. Toch geloofde men Præpositus naar dit gesticht te moeten verwijzen; hij was hier althans onder broeders, die met hem denzelfden naam voerden naar den heiligen Augustinus, en 't ware onregt geweest, hem, Augustijner, een' plaats te geven onder Franciscanen, Predikheeren of Karmeliten. Met welke aandoeningen moet de geschandvlekte man na de helft der Sprokkelmaand de poorten zijner geboortestad zijn ingetogen en den Brusselschen kerker hebben verwisseld met de Ypersche kloostermuren, waar hij broeders wachtte, die ja éénen naam met hem voerden, maar geenszins éénen geest met hem droegen!

Men had zorg gedragen, dat de tekst zijner herroepingsacte met hem naar Yperen werd medegezonden, en wèl, geschreven niet alleen in 't Latijn, maar ook in 't Nederduitsch. Men kenteekende hem alzoo als een' verdachte, en men zal niet verzuimd hebben de aanbeveling er bij te voegen om op zijn' woorden en gedrag een naauwlettend, waakzaam oog te slaan.

In 't begin nam hij zich dan ook zorgvuldig in acht: hij zweeg een' wijl gansch stil. Doch weldra kwam de oude waarheidszucht weêr boven. Misschien, waarschijnlijk zelfs, vond hij ook onder de Ypersche Augustijnen geestverwanten: die gissing althans wordt ergens, en wel door een' Roomschgezinden schrijver, [1] geopperd. Hoe 't zij, alras begon hij weder te prediken: een regt, dat hem niet ontnomen was, en, na zijne herroeping die hem met de kerk verzoend had, ook wettig toekwam. En hij kon de aandrift niet weêrstaan om het te doen in den vroegeren geest en met den voormaligen ijver, die hem langzamerhand weêr was komen bezielen. „Ik ving weder aan," zoo verhaalt hij, „het woord Gods te prediken aan het Christenvolk, dat zoo gansch dorstig en begeerig was om het te hooren. En ik maakte geheel geene melding van menschelijke instellingen noch van des pausen magt. Maar dìt zeide ik: „Christus is onze ware bisschop. Tot Hèm moeten wij gaan met volkomen vrijmoedigheid; want Hij weet medelijden met ons te hebben, gelijk Hij ook zelf veel geleden heeft."''

Dat zoodanige prediking, hoe weinig polemisch ook, maar zoo zuiver Evangelisch zonder de geijkte bijvoegselen, weldra den argwaan wekte van hen die op den verdachten monnik scherp toezagen, laat zich begrijpen. De bedelmonniken, en onder deze inzonderheid de Franciscanen of Minderbroeders — gelijk we vroeger zagen, ook te Brussel zijn' bitterste tegenstanders, dáárom vooral, naar 't schijnt, omdat ze hunnen Glapio, des keizers biechtvader, navolgden — werden wakker. Zij begonnen het volk op te ruijen; zij lieten niet na alom kenbaar te maken wat man

hij was, die alzoo predikte, en verspreidden zooveel in hen was de geschiedenis zijner herroeping. Maar het volk had den prediker lief gekregen en hongerde ook hier, aan Vlaanderens uiteinde, als aan den Scheldezoom, naar het brood des levens. Het beminde te zeer de Evangelische waarheid en was te zeer afkeerig geworden van menschelijke vonden, dan dat het acht sloeg op der monniken ruggespraak. Door dezen smaak des volks in zijne prediking vond zich vermoedelijk de prediker nog meer tot zijn werk aangemoedigd, en de opspraak en de tegenstand verschaften hem waarschijnlijk nog grooteren toeloop. 't Was niet meer te dulden. Straks begaf zich de gardiaan van het Minderbroedersklooster met eene aanklagt naar den voogd [1] der stad. De predicatiën van den Antwerpschen monnik, zeide hij, waren verdacht uit hoofde zijner herroeping; ook liet hij na aan 't volk de verpligting tot vasten voor te stellen op straf van doodzonde; hij verzweeg de vermelding van het voegzame der verkiezing van spijzen; hij gewaagde niet van de gepastheid, dat men den stervenden en dooden graauwbroederskappen aan zou trekken; [2] hij verzuimde de aanbeveling van het aalmoesgeven aan de bedelmonniken, en meer dergelijke zaken, die de monniken gewoon waren te prediken. Op grond van dit alles begeerde de gardiaan, dat de stadsvoogd hem het prediken zou doen verbieden. De stadsvoogd echter was van een ander gevoelen. Hij sloeg geen acht op des gardiaans klagte en gaf hem dit schoon en waardig antwoord: „Zoolang hij niet predikt tegen het Evangelie of de heilige schrift, zal hem door mij het prediken niet verboden worden."

Vond men bij den stadsvoogd geen gehoor, men wendde zich met beter gevolg tot den ons bekenden Frans van der Hulst, den inquisiteur, en bij dezen bragt men tot stand wat men bij genen niet bewerken kon. Terwijl men door boden of brieven bij den raadsheer in den raad van Brabant pogingen aanwendde, ging inmiddels Præpositus met prediken voort. Onder andere predikte hij ook in een stadje, niet ver van een Predikheerenklooster afgelegen. De geschiedschrijvers noemen hier doorgaans de stad Brugge; doch ten onregte. Moesten wij gissen, wij zouden hier veeleer denken aan het stadje Winoxberge.[1] Of zijne prediking aldaar gunstig ontvangen werd, is niet duidelijk. Zeker is het, dat zij, die zagen dat met zoodanige prediking hun nadeel gemoeid was, er zich terstond tegen aankantten. Wij denken ook hier inzonderheid aan de geestelijkheid en de kloosterlingen. 's Mans vijanden sliepen niet, allerminst te Yperen. Met onzinnigheid riep men tegen hem, en vertoog op vertoog vertrok naar Frans van der Hulst, die sedert het begin dezes jaars bij keizerlijk bevelschrift tot geloofsonderzoeker was aangesteld. En zóólang duurde het geweld, totdat eindelijk weêr, door den invloed van den raadsheer van Brabant, de hand geslagen werd aan den onvoorzigtigen prediker en hij een gevangen man was.

't Geschiedde waarschijnlijk zeer in 't begin van Mei, derhalve slechts ruim twee maanden nadat hem de vrijheid hergeven was.[2] Is dat zoo, dan was het in diezelfde Meimaand, waarin te Antwerpen de vlam der verbittering met nieuwe woede was losgebroken, toen op den 6 dier maand aldaar Luthers boeken ten tweeden male ver-

brand werden en tevens Cornelius Grapheüs er op de hoogzaal der Lieve-Vrouwekerk zijn' Luthersche gevoelens herroepen moest: een en ander ongetwijfeld het gevolg der opgewondenheid tegen Præpositus, die óók herroepen had en nu op nieuw was afgevallen. [1]

Alzoo andermaal gegrepen, werd hij van Yperen naar Brugge gevoerd, en nu met de zekerheid, dat hij den vuurdood niet ontgaan zou. Men leidde hem in het Minderbroedersklooster, en wien hij er weldra ontmoette was Johannes Glapio, hetzij deze, ofschoon 's keizers biechtvader, nog doorgaans zijn verblijf had in het klooster, waarvan hij gardiaan was geweest, hetzij hij er thans, wegens die voormalige betrekking, vertoefde. Glapio wiesch zijne handen in onschuld en zeide niet te weten, waarom de gevangene ten anderen male gegrepen was. Een' anderen toon voerde tot hem de inquisiteur Van der Hulst, voor wien het niet genoeg was, dat hij de Christenen in Brabant had vervolgd, maar die nu ook het bevel had aangenomen om hetzelfde in Vlaanderen te doen. Deze, mede in het Minderbroedersklooster gekomen, nam tegenover den armen monnik een' hoogmoedige houding aan, voerde hem een' dreigende taal te gemoet en stond vóór den beklaagde, met brieven gewapend, zeggende, dat hij op nieuw voor den keizer beschuldigd was van teruggekeerd te zijn tot de afgezworene dwalingen. De beklaagde vroeg naar de bewijzen dier beschuldiging. Het antwoord was, dat men dit met zijn' eigene brieven staven kon, dat evenwel van die brieven geen gebruik mogt worden gemaakt zooals men gaarne wilde, om daarmede hen

te vervolgen en te straffen aan wie zij gerigt waren, wijl deze mannen tot de aanzienlijken behoorden. Zoo liep deze eerste zamenkomst af. Præpositus werd voorts in het Brugsche Franciscanenklooster gevangen gehouden totdat de keizer naar Spanje vertrokken was. [1]

Daarna voerde men hem weder naar Brussel, dat, zegt hij, „eene vleeschbank der Christenen" is. Het huis van Frans van der Hulst zelf werd hem tot verblijf gegeven, ongetwijfeld opdat de inquisiteur zijn spiedend oog zou kunnen laten gaan op al zijn doen en laten, luisteren naar al zijne redenen of er ook iets strafwaardigs in was, en listig hem vangen in zijn' woorden. Althans, hij werd zeer naauwkeurig gadegeslagen, en de raadsheer beval aan zijne huisgenooten, dat zij zorgvuldig alle deuren bewaken zouden. De geslepen geloofsonderzoeker zelf deed daarbij al het mogelijke om iets uit zijn' gevangene te lokken, dat hem tot gegrond bezwaar mogt kunnen dienen. Daartoe nam hij, bij voorbeeld, hem vertrouwelijk met zich in zijnen hof, en zocht aan zijn' mond te ontwringen wat hij er zoo gaarne uit gehoord had, ook als grond van aanklagt tegen den procurator, des gevangenen ordebroeder.

Weldra stond Van der Hulst niet alléén meer tegenover Præpositus, maar vond krachtigen bijstand in zijn' ambtgenoot Nicolaas van Egmond, mede onlangs door den keizer tot geloofsonderzoeker benoemd, en in den Leuvenschen doctor Jacobus Lathomus, Luthers fellen bestrijder. Ziedaar dan weder de oude vijanden tegen den ongelukkige in 't harnas. In 't huis des raadsheers vereenigd, begonnen zij, na 't avondeten, hun treurig werk, en de houding, die zij aannamen jegens

den gevangene, was die van hardheid en strengheid. De Egmonder Karmeliet duwde hem toe, dat hij verdiende verbrand te worden, en wel dáárom, omdat hij had durven zeggen, dat hem geweld was aangedaan, dat hij door dwang en overmagt bezweken was. Men wilde toch zoo gaarne de wereld doen gelooven, dat het werk der revocatie een vrijwillig werk, een' zaak van innige toestemming was geweest. „Zulken," voegde Van Egmond er bij, „zulken moet men alleen met vuur bekeeren." Met vuur? Maar de tijd was voorbij, dat Præpositus den vuurdood schroomde en lafhartig kroop voor zijn' belagers. Ziehier het moedig antwoord, dat hij hun toevoegde: „Waarom wacht gij dan zoo lang? Mijn ligchaam is in uwe magt. Dat ligchaam kunt gij dooden, maar de ziel te dooden vermoogt gij niet. Ik ben bereid al het kwaad te lijden, dat gij over mij besloten hebt." Die heldentaal verschrikte zijne regters, en men begreep, dat men met hardheid het doel niet bereiken zou. De listige Van der Hulst veinsde medelijden te hebben met den beklaagde en kwam voor hem bij den Karmeliet tusschen beide. „Heer en meester," zeide hij — de titel waarmede men geestelijke gepromoveerden onderscheidde — „gij spreekt hem te hard aan." Doch de Karmeliet liet zich niet van zijn stuk brengen. „Alzoo moet men doen", hernam hij. „Zoodanige wonden mogen niet zacht behandeld worden. Als hij zich regt gebeterd heeft, zal hij mij deswegens liefhebben; want openbare bestraffing is beter dan heimelijke liefde. Maar hij is nòg een ketter: zijne bekeering is niet van harte en verre van volkomen. Die van Antwerpen hopen, dat hij eerlang in hun midden

wederkeeren zal. Waarlijk, daar zou nut van komen! Hij is een aanhanger der ketters en van zijnen Erasmus van Rotterdam, die óók een ketter is: een aartsketter en een Lutheraan; en ware hij daar tegenwoordig, ik zou 't hem ook zeggen. Is dàt niet eene ketterij, dat hij 1 Cor. XV [: 51] verklaard heeft: wij zullen niet allen sterven? Wee, wee dezen menschen! Zulk eene ketterij mag men niet anders uitdelgen dan met vuur!" Op dien bitsen uitval gaf de beschuldigde bedaard ten antwoord: „Stapulensis [Jacob Lefèvre d'Estaples] heeft nogtans óók alzoo dezen tekst opgevat, en allen die Grieksch verstaan zijn het in deze opvatting ééns." [1] Waarop de doldriftige Karmeliet hem toeduwde: „Daarom zijt gij in zoovele dwalingen vervallen, omdat gij ònze schoolleeraars verlaten hebt en nieuwe meesters volgt." Toch was Faber Stapulensis een Roomsch-Katholiek geleerde, en Præpositus mogt dus op hem zich beroepen. Doch hij was in 1522 reeds door de Sorbonne om zeker geschrift veroordeeld, en zijn naam stond mitsdien in kwaden reuk bij de Leuvensche doctoren.

Met deze en dergelijke redenen kwelden de geloofsonderzoekers nog een' wijl hun slagtoffer. Doch de tijd van lange discussiën, van onderhandelen en toegeven was geweken; de teerling was geworpen; de ontrouwe prior kon niet anders meer dan met vuur bekeerd worden. Daartoe zou men nu een' anderen weg inslaan. De gevangene, in de handen van den wereldlijken regter overgeleverd — zoo schijnt het ons toe — zou voortaan elders te regt staan; dáár, waar niet anders te doen overbleef dan zijn doodvonnis op te maken en uit te voeren. Reeds des anderen daags, den

tweeden Maandag vóór het feest van Christus' hemelvaart, op den 19 Mei, [1] werd hij door de drie mannen, voor wie hij gisteren verschenen was, in hunnen raad ontboden. Aldaar werden hem vele bullen en bevelschriften getoond en zijn' schuld en strafwaardigheid hem voorgelezen. Straks daarna werd hij den dienders overgegeven en uitgeleid midden door de stad als een moordenaar. Alles wat hij bij zich droeg werd hem afgenomen. Een donker kerkerhol werd zijn verblijf, een' harde behandeling zijn lot en de brandstapel zijn éénig uitzigt.

Het gerucht van Præpositus' tweede gevangenschap was spoedig ook tot in Duitschland doorgedrongen. Dat het weldra ook Luthers oor bereikte, laat zich, bij de betrekking tusschen beide mannen, gereedelijk denken. En dat Luthers gansche ziel er van vervuld was, daarvan getuigen zijne brieven. Hij kan er niet van zwijgen: hij schrijft het aan ieder. Hooren wij wat hij er van meldt, en sluiten wij er dit hoofdstuk mede. Den 5 Junij berigt hij aan Spalatin: „Men schrijft, dat Jacob, de Antwerpsche prior, op nieuw van wege den keizer gevangen is genomen, welligt omdat hij zijne herroeping herroepen heeft." Den 11 Junij was hij daarvan beter onderrigt, en meldt nu stellig aan Johannes Lange: „Jacobus Spreng [lees: "Iprens."] is andermaal gevangen en weggeleid, omdat hij tegen zijne herroeping gesproken en geschreven heeft [waarschijnlijk in zijne brieven, waarvan wij straks hoorden]. De Heer versterke hem!" Aan denzelfden deelt hij den 26 Junij mede: „Zij hebben Jacobus andermaal gevangen, en wij gelooven, dat hij reeds met eenigen

verbrand is of althans zal worden." Des anderen daags berigt hij aan Staupitz: „Jacob, de Antwerpsche prior, is ten tweeden male gevangen en wordt gehouden voor reeds verbrand en twee anderen met hem. Want het is zeker, dat hij gedood moest worden wegens het veroordeelen zijner herroeping." Eindelijk zegt hij in 't begin van Julij in een' brief aan Nicolaas Hausmann: „Jacobus, de Antwerpsche prior, die vroeger herroepen had, is andermaal gevangen naar Brussel geleid omdat hij zijne herroeping veroordeeld heeft, en velen schrijven aan ons, dat hij reeds verbrand is." [1]

Zoo was aller oog op den gevangene geslagen; zoo volgde men hem van stap tot stap; zoo was aller mond en pen er vol van; zoo weêrklonk de mare zijner nieuwe kerkerstraf in alle oorden van Duitschland, en niet het minst in 't hart des Hervormers!

VIII.

De ontvlugting naar Wittenberg.

Broeder Jacob verbeidde het sterven. In zijn' donkere gevangencel, waar de strengste bejegening hem bereid was, was hij reeds levend in een graf gekerkerd, en hij wist het, het volle daglicht zou niet meer schijnen in zijn' oogen, dan waar ook de vuurvlam er in flikkeren zou om ze voor altijd toe te sluiten in den nacht des doods.

Intusschen, de gemoedsstemming van Jacob in zijn droevig lot was gansch anders dan vroeger: hij was kalm, gerust en gelaten. „Ik dankte God," zegt hij zelf nadat hij zijn' strenge opsluiting gemeld heeft. Wel kostte 't hem veel, de stervensvrees te overwinnen; minder evenwel omdat het hem aan moed ontbrak om te sterven en het sterven op zich zelve hem angst inboezemde, maar meer omdat zijn bekommerd geweten hem bezwaarde en folterde bij de gedachte aan zijne schuld voor God. In dien zin zegt hij: „Ik verbeidde den dood met grooten schrik, maar nog van wege mijne zonden." Overigens was 't hem goed in Gods hand te zijn, en nabij den Allerhoogste gevoelde hij zich rustig en geborgen. Gemakkelijk ware 't hem gevallen te ontvlugten: reeds den derden nacht nadat hij gevangen was gezet bood zich de gelegenheid aan

om vrij te worden, en 't ware gelukt, indien hij zelf gewild had. Maar hij dacht er niet aan. Hij was, zegt hij, door Gods genade, niet bezorgd hoe hij ontkomen mogt.

Ongetwijfeld ware hij dan ook nooit ontkomen en nooit den marteldood ontgaan, indien niet zijne vrienden hem dit sterk hadden aangeraden. Met allen aandrang hielden zij daarop aan. Zij bragten hem onder 't oog, dat, ware hij moedig en onverwrikt gestorven om de belijdenis des Evangelies in zijne éérste gevangenschap, daardoor de zaak van Christus, die hij voorstond, onbegrijpelijk had gewonnen, maar dat het gansch anders was, indien hij thàns stierf, nadat hij herroepen had. Men zou nú in hem niet zien den standvastigen geloofsheld, wiens moed anderen zou aanvuren; ja velen zouden welligt meenen, dat hij stierf tot straf, niet zijner volharding, maar alleen dáárvoor, dat hij zijne herroeping geschonden had: een' straf, die hij niet meer ontgaan kon, zelfs al had hij andermaal willen herroepen. Er lag een' vlek op hem, die zelfs geen marteldood geheel kon uitwisschen, en voorzeker, waarachtig was het wat zijne vrienden aanvoerden, dat zijn dood thans minder eervol voor het Evangelie ware geweest dan wanneer hij onbewogen in zijne eerste gevangenschap gestorven ware.

Of echter deze redenering van Præpositus' vrienden wel in allen deele zuiver was, of ook nú nog zijn marteldood niet een krachtig getuigenis van zijn geloof en gunstig voor de Evangeliezaak zou geweest zijn, of die redenering niet ook voortkwam uit de zucht

om den dierbare te behouden, laten wij in 't midden. Genoeg, dat broeder Jacob voor de redenen zijner vrienden zwichtte en eindelijk den kerker ontvlood toen zich de gelegenheid daartoe opdeed.

Bijzonderheden dier ontvlugting zijn ons niet bewaard gebleven. Hij zelf meldt er niet anders van dan dit: „Terwijl de commissarissen in Holland de vrome Christenen pijnigden, hielp mij God uit de gevangenis door een' ordebroeder, en dat zonder eenig gevaar." Door een' ordebroeder: wij kunnen hierbij niet anders ons voorstellen dan een' broeder van zijne orde, derhalve een' Augustijner monnik. Intusschen wordt overal gemeld, dat Præpositus ontsnapt is met behulp van een' Franciscaner. Heeft men welligt ordebroeder verward met Minderbroeder? Immers worden de Minderbroeders, ofschoon broeders, nooit bepaaldelijk ordebroeders geheeten. Ook weten wij uit het voorafgaande, naar de eigene getuigenis van Præpositus zelven, dat juist de Minderbroeders of Franciscanen het ergste op den Augustijner ketter verbeten waren. En zou dan nu één van hen zijn redder zijn geweest? Is 't niet veel waarschijnlijker, dat één zijner kloostergenooten en geestverwanten — één zijner ordebroeders — hem de poorten des levens en der vrijheid geopend heeft? [1]

Hoelang zijne gevangenschap duurde is moeijelijk te bepalen. Uit een' goede bron wordt ons medegedeeld, dat hij, gezet in den Brusselschen kerker, daar „kortelinge" uitkwam. [2] Deze tijdsbepaling is zeker zeer betrekkelijk, doch zij veroorlooft ons niet aan een'

langeren duur dan van eenige weken of enkele maanden te denken. Luther, wel is waar, maakt er op zóódanige wijze melding van, dat we ligt Præpositus' bevrijding eerst omstreeks April 1523 zouden vaststellen. Doch daar wij weten, dat Hendrik van Zutphen hem den 29 November 1522 een' brief schreef, die althans niet naar de Brusselsche gevangenis gerigt was, zoo zal hij vóór dien tijd ontsnapt zijn en zich thans elders — wáár weten we niet — hebben opgehouden. 't Kan zijn, dat hij vooraf nog hier en daar, welligt met even groote gevaren als Van Zutphen bij zijne vlugt, heeft rondgezworven, of zich schuil gehouden, eer hij zijn' ouden vriend Luther in het veilige Saksen bereikte. En misschien doelt Luther ook hierop, als hij zegt, dat Jacob „door een wonder Gods bevrijd is." [1]

Uit een' brief van Luther van 8 April 1523 blijkt, dat Præpositus toen te Wittenberg was, en in dien van 14 April aan Spalatinus, dien wij zooeven op het oog hadden, schrijft hij: „Ik zend u hiernevens wat uit de Nederlanden is medegebragt door Jacobus, den Antwerpschen prior, die door een wonder Gods bevrijd is en nu bij ons vertoeft." [2] Wèl was hij door een wonder Gods bevrijd, de ter dood veroordeelde, de zwerveling, voor wien het spoor gebaand was uit kerkermuren en levensgevaar, waarin hij zoo lang gekneld was geweest. Hoe was het hart des Hervormers er van vervuld, en hoe heugelijke verandering moet het voor den beklagenswaardigen prior geweest zijn, de eenzame gevangenis en de angsten des vlugtelings te hebben verwisseld met den schoot der vriendschap en het veilige Wittenberg! [3]

IX.

Het lot van 't Antwerpsche Augustijnenklooster en zijn' bewoners.

Terwijl Præpositus veilig is te Wittenberg, willen wij nog een' blik slaan op zijne achtergeblevene broeders en zien wat er van hen en hun klooster geworden is. Wij kunnen er uit leeren, wat ook zijn lot zou geweest zijn, indien hij niet in tijds zijn vaderland ontvloden ware.

Kort na het herroepingsdrama in de St. Goedelekerk schreven de vicarissen van den bisschop van Kamerijk aan het kapittel der kathedraalkerk aldaar uit Brussel den volgenden brief:

„Eerwaardige en voortreffelijke heeren!

„Na alle schuldige aanbeveling, meenen wij op genoegzame gronden, dat het aan uwe Heerlijkheden niet onbekend is, hoe, nu reeds vele dagen geleden, op bevel der keizerlijke Majesteit, de prior van het Augustijnenklooster der stad Antwerpen herwaarts geleid is, die zich niet ontzien heeft, in zijne predicatiën en aan maaltijden de dwalende en valsche leer van Martinus Luther, door den apostolischen stoel veroordeeld en voor kettersch verklaard, voor het volk in 't openbaar staande te houden, te koesteren en te leeren.

„En ofschoon hij hier gesteld en door sommige onzer meesters, in tegenwoordigheid van de heeren commissarissen der gezegde keizerlijke Majesteit en van eenige ook uit ons midden daartoe benoemde vicarissen, onderzocht en eindelijk bekeerd is en, zijne dwaling erkennende, alles openlijk wederroepen heeft, evenwel heeft hij het Antwerpsche volk door zijne bovenaangeduide prediking met de genoemde kwaal zoozeer aangestoken, dat, indien niet ten spoedigste langs den weg van inquisitie, kerkelijke censuren en wereldlijke straffen en confiscatie, met apostolisch en keizerlijk gezag, deze kwaal worde tegengegaan, met reden gevreesd wordt, dat zij in het volk der gemelde stad en elders zoodanig zal inwortelen, dat ze ten laatste niet dan door bezwaarlijker middelen zal kunnen uitgeroeid worden.

„En daar de keizerlijke Majesteit tot deze uitroeijing met den hoogsten ijver geneigd is, heeft de keizerlijke raad besloten, dat ten spoedigste de heer geloofsinquisiteur, bij uwe Heerlijkheden residerende, behoort geroepen te worden, opdat hij, herwaarts komende, tegen de door genoemde kwaal besmetten, met de hulp en den steun Zijner Majesteit, naar vorm van regt handele.

„Wij willen derhalve uwe Heerlijkheden dringend en volgens den eisch van gezegden raad gebeden hebben, dat zij ons genoemden heer inquisiteur zonder verwijl gelieven af te vaardigen, voorzien van de bezegelde stukken in zoodanige zaak dienende.

„Wien wij omtrent de reiskosten en andere hem noodige dingen behoorlijk zullen zorgen te voldoen onder 's Heeren gunst, Die ook uwe Heerlijkheden gelukkiglijk tot in lange tijden enz. Brussel....." [1]

Er is geen twijfel aan, of spoedig zal wel, ten gevolge van dezen brief, de inquisiteur zijn overgekomen. Wie hij was, wordt niet bepaald opgegeven. Wij lezen alleen, dat ook de graaf van Hoogstraten met Hiëronymus van der Noot, kanselier van Brabant, en den auditeur (geloofsonderzoeker?) [1] Van Stringens zich naar Antwerpen begaven. Op een' vroegen morgen, te zes ure, gaan zij te zamen naar het Augustijnenklooster, waàr ook de magistraat vergaderd is. Zij verklaren, dat, naar 's keizers begeerte, uit het klooster moeten verwijderd worden allen, die met ketterij besmet zijn, en dat niet mag worden toegestaan, dat het ligchaam van Christus langer ruste in een' spelonk van booswichten. Daarop neemt het onderzoek een' aanvang, en al de monniken, die van ketterij overtuigd worden, worden op wagens gezet en gevoerd naar het slot te Vilvoorden. 't Geschiedde in Junij 1522. [2]

Weldra eindigde der monniken gevangenschap. Maar zij eindigde niet, dan nadat hun de belofte was afgevergd, dat zij openlijk hunne dwalingen herroepen zouden. Aan die belofte getrouw, stonden zij eerlang op de hoogzaal der Antwerpsche hoofdkerk, de beroemde Lieve-Vrouwe, en ook uit hún' mond klonk wat hun' prior met nameloos naberouw gefolterd had. In hun klooster weêrgekeerd, zou ook voor velen hunner weldra de magt der waarheid te sterk zijn.

Twee echter waren er, die op het Vilvoorder slot tot geene herroeping waren te bewegen geweest. 't Waren de eerste Nederlandsche martelaars voor de Hervormingszaak, Hendrik Voes en Johannes van Essen, die, zooals we beneden hooren zullen, ten volgenden jare te Brussel verbrand werden.

De Augustijner broeders, nadat zij in de Lieve-Vrouwekerk aan de harde, hun opgelegde taak voldaan hadden, waren in vrede in hun klooster wedergekeerd. Had men bedreigd, „het ligchaam des Heeren niet langer te laten rusten in een' spelonk van booswichten," die bedreiging was niet uitgevoerd geworden, omdat de monniken door hunne herroeping in den schoot der kerk waren gebleven. Weder verrigtten zij in hun klooster de kerkelijke dienstén ongestoord als vroeger. [1]

Doch 't was hun onmogelijk hunne overtuiging te smoren. Zelfs kwamen zij er voor uit, en stout voor uit, bijna even spoedig als zij in hun convent waren teruggekomen. Zóó ver ging hunne stoutmoedigheid, dat zij nu niet alleen op gewijde, maar ook op bijzondere plaatsen der stad als predikers optraden. Zoo deed Hendrik van Zutphen, die, uit Wittenberg naar Dordrecht in 1522 wedergekeerd, van daar zich naar Antwerpen begeven had, ofschoon er het vuur der vervolging hevig brandde. Juist die vervolgingen, de treurige toestand des kloosters, de gevaren zijner geloofsbroeders spoorden hem vermoedelijk aan om derwaarts te snellen en de vlam des ijvers weder aan te blazen in het hart der afvalligen en verslagenen. Zuchtte Præpositus in de gevangenis, Van Zutphen nam met kloeke hand het prioraat op zich en werd zijn opvolger. Wij kennen hem uit het vervolg zijner geschiedenis, uit zijn tragisch einde vooral, als een' man van vurigen en onverschrokken geest, en aan zijn' invloed zal het wel inzonderheid zijn toe te schrijven, dat de monniken, nadat nog naauwelijks de herroeping door hen geschied was, zoo driftig optraden, zoodat het scheen

alsof een ijvergloed in hen ontbrand was nog feller dan ooit te voren. Van Zutphen zelf gaf het voorbeeld. Nabij het Augustijnenklooster, op den hoek der Muntstraat en den „Oever" der Schelde, lag de Munt. Derwaarts begaf zich de prior op het St. Michielsfeest, 29 September, 1522. 't Was in de nabuurschap der oude St. Michielsabdij, [1] en waarschijnlijk had hij déze plaats uitgekozen, omdat zich op den feestdag des patroons vele kerkgangers daarlangs naar de oude abdij spoedden. Hij begint te prediken, en dat zijne prediking niet in Roomschen, maar in Lutherschen geest was, begrijpen wij. Evenzeer begrijpen wij, dat eene prediking in dien geest en op een' zoo ongewone plaats de aandacht der overheid niet ontgaan kon. Straks verschijnt de markgraaf, vat hem, den toch reeds sinds eenigen tijd verdachte en gehate, leidt hem gevangen naar de nabijgelegen abdij van St. Michiel en sluit hem daar in een' kamer op. Doch zie, wat vervoering Van Zutphens prediking onder 't volk verwekt had en hoe sterk Antwerpens geest met den zijnen zamenstemde. Er komt een oploop; de gansche stad is in rep en roer; de verdedigers des gevangen priors treden op bij menigte. Het zwakkere geslacht, vaak, als 't aan den ontboeiden hartstogt den teugel viert, doortastender en onbuigbaarder dan het sterkere, wordt in geestdrift voor den gevatte ontstoken en neemt de afdoening zijner zaak op zich. Daar snelt uit het opgewonden volk een' schare van eenige duizenden vrouwen, door hare mannen bijgestaan, naar de gevangenplaats, stormt op sloten en grendels, breekt de deuren met geweld open en leidt den bevrijden prior uit zijn' kerker in zegepraal naar zijn klooster terug. Reeds hadden zijne

vijanden zich voorgesteld hem dienzelfden nacht naar Brussel te voeren, waar nu vermoedelijk ook Præpositus nog gekerkerd lag; en wat lot hem dáár verbeidde, behoeven wij niet te gissen. Want, had hij in de gevangenkamer, in een haastig gehouden verhoor, op eenige, hem namens de landvoogdes Margaretha van Brabant voorgelegde vragen rondborstig geantwoord, men had hem bereids des doods waardig geoordeeld. Langer dan drie dagen durfde echter de bevrijde niet in zijn klooster vertoeven: een allerscherpst onderzoek over hem werd in 't werk gesteld en aan zijne ordebroeders onder eede gevraagd, waar hij zich ophield. Voorzien van een' brief aan Christelijke vrienden, ontvlood toen de vervolgde prior het onveilige Antwerpen en bereikte, na een' gevaarlijken zwerftogt, de stad Bremen, waar een gewigtige werkkring hem wachtte. [1]

't Was noodig, dat er krachtige maatregelen genomen werden om Antwerpen, zoozeer door oproer en gezindheid voor de Augustijnen bewogen, tot rust te dwingen. Daartoe kwam de landvoogdes tusschen beide, en er zou geregtigheid geoefend worden. De magistraat stelde een scherp onderzoek in naar de schuldigen zoowel onder 't vrouwelijk als onder 't mannelijk geslacht. Velen redden zich door de vlugt en eenige vrouwen werden in hechtenis genomen, doch weldra weêr vrijgelaten. Een boekdrukker en zegelsnijder, die zich met de Luthersche zaak hadden ingelaten, werden den 11 October op de markt op een schavot gesteld, op de borst en den rug bespottelijk uitgedost met een geel kruis, dat zij voortaan hun gansche

leven veroordeeld werden openlijk te dragen; naar de gevangenis teruggeleid en niet lang daarna ontslagen, werd hun echter ook deze schande kwijtgescholden. Reeds den 4 October was er een openbaar bevel afgekondigd, dat, ten einde het volk niet verder verleid en dergelijke oproeren als onlangs niet weder verwekt zouden worden, alle predicatiën buiten de parochie, op straffe des doods en verbeurdverklaring van goederen, verboden werden. Dit bevel werd nogtans spoedig geschonden, zoowel uit onwetendheid als met bepaald opzet. Zoozeer was de stad met den Lutherschen geest doortrokken.

Maar vooral hadden zich de pogingen gekeerd tegen de Augustijner monniken en hun klooster, al aanstonds na het gebeurde met Van Zutphen. Er scheen geene hoop meer om de andermaal afgevallenen te winnen, en hun' stoutheid groeide dagelijks, in weêrwil der pauselijke en vorstelijke edicten. Uit dien hoofde verzocht de stadsregering aan Margaretha, dat de monniken zouden gevangen genomen en hun klooster verdelgd zou worden. Straks werden dan ook commissarissen naar Antwerpen gezonden, om met de regering het verzochte ten uitvoer te brengen. Reeds den 6 October werden alzoo al de Augustijnen gevat en deels naar Vilvoorden, deels naar Hoogstraten gevoerd, deels, voor zoovelen zij zonen waren van Antwerpsche burgers, bij de Begarden ter bewaring gegeven. Wat het klooster betreft, des anderen daags, 7 October, werd uit het ledige gesticht, met plegtig vertoon, het heilig sacrament naar de Lieve-Vrouwekerk weggedragen. Al de altaren werden ten gronde afgebroken. Er werd door commis-

sarissen een inventaris gemaakt van al de roerende goederen, die daarna openbaar verkocht werden. De zes klokken werden weggevoerd, een muur verrees om de kerk, en de vensters en deuren werden toegemetseld. En op den 13 October werd een keizerlijk gebod openbaar gemaakt, dat niemand naderen mogt ter plaatse, waar de Augustijnen gewoond hadden. Zoo stonden daar de ledige gebouwen eenzaam, verlaten, door een vloekvonnis getroffen, terwijl de bewoners verre van daar in gevangenschap zuchtten![1]

Dat het gebeurde aan Luther aldra bekend was, laat zich gereedelijk denken, en evenzeer, dat het op zijn gemoed den diepsten indruk maakte. Belangrijk is 't, het verslag te hooren, dat hij zelf er van geeft in een' brief aan Wenceslaus Link van 19 December 1522.[2] „Wat te Antwerpen geschied is," schrijft hij, „geloof ik, dat u bekend is, hoe de vrouwen Hendrik met geweld bevrijd hebben. De broeders zijn uit hun klooster verdreven; sommige worden op andere plaatsen gevangen gehouden; sommige zijn, na Christus verloochend te hebben, vrijgelaten; sommige zijn nog standvastig; zij, die zonen van stadsburgers zijn, zijn in 't huis der Begarden opgesloten. Al de meubelen des kloosters zijn verkocht, en de kerk is met het klooster gesloten en toegestopt, om eindelijk geslecht te worden. Het sacrament is met prachtvertooning naar de kerk der heilige Maagd als uit eene kettersche plaats overgebragt, en aldaar met luister door vrouwe Margaretha ontvangen. Eenige burgers en vrouwen zijn vervolgd en gestraft. Hendrik zelf, zich naar ons begeven zullende, is te Bremen gekomen, alwaar hij vertoevende en door het volk

verzocht, het woord predikt op last van den senaat, tegen den wil van den bisschop."

Wat Luther voorspelde is gebeurd. Naauwelijks was het klooster ontledigd, of er werd beraadslaagd hoe er mede te handelen. Het verlangen uitte zich, dat van de kloosterkerk eene parochiekerk zou gemaakt worden, waartoe het begonnen gebouw ruim genoeg en voldoende scheen. Paus Adriaan VI gaf daartoe, bij een' bul, zijne toestemming. Het liep echter, wegens tusschenkomende geschillen over renten, nog eenige jaren aan, eer het werk tot stand kwam. Krachtig werd het bevorderd door Frans van der Hulst, die, gelijk hij vroeger ter zake der Augustijnen was werkzaam geweest, aan het hoofd stond eener commissie voor de stichting der parochiekerk. Eindelijk werd deze, nadat de grenzen der parochie geregeld waren, onder den naam van St. Andrieskerk, ingewijd op den 6 Junij 1529. Veertien dagen daarna werd, met geen minderen luister dan vroeger de hostie uit de kloosterkerk naar die der Lieve Vrouwe was weggevoerd, het heilig sacrament met de heilige olie uit de moederkerk naar het nieuwe heiligdom overgedragen. [1] Zoo was de gedachtenis der Augustijner broeders uitgewischt, en de St. Andrieskerk alleen wijst ons de plaats aan, waar eens hun' kloeke taal weêrgalmde.

Wij gaan terug tot 1522, om verder nog een' blik te slaan op de vervolgde monniken. Wij verlieten ze te Vilvoorden in den kerker. Aldaar werden zij bestormd door de Leuvensche doctoren, door wier redenen en vreeselijke bedreigingen zooveel werd te

weeg gebragt, „dat ze allen afgevallen zijn, behalve drie, die in de belijdenis volstandig gebleven zijn.”[1] Deze drie waren Lambertus Thoren of Thorn, Hendrik Voes en Johannes van Essen. Zij werden, toen zij niet buigen wilden, noch voor de vleijerijen, noch voor de listige twistgesprekken, noch voor ’t geweld hunner onderzoekers, als ketters veroordeeld, den wereldlijken regter overgeleverd ter doodstraf en naar Brussel gevoerd.

De eerstgenoemde had terstond na de verwijdering van Hendrik van Zutphen de teugels van het broederhuis overgenomen. Hij was dus de vierde prior.[2] Den 1 Julij 1523 werd hij, evenals Voes en van Essen, te Brussel op een schavot gebragt en ontwijd. Van hem wordt gezegd, dat ook hij het moordtuig optrad in „zoodanige gesteldheid, dat men zijne standvastigheid en vrijmoedigheid ligtelijk speuren kon.” Aan hem werd echter het doodvonnis niet voltrokken: „alleen de twee” werden verbrand; „den derden hebben ze niet voortgebragt: waarom zulks niet geschied is, is nog onbekend. Sommigen zeggen, dat hij wederroepen heeft; maar dat is niet geloofelijk, want dat zouden ze zonder twijfel openbaarlijk voor het volk laten doen hebben. Sommigen meenen, dat hij heimelijk is omgebragt.” Zoo schreef men in de *Historie der martelaren*, geruimen tijd na het voorgevallene. Wij mogen den berigtgever wèl ingelicht achten, en houden ons aan zijn’ getuigenis, waar we in dezen eenige verwarring vinden.[3] Den 19 Januarij 1524 lag de ongelukkige nòg gevangen. En hoopte men vermoedelijk toen nog altijd op zijne herroeping, Luther schreef hem toen een’ brief, waarin hij hem roemde

en versterkte met deze krachtige taal: „Over u getuigt mij genoegzaam Christus zelf, waardste broeder Lambertus, dat gij mijne woorden niet zult behoeven. In u toch lijdt Hij zelf en wordt verheerlijkt, is gevangen genomen en regeert, wordt verdrukt en triomfeert... En dit niet alleen, maar ook inwendig versterkt Hij u door Zijnen geest in deze uitwendige kwellingen, en door het dubbel voorbeeld van Hendrik [Voes] en Johannes [van Essen] vertroost Hij u; zóó dat zij en gij mij tot grooten troost en sterkte zijt, ja voor de gansche wereld tot een' welriekenden reuk en voor Christus' Evangelie tot uitnemenden roem; zoo verre is het er af, dat gij met mijne vertroosting behoeft belast te worden. Derhalve ben ik met u van ganscher harte verheugd en wensch ik u geluk, dank toebrengende aan onzen allergetrouwsten Zaligmaker en Heer Jezus Christus, Die mij niet alleen gegeven heeft Zijn woord en geest te kennen, maar ook den rijken en heerlijken wasdom in u te aanschouwen. Ik ellendige, die gezegd word de eerste te zijn die deze dingen onderwezen heeft, maar die de laatste ben, en welligt nimmer waardig zijn zal deelachtig te wezen aan uwe banden en uwen vuurdood! Ik zal echter deze mijne ellende verontschuldigen en mij troosten dáármede, dat uwe banden de mijne zijn, uwe kerkers en vuurvlammen de mijne; want zij zijn het, daar ik met u hetzelfde belijd en predik, en met u deel in 't zelfde lijden en verblijden. Onze Heer Jezus, Die Zijne heerlijkheid in u begonnen heeft, voleindige het op Zijnen dag! [Philipp. I: 6.] Daarom, mijn broeder, bid voor mij, zooals ik voor

u, dááraan gedachtig, dat gij niet alléén lijdt, maar met u Hij, Die zegt: „Ik ben met hem in de benaauwdheid; omdat hij op Mij gehoopt heeft zal ik hem verlossen; Ik zal hem beschermen omdat hij Mijnen naam gekend heeft.” [Ps. XCI: 14, 15.] Maar wij zijn allen met u, evenals met den Heer, Die met u is, en noch Hij noch wij zullen u verlaten. Gij, zijt sterk, en Hij zal uw hart versterken; wacht op den Heer. [Ps. XXVII: 14.] Hij zelf heeft gezegd: „In de wereld zult gij verdrukking hebben, in Mij vrede; maar hebt goeden moed, Ik heb de wereld overwonnen. [Joh. XVI: 33.] En twist niet met den satan, maar laat uwe oogen op den Heer gevestigd zijn, steunende op een eenvoudig, opregt geloof; wees verzekerd, dat het Christus Jezus alleen is, door Wiens bloed wij zullen zalig worden. Onze werken en de menschelijke inzettingen, gelijk zij het bloed van Christus niet zijn kunnen, kunnen evenzoo de zonden niet vergeven, noch regtvaardigen, evenzoo noch verdoemen, noch schuldig houden..... Vaarwel in Christus, mijn broeder. Al de onzen groeten u, en u groet geheel onze gemeente, voornamelijk Jacobus Præpositus en de broeders uit Antwerpen, zich aanbevelende in uwe gebeden.” [1]

We zouden nu verder ons oog moeten vestigen op de beide lotgenooten van Lambertus, van wie wij straks en meermalen reeds hoorden, Hendrik Voes en Johannes van Essen, die, te Vilvoorden gevangen gehouden en naar Brussel vervoerd, aldaar op 1 Julij 1523 ontwijd en levend aan het verslindend vuur werden overgegeven. Zij stierven in de vlammen onder

het uiten der geloofsartikelen en het zingen van den lofzang *Te Deum laudamus*. Zij verdienen het, de twee éérste martelaars voor de Hervormingszaak, dat ze aandachtig gade worden geslagen en hun wedervaren naauwkeurig worde te boek gesteld. Maar wij achten ons hier van die taak ontslagen, waar we slechts kort van hen zouden mogen spreken, zonder volledig te zijn. En dat korte is te zeer bekend, dan dat wij 't hier herhalen zouden. [1]

Doch wij kunnen ons niet onthouden van hier het heerlijk lied mede te deelen, waarin Luther zijn vol gemoed uitstortte, toen hem de vuurdood der Christelijke heldenmartelaars ter oore was gekomen. Vroeger was het beroemde gezang onder de Luthersche kerkliederen, ook in ons vaderland, opgenomen, en in menigen ouden bundel zal men het aantreffen. 't Is ons mede een' proeve, en wel een' zeer sterke, der innige gemeenschap, die er was tusschen den Hervormer in Duitschland en het Augustijner klooster in Antwerpen. Nederland, Antwerpen trok dáárom niet alleen zoo bijzonder zijne aandacht, omdat er het licht hooger rees, maar vooral ook, omdat die er voor arbeidden, streden en leden, mannen waren van de Duitsche stichting, mannen van zijne orde, van zijnen geest en grootendeels van zijne welbekenden en warme vrienden. Moet het ons verwonderen, nu wij die naauwe betrekking weten, dat hij steeds met zoo hooge belangstelling den gang der Antwerpsche zaak volgde, en dat bij den brandstapel zijner klooster- en geloofsbroeders zijn dichtvuur ontvonkte? We zijn zoo gelukkig zijn' bezielde taal te kunnen weêrgeven in een' even getrouwe als dichterlijke overzetting van

onzen beroemden Ten Kate, wiens vriendschap aan ons verzoek deswegens met de meeste bereidwilligheid voldaan heeft. Men zal er den dichter van *Luthers harp* in herkennen, en met ònzen dank ontvangt hij ongetwijfeld ook dien onzer lezers.[1] De schoone lierzang, met het aloude, eenigzins gewijzigde opschrift, luidt aldus:

Een lied van de twee Christen Martelaren,

IN 1523 TE BRUSSEL VERBRAND,

VAN

DOCTOR MAARTEN LUTHER.

Een nieuwen lofzang heffen we aan:
Zoo wil het God de Heere.
Wij zingen 's Heeren wonderdaân,
Zijn grooten naam ter eere.
In Nederland, uit Brussels schoot,
Heeft Hij er twee verkoren,
Twee knapen, jong en rozenrood,
Om van Zijn macht, zoo goed, zoo groot,
De waereld te doen hooren.

Wel mocht men d' een, genaderijk,
Als een Johannes roemen,
Den tweede, Henric, hem gelijk,
Een echten Christen noemen!
Zij hebben, Aarde en Hel ten trots,
De zegekroon verworven.
Gods kindren, stonden ze als een rots,
En zijn ze voor het Woord hunš Gods
Als Martelaars gestorven.

Daar sleurt hen de oude Vijand voort,
  En dreigt met folterschroeven:
Nu wil hij tegen 's Heeren Woord
  Zijn razernij beproeven.
Hij zet ze in Leuven naar zijn hand,
  De huichlende sophisten;
Maar hoe hun woede knersentandt,
Gods Geest verijdelt hun verstand,
  In weêrwil aller listen.

Zij vleiden zoet, zij dreigden wild;
  De leugen is hun wapen;
Maar drog- en dreigtaal is verspild —
  Onbuigbaar staan de knapen.
Nu wrokt de Vijand, wien 't verdriet,
  Dat hij, o hoon en schande!
Door kindren zich verwonnen ziet —
Hij kookt van toren, en gebiedt
  Dat hen het vuur verbrande!

Ze ontrukken hun het kloosterkleed;
  Ze ontnemen hun de wijding —
De Martelaren staan gereed,
  In heilige verblijding:
Zij danken in hun zielen God,
  Wiens vaderlijk meêdoogen
Hen wegneemt uit het huichlend rot
Des Satans, die met spel en spot
  Zoovelen heeft bedrogen!

Nu Priesters eerst door Gods genâ,
  De Zijnen dood of levend,
Nu volgen zij hun Heiland na,
  Zich-zelf ten offer gevend.
Vaartwel nu, 's waerelds woest gedrang,
  En zondig stofgewemel!
Vaartwel, bedrog en priesterdwang!
Zij stijgen, onder lofgezang,
  Straks vrolijk naar den Hemel.

Nu werd hun vonnis opgesteld:
  Zij zijn ter dood verwezen.
't Papier dat beider schuld vermeldt,
  Zij-zelven moeten 't lezen:
Zij hadden 't juk der dwinglandij
  Van menschenwaan verbroken,
Op God-alléén betrouwden zij:
Dit was hun grootste ketterij!
  Dies zou de mutsert rooken!

Twee stapels rijzen naast elkaâr:
  Hoe loeit de vonkenregen!
Maar moedig treedt het Heldenpaar
  De roode vuurhel tegen.
Psalmzingend stappen ze in den gloed,
  Wiens vlammen hen verteren. —
Dat ziet de wreede beulenstoet
Verbaasd en met verkleinden moed:
  Hier werkt de kracht des Heeren!

De beulen schamen zich den smaad,
En wagen 't niet te roemen;
Nu willen zij hun gruweldaad
Met nieuwe list verbloemen.
Zij klagen 't morrend en verwoed
Hun bent- en vloekgenooten.
Toch wijkt de waarheid niet één voet;
En hemelwaards stijgt Abels bloed,
Door Kaïns haat vergoten!

De Martlaarsassche laat niet af;
Zij stuift in allen lande:
Hier helpt geen kuil, geen groeve of graf,
Ze ontdekt des Vijands schande.
Die hij in 't leven door den moord
Tot zwijgen wist te dwingen,
Die, door geen dood nu meer verstoord,
Die moet hij wel van oord tot oord
Gantsch luide laten zingen!

Nog houden zij de leugen aan
Om 't gruwelstuk te plooien:
Hoe bang 't geweten hun moog' slaan,
Zij blijven zwadder strooien.
Ze onteeren met hun logenmond
Wie God heeft uitverkoren:
„Die knapen" — heet de lastervond —
„Zij hebben in hun stervensstond
„Hun dwaling afgezworen!"

Nu, laat hen lastren! 't Baat hun niet.
Des Satans throon stort neder.
Den Heere looft ons jubellied:
Hij gaf Zijn Woord ons weder.
Straks zal de nieuwe lentezon
Den wintervorst beschamen:
Reeds knopt het blad — reeds vloeit de bron:
Hij die het heerlijk werk begon,
Hij zal 't voltooien. Amen!

Ziedaar den roerenden lierzang, die Luthers hart en pen ontvloeide. Neen, nog eens, het verwondert ons niet, nu wij de naauwe betrekking kennen tusschen de Antwerpsche monniken en den Hervormer, dat hij steeds met zoo hooge belangstelling den gang der Antwerpsche zaak volgde, en dat bij den brandstapel zijner ordebroeders en geestverwanten zijn dichtvuur ontvonkte. Voor Hendrik Van Zutphen werd in onze dagen te Heide, op de plaats zelve waar hij 't leven liet, een steenen gedenkteeken opgerigt. Maar Luther heeft vóór meer dan driehonderd jaren voor de éérste martelaars der Hervorming in zijn' schoone dichtregels een monument gesticht, dat, duurzamer dan metaal of steen, de aarde wordt rondgedragen.

De Hervormer liet het hier niet bij. Hij schreef, in Julij of Augustus 1523, ook een' brief vol krachtige geloofstaal en aangrijpende vertroosting „aan alle lieve broederen in Christus in Holland, Brabant en Vlaanderen." [1] Hij looft en prijst er God in, dat de brandstapel te Brussel voor de zaak der Hervorming

ontstoken was. „U," zegt hij, „is het voor al de wereld gegeven, niet alleen het Evangelie te hooren en Christus te erkennen, maar ook de éérsten te zijn, die om Christus' wil smaad en schade, angst en nood, gevangenis en gevaar lijdt, en nu zóó vol van vrucht en sterkte te worden, dat gij 't met uw eigen bloed begoten en bekrachtigd hebt; daar bij u die twee edele kleinodiën van Christus, Hendrik en Johannes, te Brussel hun leven gering geacht hebben, opdat Christus met Zijn woord geprezen worde." Het komt niet op in 't gemoed des grooten mans, ook maar een oogenblik over 't gebeurde bedroefd te zijn of slechts een' enkelen treurtoon aan te slaan. Integendeel, zijn gansche brief is eene dankzegging aan God, eene lofverheffing van Jezus Christus, eene opwekking tot opgetogenheid en blijdschap in den Heer. Hoe gaarne deelden wij ook dezen merkwaardigen zendbrief in zijn geheel mede! Doch ons hoofddoel verbiedt het ons. Alleen mogten wij er niet van zwijgen, om ook dáárdoor te doen zien, dat Luthers oog onafgewend op Nederland en zijn' geloofsbroeders gerigt was, en dat er als een geheime band was, die hem altijd met sterk vermogen herwaarts trok.

Ofschoon wij boven (bl. 106) hoorden, dat al de monniken na hunne gevangenneming afgevallen zijn, behalve Voes, Van Essen en Thorn, wiens uiteinde onzeker is, [1] leert evenwel de geschiedenis de onjuistheid van dit berigt. Immers vernamen wij reeds evenzeer, dat Luther, in zijn' brief van 19 Januarij 1524 aan Lambertus Thorn uit Wittenberg geschreven, aan dezen groete doet van Præpositus „en de

broeders uit Antwerpen," waaruit schijnt te blijken, dat althans eenige naar Wittenberg geweken waren. Een ander berigt zegt dan ook, dat op bevel van de landvoogdes Margaretha alle uit Antwerpen verdreven, en weêr een ander — welligt min naauwkeurig — dat ze alle uit hun klooster gevlugt zijn.[1] Hoe 't zij, zeker is het, dat een tal van Antwerpsche broeders, òf vrijgelaten òf ontsnapt, deels te Wittenberg, deels misschien te Antwerpen zelf, of elders in Nederland, vertoefde. Wij moeten er nog kortelijk onze aandacht aan wijden.

Adriaan Borschot of Burschot was één derzulken. Toen graaf Jodocus, het bewind voerende in het graafschap Hoya in Neder-Saksen, drie jaren achtereen met zijn' vromen biechtvader en hofprediker de schriften van Luther gelezen had en daarmeê zeer ingenomen was geworden, zond hij dezen zijnen biechtvader naar Luther te Wittenberg, met de bede, dat deze hem een' geleerden en wijzen man beschikken zou om in Evangelischen geest werkzaam te zijn. Luther zond hem Adriaan Burschot, een' gewezen Augustijner monnik van Antwerpen, in de Latijnsche en Nederlandsche taal ervaren en wèl bespraakt, die thans „in Luthers huis" zich ophield. Hij werd zeer gunstig door den graaf ontvangen en ondernam al spoedig het Hervormingswerk. Tot prediker in de stad Hoya aangesteld, werd hij de Hervormer van 't geheele graafschap.[2]

Een' anderen Augustijner monnik vinden wij te Antwerpen, onzeker evenwel of hij uit het vernielde

klooster aldaar, dan wel van elders uit Zuid-Nederland afkomstig was. Wat wij van hem weten is evenwel met eenige nevengebeurtenissen zaâmgeweven, die wij ook dáárom willen mededeelen, omdat ze ons den Hervormingszin te Antwerpen in dezen tijd te meer te aanschouwen geven.

Omstreeks twee uren noordwestelijk van de Scheldestad, in het land van Waas, ligt met haar' prachtige dorpskerk de aloude, aanzienlijke plaats Melsele. Wij gelooven, dat dìt dorp, ofschoon Mels genaamd, bedoeld wordt, wanneer in de *Historie der martelaren* [1] het volgende verhaald wordt: „In deze tijden [1524] was te Antwerpen en in de omliggende plaatsen veel volk, van allerhande natiën, die den smaak des goddelijken woords begonnen te krijgen. Onder anderen was er te Mels ('twelk twee mijlen van Antwerpen gelegen is) een pastoor, tot wiens predicatie zeer veel volk liep, zoodat hij, om de menigte des volks, dikwijls in een' opene plaats prediken moest. Als hij langen tijd vrijmoedig Gods woord verkondigd had, heeft hij in zijn' allerlaatste prediking zichzelven openlijk voor het volk beschuldigd, sprekende van de mis, met deze woorden: „Wij zijn gewisselijk erger en boozer dan Judas de verrader was; want deze heeft Christus verkocht en geleverd, maar wij verkoopen Hem u en leveren Hem niet!" Haast daarna hebben de priesters en monniken benijd, dat het Evangelie zoo goeden voortgang had. Bezorgd, dat hun de roof zou ontnomen worden, hebben ze een mandement van den keizer verworven tegen den pastoor en een' Augustijner monnik, die binnen Antwerpen predikte. In dit mandement was bevolen

en vergund, dat men het opperkleed ontnemen zou aan wie zich bevond in zoodanige predicatie; en wie den predikant zelven ving, hij zou dertig Carolusgulden tot loon ontvangen. Het geschiedde nu op een' Zondag in het jaar 1524, dat het volk, niet achtende op zoodanig mandement, te zamen gekomen is op de plaats waar men de schepen timmert. Toen ze daar langen tijd den Augustijner monnik gewacht hadden en hij niet kwam, stond er een priester op, Nicolaas genaamd, die in de heilige schrift wèl geleerd was, en zeide: „Naardien de prediker niet gekomen is, zoo is 't nogtans onbehoorlijk, zoodanige vergadering hongerig en zonder voedsel des goddelijken woords te laten weggaan." Zoo klom hij dan op een schip, dat daar gemaakt werd, en heeft het volk uit de heilige schrift veel meer beduid en geleerd dan ze ooit te voren gehoord hadden. Om die reden werd hij straks door twee vleeschhouwersknechten aangetast en in handen der overheid geleverd. Des anderen daags, des Maandags, nadat hij de Evangelieleer standvastig beleden had, werd hij in een' zak genaaid, en in haast, om de vrees voor het volk, bij de stadskraan in het water geworpen."

Deze priester wordt ergens Nicolaas Danners genoemd.[1] Doch welligt wordt hij verward met een' anderen priester Nicolaas, meester Nicolaas van Brussel (Van der Noot?), pastoor der Antwerpsche St. Jacobskerk, die mede in dezen tijd onroomsche gevoelens voordroeg. Wij vernemen er dit van. Vóór Paschen van het jaar 1524 ging de mare, dat Nicolaas van Brussel („de Bruxellis"), pastoor van de

St. Jacobskerk te Antwerpen, in zijne predicatiën onregtzinnige stellingen verkondigde. Die mare vloog naar Leuven en kwam tot de doctoren der godgeleerdheid, die in dezen bewogen tijd bijzonder waakzaam waren. Aanstonds zonden zij uit hun midden den wèl bekenden Ruard Tapper naar Antwerpen, die den verdachten parochiepriester schuldig vond en den schuldige zóó ver bragt, dat hij na Paschen naar Leuven toog en daar voor de godgeleerde faculteit zijn' veroordeelde dwalingen erkende en afzwoer, met belofte om voortaan de Roomsche godsdienst voor te staan en de Luthersche ketterij te bestrijden. 't Leed echter niet lang na deze herroeping, of andermaal vernam men te Leuven, dat Nicolaas afgevallen was en nog erger dingen predikte dan vroeger. De godgeleerde faculteit wendde zich mitsdien den 5 Julij met een ernstig schrijven tot het Antwerpsche kapittel der Lieve-Vrouwekerk. Doch wat hiervan de uitslag was, verzwijgt de geschiedenis. Dit weten wij, dat Nicolaas van der Noot naar Duitschland vlugtte en dat zijn naam voorkomt onder hen, die den 24 Junij 1535 het charter van Keulen onderteekenden. [1]

Nog kan het bovenstaande verward zijn met hetgene dus wordt opgegeven: In de maand Julij, omstreeks St. Jacobsdag (25 Julij), predikte op een schip, bij Falconsklooster, [2] zekere Augustijner uit het klooster van Yperen — wie denkt niet aan Præpositus' verblijf en invloed aldaar? — die, het monnikskleed afgelegd hebbende, het ambt van barbier had ter hand genomen. In een' zak gesloten, werd hij van de werf in de Schelde geworpen. [3]

Hetzelfde schijnt ons elders verhaald te worden, doch als gebeurd ten volgenden jare. Het wordt voorafgegaan door het bérigt, dat, den 29 Julij 1525, het prediken te Antwerpen binnen of buiten de stad verboden werd, vermits er buiten in wereldlijke kleederen kwamen prediken die men niet kende, bij het kruis aan de Slijkpoort, bij St. Willeboorts en bij het Begijnhof. Des anderen daags nu, den 30 Julij (Zondag), predikte vóór Falconsklooster een Augustijner priester, staande in een schip, dat men daar herstellen zou. Na de preek uit het schip gekomen, werd hij aangegrepen, daar men hiervoor honderd Carolusgulden had uitgeloofd. Het geschiedde door ingezetenen, en niet door dienaars. In de gevangenis gebragt, werd hij „geëxamineerd" en schuldig bevonden. Des anderen daags, 31 Julij (Maandag), op St. Pietersavond (St. Pieter in de banden, 1 Augustus), vergaderde des morgens te zes ure de breede raad en werd hij ter dood veroordeeld. Te tien ure, met een' sterke gewapende magt „om te resisteren die daartegen hadden willen doen," met den markgraaf en den burgemeester, met een' groote schare voortgeleid tot op den kant van de werf, trad aldaar de Augustijner in een' zak, dien men in 't midden, aan den hals en boven 't hoofd toebond, en werd door den scherpregter in 't water gestooten. Er had bij deze teregtstelling een groote volksoploop plaats, ten gevolge waarvan een makelaar, die zich met den Augustijner „gemoeid" had, den 4 September een' pijnlijke schavotstraf onderging en voor tien jaar gebannen werd. [1]

Dat in het medegedeelde verwarring is, houden wij voor zeker. Hoe het zij, wij kunnen er ontwijfel-

baar uit zien, hoe zeer de geest der Augustijnen zich in de Scheldestad had overgeplant, en hoe het volk overheid en dood trotseerde bij de handhaving der Lutherschgezinde meeningen.

Wij lezen nòg van een' Augustijner monnik, die het kloosterleven vaarwel zeide, en de eerste was die te Kortrijk het Evangelie verkondigde, en die, nadat hij gevangen genomen en ontwijd was, terwijl het lofgezang *Te Deum laudamus* hem van de lippen klonk, omstreeks Mei 1528 te Doornik levend verbrand werd. [1] Doch daar hij alleen genoemd wordt „Henricus uit Vlaanderen geboren, een Augustijner monnik," zoo is 't onzeker of hij tot het Antwerpsche convent behoord heeft.

De schavotstraf aan tien personen op 26 Februarij 1526 is mede een bewijs van het aantal der Lutherschgezinden te Antwerpen. [2]

De geschiedenis leert, dat de Hervormingsgeest al spoedig zijne uitspattingen had. De woelingen van Thomas Munzer en de Wederdoopers bevestigen het. Zoo geschiedde het ook te Antwerpen, en vermoedelijk stonden de dweepzieke bewegingen dáár met die van Duitschland in verband. Luther schrijft den 27 Maart 1525 aan Spalatin: „Er is hier een' nieuwe soort van profeten uit Antwerpen, bewerende, dat de heilige Geest niets anders is dan de geest (*ingenium*) en de rede des menschen." [3] Elders wordt ons berigt van beeldenschending in Antwerpens voorsteden, en van de teregtstelling eens kuipers aldaar, op den 30 December 1525, die bij de beroerten der

Wederdoopers te Keulen was tegenwoordig geweest. [1] Het prediken in wereldlijke kleederen op de straten, waarvan wij reeds hoorden, was mede in dien geest, en streed tegen Luthers beginselen. Van daar, dat hij omstreeks dezen tijd dien merkwaardigen brief schreef „aan de Christenen te Antwerpen," waarin hij in zijn' eigenaardigen stijl de Antwerpenaars, „zijne lieve vrienden," waarschuwt tegen alle dweeperij, en vooral tegen den invloed van zekeren dwaalgeest, die met hem te Wittenberg gesproken had en, naar 't schijnt, te Antwerpen te huis behoorde. Zijne stellingen, waartegen Luther zich met alle kracht verzette, waren voornamelijk deze: ieder mensch heeft den heiligen Geest; de heilige Geest is niets anders dan onze geest („Vernunft") en verstand; ieder mensch gelooft; er is geene hel of verdoemenis, maar alleen het vleesch wordt verdoemd; iedere ziel zal het eeuwige leven hebben; de natuur leert, dat ik mijnen naasten doen zal, wat ik mij wensch gedaan te hebben: dat te willen is het geloof; het gebod wordt door boozen lust niet verbroken, zoolang ik den lust niet inwillig; wie den heiligen Geest niet heeft, hij heeft ook geene zonde, want hij heeft geen verstand („Vernunft"). Ziedaar de meeningen der geestdrijverij, die Luther met al de welsprekendheid, die in hem is, afweert. Hij zelf had er den meesten last van, hij, die immer zulke dwaalgeesten te woord staan en weêrleggen moest. „Er is niemand," zegt hij, „die niet geleerder zijn wil dan Luther: aan mij willen ze allen ridder worden [door mij te verslaan en te verwinnen]. En gave God, dat zij waren wat zij meenen te zijn, en dat ik niets ware!" Hij bidt zijne „allerliefste heeren en vrienden in Christus,"

dat, „vermits er schier zooveel secten zijn als hoofden," zij den leugengeest schuwen en zich vasthouden aan Gods woord, en hij gebruikt al den invloed, dien hij te Antwerpen had, om de heillooze vlam te dooven, die er was opgegaan. Zoo hoog belang stelde hij in 'tgeen daar voorviel; zoozeer was hij er mede bekend; zoo naauwe betrekking was er tusschen den Duitschen Hervormer en de stad der Schelde. [1]

Wij hebben de Hervormingsbewegingen in Antwerpen gadegeslagen; wij hebben 't lot en 't werk der Augustijner monniken aldaar beschouwd. Wij deden 't zoo aandachtig en zoo lang, om te doen zien, hoe diepe indrukken Præpositus en zijne geloofsbroeders er verwekt hadden en hoe zeer de geest van Luther er was ingedrongen. Thans verlaten wij de Nederlanden en gaan den zwervenden Antwerpschen prior in Duitschland opzoeken.

X.

De zwerver.

De kerkerdeuren van Brussel hebben zich geopend: Præpositus is vrij. De broederhand heeft voor hem de magt van sloten en grendelen verijdeld en hem den weg der redding en des levens gewezen. Maar heeft die broederhand hem ook gewezen, werwaarts hij zich wenden zal? Heeft zij hem middelen verleend, die hem spijs en herberg verschaffen zullen op zijn' eenzamen, langen togt, hem, die zich haasten moest om den vaderlandschen grond te ontvlieden, waarop hij voortaan den voet niet meer drukken mag? Vrij, maar vogelvrij; ontbonden, maar ter dood veroordeeld: voorzeker, wij kunnen 't beseffen, wat er in 't hart des vlugtelings omging, toen hij, misschien in den nacht, het ruime veld betrad op den heuvelachtigen bodem, die zich uitbreidt om Zuid-Brabants hoofdstad.

Maar de hand der vriendschap zal hem wel hebben gesterkt en geholpen, en zijne maatregelen zullen vooraf wel genomen zijn geweest om niet in 't onzekere rond te dolen. Te Dordrecht zijn voor hem nog toegenegen harten. Te Enkhuizen leven nog van zijn' geloofsbroeders. Derwaarts vlood, kort na hem, de verjaagde Van Zutphen; derwaarts misschien rigten zich ook zijne schreden. En waar hem de vaderlandsche grond niet langer dragen mag, daar zoekt hij straks

een' rustige schuilplaats in het toevlugtsoord der vrijheid, het veilige Saksen. In April 1523 vonden wij hem te Wittenberg. [1]

Er is een brief aan hem en zekeren vader Reynerus, door Van Zutphen geschreven uit Bremen den 29 November 1522, zonder dat uit dat schrijven kan opgemaakt worden, waar hij zich toen bevond: misschien was hij te Wittenberg, misschien elders, nog zwervende. [2] Het doet ons leed, dat we dien brief in zijn geheel niet kennen. Wat er ons uit opgegeven wordt willen wij mededeelen, omdat er ons de toestand van Antwerpen te beter uit bekend wordt. De aanhef luidt aldus: „Christus leeft, Christus heeft overwonnen, Christus regeert. Hoe ik uit Antwerpen gekomen ben, hebt gij reeds vroeger gehoord, eerwaardige en zeer beminde vaders! Want de allergoddelooste Izebel [Margaretha], van gierigheid verteerd, heeft hare valsche getuigen, zonen Belials, gevonden, die zeiden, dat ze uit mijnen mond kettersche woorden, beleedigingen voor vrome ooren hadden gehoord. Zoo zocht zij oorzaak tegen [*hier ontbreekt iets*]. Want zij [denkelijk de Antwerpsche burgers] wilden hare gierigheid niet te wille zijn. Zoo beraamde zij, de stad in oproer te brengen; om aldus, tot straf, zooveel goud als zij wilde te kunnen ontwringen. Maar God heeft alles verhoed; zoodat er niets door de burgers met te groote woede is verrigt, maar zij daarentegen door beleid zijn bestuurd geworden, door hoe groote gewelddadigheden ook uitgetart." Hierop volgt nu het verhaal van Van Zutphens gevangenneming en verlossing door de vrouwen. [3]

Niet lang vertoefde Præpositus te Wittenberg.

Luthers verkeer moge hem dierbaar geweest zijn, er was in dezen tijd meer te doen dan zoetelijk te rusten in den schoot der vriendschap. Zag zijn oog aanhoudend uit naar een' werkkring in den wijngaard des Heeren, drie maanden later had hij dien gevonden. Luther schrijft in zijn' brief aan Spalatin van Julij 1523 uit Wittenberg: „Jacobus is weggereisd, naar Friesland geroepen door den graaf van Emden. God geve dat hij veelmaal duizendvoudige vruchten voortbrenge. Amen." [1]

Oost-Friesland, werwaarts Præpositus vertrokken was, stond sedert 1491 onder de regering van den verlichten en godvruchtigen graaf Edzard I. Al spoedig had er de Reformatie wortel geschoten. De graaf gaf niet alleen toestemming, dat Luthers schriften alom verkocht en gelezen wierden, maar hij zelf las die met de tegenschriften naarstig, zoowel in 't Latijn als in 't Duitsch. In 1520 was dan ook reeds de Roomsche godsdienst in verscheidene plaatsen door de prediking in Lutherschen geest vervangen, en de graaf zelf was één harer ijverigste volgers en voorstanders, zonder evenwel de Roomschgezinden ooit moeite aan te doen of te vervolgen en het Lutheranisme ergens met geweld op te dringen, waarom er dan ook in zijne staten geene oproeren om der godsdienst wil hebben plaats gehad. Het is, voor zooveel wij weten, ons nergens elders medegedeeld, dat en op welke wijze Præpositus ten aanzien der Hervorming in Oost-Friesland is werkzaam geweest. Alles wat er ons van bekend is ligt opgesloten in het korte berigt van Luther. Wij mogen er uit opmaken, dat de Antwerper prior, wiens naam thans allerwege ruchtbaar was, door den zachtmoedi-

gen graaf zelven, misschien op aanbeveling van Luther, [1] ontboden is, en vermoedelijk te Emden zijn' dienst bewezen heeft. Doch lang heeft hij er niet vertoefd, zonder dat wij al wederom zeggen kunnen, waarom hij zoo spoedig Oost-Friesland met Wittenberg verwisselde.

Te Wittenberg toch ontmoeten wij hem een half jaar later: want den 24 Januarij 1524 bragt Luther, van dáár schrijvende, aan Lambertus Thorn zijn' groete over. [2]

Het is onzeker, of het nu was dan wel bij zijn vorig verblijf te Wittenberg, dat Luther voor hem, èn welligt voor meer dischgenooten, den eersten apostolischen brief van Johannes voorlas en ophelderde. Hoe dit zij, Præpositus schreef die verklaring op, en deze commentaar werd later met zijne levensbeschrijving herdrukt. [3]

Drie maanden daarna treffen wij hem aan op de plaats, waar hij eindelijk een' vasten werkkring erlangen en tot aan zijn' dood bezig zou blijven. Want Luther gaf den 11 Mei van gemeld jaar aan Spalatin kennis, dat de Bremers hem beroepen hadden. [4]

Misschien is 't in deze drie maanden geweest, ofschoon vermoedelijk reeds vroeger, eer hij uit Wittenberg naar Oost-Friesland vertrok, dat hij tot zijne zelfverdediging het geschrift uitgaf, waarin hij de geschiedenis opgeeft zijner beide gevangenschappen, herroeping en ontvlugting, uit welk geschrift wij reeds zoo dikwerf en zoo veel hebben geput. Lang althans na zijne vlugt uit Brussel was het niet. Want al spoedig was door zijne vijanden het verhaal zijner herroeping verspreid; en daardoor een spoedig antwoord van zijnen kant noodig geworden. Wij moeten er te dezer plaatse wat breedvoeriger over spreken.

Indien het waar is, dat de artikelen van Præpositus' herroeping reeds vóór die herroeping door zijne vijanden, met „eene booze verklaring er bij," in het Nederduitsch werden in 't licht gegeven, [1] dan heeft men zeker niet gedraald om zijne schande zoo spoedig mogelijk ruchtbaar te maken. Maar ontwijfelbaar is het, dat in 't zelfde jaar 1522 de *Anathematisatio* uitkwam. [2] Tenzelfden jare verschenen ook te Keulen de herroepingsartikelen in het Latijn en Duitsch. [3] Daarop mogt de voor de gansche wereld geschandvlekte man niet zwijgen. Hij vat de pen op. „Tot hiertoe heb ik mij geschaamd," zegt hij, „met mijne onzalige geschiedenis te bemoeijen de godzalige ooren, die ook overigens in zaliger dingen bezig zijn. Daar ik echter zie, dat zich de vijanden des Evangelies verheugen en zonder einde zich verhoovaardigen over mijn' rampzaligen val, en daardoor dagelijks meer wrevel worden tegen den roem van het Evangelie, dat nu zich weder verheft in de wereld, en mijne schandelijke herroeping voor de voeten werpen, die zij in de Latijnsche en Duitsche taal hatelijk vergrooten, zoo word ik zelf gedwongen om de geschiedenis mijner rampzaligheid kenbaar te maken, tot bescherming der waarheid, die ik gepredikt heb." En ziedaar de inleiding tot het merkwaardige geschrift, waarin de bezwaarde man verhaalt wat er in Zuid-Nederland met hem geschied was.

Er wordt ons opgegeven, dat dit geschrift reeds in 1522 in 't licht verscheen, [4] en in ieder geval, zooals we boven opmerkten, geschiedde het niet lang na Præpositus' vlugt uit Brussel. Indien het werkelijk in 1522 uitkwam, dan moet hij zich terstond

na de vlugt, omstreeks 29 November, als wanneer wij weten dat hij vrij was, tot schrijven hebben nedergezet. Het boekske is ook niet groot, de zamenstelling vereischt geen studie en weinig voorbereiding, en de inhoud is een eenvoudig verhaal van het gebeurde en eene uitstorting des vollen gemoeds. Er was dus maar weinig tijds tot de gereedmaking noodig en het drukken kan ook spoedig geëindigd zijn geweest, zoodat, al staan we ook verwonderd over dien grooten spoed, het ons toch niet onmogelijk voorkomt, dat reeds in 1522, zeker geheel op het einde, het bedoelde geschrift de pers had verlaten.

Wáár het uitgegeven is, is onzeker; misschien te Wittenberg. [1] Is dat zoo, dan bevreemdt het ons wel, dat Luther niet vóór April 1523 van Pæpositus' bevrijding gewag maakt; doch de wijze, waarop hij dit doet, wederspreekt toch de bedoelde uitgaaf niet, en er kunnen redenen geweest zijn, die we niet weten, waarom wij vóór gezegde tijdsbepaling bij Luther van die bevrijding niet lezen.

Het geschrift behoort onder de grootste letterkundige zeldzaamheden. In Duitschland moge er nog een enkel exemplaar van bestaan, in ons vaderland is er, zoover wij weten, geen te vinden; en in België zal dat van den heer C. A. Vervier, in wiens bezit het is, wel het éénige zijn. „Hoe het gedurende drie eeuwen in België is gebleven," zegt de bekwame letterkundige, „zonder een Auto da fé te zijn geworden, is voor mij onverklaarbaar." [2] Daar nu de *Geschiedenis der martelaren* van Rabus, [3] waarin het is afgedrukt, almede zeer zeldzaam is geworden, zoo verdient het wel, dat het aan de vergetelheid ontrukt worde, en

zal het geen verschooning behoeven, dat wij er hier zoo lang en bijzonder de aandacht op vestigen.

Beschouwen wij het titelblad. 't Geeft ons, in grove houtsneê, eene mythologische voorstelling, waarvan het bekende verhaal van Tantalus en Pelops het onderwerp is. De goden bezoeken de aarde. Gij ziet Jupiter en Mercurius te zamen wandelen, en Tantalus, den koning van Phrygië, daartegenover met gevouwen handen, naar 't schijnt, hen biddende dat ze bij hem zouden intreden om gastvrijheid te genieten. De goden nemen zijne uitnoodiging gereedelijk aan, en straks wordt hun een vorstelijke maaltijd aangerigt. Maar Tantalus heeft zijn' zoon Pelops geslagt en den goden tot spijs doen bereiden om hunne alwetendheid te beproeven. Het menschenoffer is in een' schotel opgedischt aan het godenmaal. Doch wie kan de goden misleiden? Aanstonds bemerken zij het bedrog, en er is niemand die den afschuwelijken schotel aanroert. Alleen Ceres, in haar' smart en verbijstering over den roof harer dochter, neemt gedachtenloos van de spijs en eet den schouder van Pelops. De overige goden, met diep medelijden bewogen over het lot van den gedooden koningszoon, nemen hem, werpen hem andermaal in den ketel, en Jupiter wekt hem uit den dood op. In plaats van dien, dien Ceres heeft opgegeten, wordt hem een elpenbeenen schouder gegeven; in welken ivoren schouder zoo groote kracht was, dat er namaals vele zieken door genezen en groote wonderen door verrigt werden. Wat den ontaarden Tantalus betrof, om de slagting zijns zoons en andere misdaden werd hij door de goden naar de onderwereld verwezen; en omdat hij een godenmaal door menschenmoord

bezoedeld had, werd hem aldaar tot straffe opgelegd, dat hij door altoosdurend verlangen naar voedsel zou gemarteld worden en, omringd door vorstelijke spijzen, nimmer in staat zou zijn om dien overvloed aan te raken, schoon gekweld door verscheurenden honger. Evenzoo was hij gedoemd tot immer brandenden dorst, en hoezeer te midden in 't water dat hem tot aan de kin opsteeg, het water ontvlood hem zoo vaak hij 't met de lippen bereiken wilde. [1]

Bedriegen wij ons niet, dan ligt in die allegorie een' scherpe toespeling op het lot van Præpositus en een' bittere hekeling van de Roomsche kerk. Die kerk vermoordt hare zonen en verzoekt God. En schoon de Allerhoogste het weet, Hij laat het geschieden. Doch diezelfde God, Die zich niet bedriegen laat, redt ten laatste de onschuld, al is zij tweemaal in den moordkuil geworpen en ter dood veroordeeld. Hij schenkt haar een nieuw leven en geeft haar een' forschen schouder van elpenbeen, waardoor wonderen van magt, wonderen van genezing verrigt worden. En die kerk zelve, zij is veroordeeld om, zich omgeven ziende door de spijs die geheel verzadigt en omringd door het water des levens, te vergaan van honger en te verkwijnen van dorst!

De beeldspraak is streng en ergerlijk, en wij willen ze niet nazeggen, wij, die afkeerig zijn van godsdiensthaat en die in onze dagen niets ijveriger te zoeken hebben dan de liefde. Doch we moeten ons verplaatsen in den tijd waarvan zij uitging: en de geschiedschrijver, hoe zorgvuldig ook om personen van zaken te scheiden, hoe innig bezield met den toeleg om niet noodeloos te kwetsen, hoe gansch ingenomen

met de liefde voor a l l e n die naar Christus genoemd zijn, de onpartijdige geschiedschrijver mag niet verzwijgen wat hij voor waarheid houdt: de w a a r h e i d staat bij hem het hoogste. Waar een Præpositus zich voor den Pelops houdt en de Roomsche kerk voor den Tantalus, daar kunnen wij 't begrijpen, toegeven zelfs en toelichten, maar 't is geen voorstelling meer voor ónzen tijd. Wij, die ingenomen zijn met en ijverig voor het Protestantisme, wij mogen dat nimmer met schimp en spot en niet vergeten wáárin de Heer het kenmerk Zijner discipelen gesteld heeft.

Als wij het titelblad en den inhoud van Præpositus' geschrift beschouwen, dan verwondert het ons niet, dat het naderhand door het concilie van Trente geplaatst is op de lijst der verbodene boeken van de eerste klasse. [1]

Het historische gedeelte is ons bekend. Doch er volgt daarachter nog een hoogst merkwaardig schrijven aan de gemeente van Antwerpen, waarin de gevallen prior zijn hart uitstort, vergiffenis vraagt, de Christenen bezweert, dat ze zich aan zijn rampzalig voorbeeld zullen spiegelen, en eindigt met een' krachtige voorstelling der leer, die hij hun gepredikt had. Wij gelooven, dat het hier de plaats is om dien brief vertaald in te lasschen. De toestand van Antwerpen, alsmede het karakter, de gemoedsstemming en het leerbegrip des schrijvers, ook zijn aanzien en gezag in de Scheldestad, zullen er ons te helderder door voor den geest treden; en vooral ook een' krachtige getuigenis vinden wij er in van het vrome geloofsleven en den Christelijken zin van hem, voor wien geloof en menschenliefde het hoogste in het

Christendom, en Christus in alle dingen alles was. Zijn herderlijk schrijven is van den volgenden inhoud:

„Een brief, waarin opgemelde broeder Jacob probst vermaant allen, die zijne prediking gehoord hebben, en inzonderheid die te Antwerpen.

„Broeder Jacob probst, een onnutte dienaar van Christus, wenscht genade en vrede van God den Vader en van onzen Heer Jezus Christus aan alle Christusgeloovigen te Antwerpen. — Gij, allerliefsten, hoewel ik zóó vernederd ben in mijne zonden, dat ik mijn aangezigt voor u noch mijne oogen naar den hemel durf opheffen, ter oorzake dat ik verloochend heb mijnen Heer Jezus Christus wegens vrees voor den dood en verderfenis van uwe stad, en dat voor de goddelooze tyrannen, toch laat mij mijn geweten niet rusten, en ik sla geen acht op mijne schaamte, dat ik minder voor uw heil zou zorgen, en niet welligt velen onder u geërgerd worden door mijn voorbeeld en door mijnen val vervoerd om af te vallen van het reine en heilige Woord van Christus, dat Hij onder u door mij gepredikt heeft. Hoewel het ook kwalijk staat, dat iemand tot standvastigheid vermane die voorheen gevallen is, en een hoofdman en held moet vooraan staan en zijne ziel geven voor zijne broeders; hoewel ik ook de éérste overwinning verloren heb, zoo wil ik toch de gemeene hulp aan mijn' naasten geven en anderen voor schade waarschuwen. Ook is het niet zeldzaam of nieuw, dat zij afvallen, die het meeste vooraan staan moeten. Gelijk wij lezen, dat het grootste deel der koningen, vorsten, priesters en profeten

gedwaald en gezondigd hebben en eenigermate gevallen zijn. Mozes en zijn broeder Aäron hebben gezondigd. Ook David de uitverkorene, enz. Job heeft gezondigd en is toch zeer braaf[1] geweest in al zijne aanvechtingen en wederwaardigheden. De apostel Petrus heeft gezondigd, ook nadat de heilige Geest gekomen was. Hoeveel te meer kunnen wij (wij, die de onderste heffe zijn, bij hen gerekend) zondigen en vallen. Dat zeg ik niet dáárom, omdat ik met deze voorbeelden mijne zonde wil verontschuldigen of verkleinen; veeleer is het mij leed, dat ik tot niemand mag gerekend worden, dan alleen tot de goddeloozen of tot de zondige heiligen. Maar dáárom zeg ik het, om op te merken uit deze voorbeelden (voor ons allen in 't gemeen tot nut geschreven) de vrees en hoop van Gods oordeel en barmhartigheid, opdat de zondaars niet vertwijfelen, hetzij herders of schapen, en opdat de herders of schapen vreezen Gods oordeel; ook die staan toezien, dat ze niet vallen.

„Daarbij handelt alzoo de hooge goddelijke goedheid en wijsheid, dat zij voorname lieden merkelijk vallen laat, opdat wij weten, dat een iegelijk voor zichzelven staan moet, en, gelijk Paulus tot de Galateren zegt, „een iegelijk beproeve zijn werk, en alsdan zal hij aan zichzelven alleen roem hebben en niet aan eenen anderen." [VI: 4.] Wanneer Gods wijsheid niet alzoo handelde, dan zouden sommigen zich verontschuldigen in hunne zonde met de slechte voorbeelden van hen die boven hen zijn. Eenigen zouden hoovaardig worden en meenen, dat ze standvastig waren, als zij die boven hen zijn standvastig bleven. Want alzoo ver-

hieven zich aldra bij den aanvang des ganschen Christendoms de Korinthiërs wegens de personen der menschen en zeiden: „Ik ben van Paulus, ik ben van Apollos, ik ben van Cephas, ik ben van Christus."

„Het volk van Israël zondigde, dat het een' koning begeerde; niet omdat een' koning te hebben kwaad is (daar toch God beloofd had, dat er een Koning komen zou van het zaad[1] Abrahams); maar dáárom zondigde het volk, dat zij meer hoop hadden op een' koning, die een mensch was, dan in God alleen. Gelijk Hij zegt tot Samuel: „Zij hebben niet u, maar Mij verworpen, opdat Ik over hen niet regere."

„Daarom handelt alzoo de ijveraar van den Heer der heeren, dat Hij Zijne verloofden kastijde[2] en zij leeren geene hoop te stellen op degenen die hoog staan, hetzij ze goed of boos zijn, dat zij zich niet verlaten op hun goed voorbeeld, noch ook afvallen van wege hun boos voorbeeld, maar alleen roemen in den Heere en van de dienaren niets wachten dan het Woord des Heeren; want alleen in het Woord des Heeren kunnen zij zeker leven en in geens menschen werk, gelijk zij ook alleen sterven door gebrek des Woords en niet van wege eenige menschenzonde. Ofschoon ieder moet smart lijden om zijns voorbeeld wille en zich toch niemand met een' ander ontschuldigen kan voor den regtvaardigen Regter, Die een iegelijk loonen zal niet naar vrienden-, maar naar eigene werken.

„Déze vrucht mijner ergernis wensch ik u, allerliefsten, met alle krachten toe, dat gij uwe oogen van mij afkeert, hetzij ik sta of val, en alleen het Woord, gelijk gij het van mij gehoord hebt, volstan-

dig aanhangt, en dat zooveel te meer, als te meer de satan bij u woedt door de valsche leeraars en die de wereld opeten, [1] de bedelmonniken. Mijn beklagenswaardige val en goddelooze revocatie zijn de mijne, maar de leer, die gij gehoord hebt van mij, is niet de mijne. En hoewel ik gezondigd heb in den val, zoo zullen toch met mij niet verontschuldigd zijn die met mij gevallen zijn, gelijk ook zij niet gekroond worden die met mij zijn staande gebleven, wanneer geen van hen is staande gebleven op den rotssteen Christus, maar op mij, die een zondaar ben. Maar zij worden zalig, die toen en nu bevestigd zijn op den rotssteen. En wie weet, of ik niet dáárom heb moeten vallen, omdat ook zij die vielen zoo op mij gevestigd zijn. God is verschrikkelijk in Zijne oordeelen over de menschenkinderen. Derhalve, geliefden en gewenschten in den Heer, wij moeten ons voor elkander verootmoedigen en elkaàr vergeven en voor elkander bidden, de een den anderen zijne lasten helpen dragen. Deze val moet ons wijs maken, en leeren voortaan geen acht meer te hebben op de personen, maar alleen het reine Woord Gods aan te hangen en te betrouwen, en ons met Paulus te verheugen als men Christus in waarheid predikt, hetzij uit goede of uit kwade meening. De Heer is een rigter der volken en oordeelt de gansche aarde in geregtigheid; al de anderen zijn slechts dienaars en boden Zijns Woords, zoodat een iegelijk roemen moet in den Heer en niet in de menschen.

„Voorts, allerliefsten in den Heere, bid ik u door de barmhartigheid van Christus den Heer, dat gij opwast en standvastig zijt in datgene, wat gij door de zegening Gods ontvangen hebt. Dít hebt gij, en ook

ik, van den Heer ontvangen, wat ik u gegeven heb, namelijk, dat Christus Jezus is gekomen in deze wereld om zondaars zalig te maken, dat een iegelijk wete dít waarachtig en dierbaar woord, dat wij niet kunnen geregtvaardigd [1] worden uit onze werken of krachten. En alles wat de mensch uit zichzelven vermag en doet, dat is zonde, en niemand stelle daarop zijne hope; ja hij beweene zooveel te meer eigene goede werken, hoeveel beteren schijn zij hebben en den wolf onder schaapskleederen bedekken. De uitspraak van Paulus in Rom. XIV staat vast: „Alles wat niet uit den geloove is is zonde." Hoeveel meer is dát zonde wat tégen het geloof is: als de afgemetene werken, door welke de goddeloozen trachten geregtvaardigd [2] te worden en genade en vergeving te verwerven. Dezen zijn onzinnig tegen het geloof, uit dien hoofde, dat zij zonder geloof handelen. Dít is ons éénig heil, regtvaardigheid [3], verlossing en wijsheid, zoo wij Christus erkennen en dat wij alléén gereinigd en verlost worden door Zijn bloed, dat Zijn werk en dood en alles wat Hij heeft het onze zij, in hetwelk wij roemen moeten, waarop wij steunen en hopen moeten. Maar in ons zelven moeten wij ons schamen, vreezen en vertwijfelen. Dát is de glorie der Christelijke wijsheid en de rijkdom onzes geloofs.

„Voorts, dat wij door de liefde alzóó handelen met onze naasten, hetzij vrienden of vijanden, als Christus aan ons allen gedaan en ons met Zijn rozenkleurig bloed verlost heeft. Alzoo dat onze naasten van ons gebed, onze werken, onze woorden zulk een genot hebben en zich daarmede vertroosten mogen, als wij op Christus ons betrouwen. Dít is de allerhoog-

ste, éénig noodige en nuttigste leer, die past aan alle menschen.

„Maar andere beuzelingen meer van menscheninstelling, van spijs, drank, kleederen, geschoren kruinen,[1] cellen, koordgordelen,[2] bestemde vastendagen, gebedekens, rozenkranskens en dergelijke leugens en verrigtingen der bedelmonniken, merkt er naauwkeurig op en wacht u daarvoor; want dat is des duivels bedrog en arglistigheid, opdat hij de gewetens en de liefde der menschen van het geloof aftrekke; want der menschen verdichtselen en vonden trekken af van het geloof. En die vermeent daardoor geregtvaardigd te worden, die is reeds van de genade Gods afgevallen. Gij zijt dáárom geen Christen, zoo gij een' koord om u gordt: men kan een zwijn ook een' koord omleggen. Ook zijt gij dáárom geen Christen, dat gij op dezen of genen dag geen vleesch[3] eet: de Turk of de Jood kan dat ook doen. En kortom (gelijk Christus zegt), wat door den mond ingaat, dat maakt den mensch niet onrein; alzoo ook kan geen kleed hem onrein of rein maken. Daarom, allerliefsten in Christus Jezus, hoort dezen oversten Leidsman en Meester, en volgt Hem bestendig na, en acht niet des pausen of bisschops bullen (zoo zij daartegen zijn): want zij zijn niets dan waterbellen. En ik wensch, dat de Heere Jezus Christus, onze overste Leidsman, ons Licht en Heil, u leeren en beschermen wille in alle geestelijke wijsheid, en komt rein en onschuldig tot op den jongsten dag, en dat Hij weldra den satan vertreden wille onder uwe voeten. Lieve broeders, bidt voor mij en voor allen, die het Godswoord prediken.

„De genade van Christus zij met u. Amen."

Wij hoorden boven reeds, dat de Bremers Præpositus in Mei 1524 beroepen hadden. Wij gaan hem aldaar in zijn' gewigtvollen werkkring gadeslaan. Zijn lijden, zijne omzwervingen hadden een einde. Hij had een' rustige haven gevonden; een' bereiden akker om het zaad te ontvangen, dat hij er jaren lang in strooijen en dat er welig wassen zou.

XI.

Præpositus te Bremen.

Niet ver van de plaats, waar de Weser zijn' loop in de Noordzee eindigt, ligt, voornamelijk op den regter rivieroever, de vrije stad Bremen. De stroom, die door haar midden vloeit, brengt haar sinds eeuwen de schatten aan, waardoor zij tot één' der belangrijke handelsteden van Midden-Europa geworden is. Zij boogt op een' hoogen ouderdom: reeds Karel de Groote verhief haar tot een aartsbisdom. Zij beroemt zich op schoone kunstgewrochten, waaronder de prachtige, in 1160 gestichte Domkerk uitmunt. Zij mogt in den tijd, waarin onze geschiedenis ons verplaatst, door hare vestingwerken onder de sterkste, door haren handel onder de welvarendste en door hare gewijde gebouwen en den zin harer burgers onder de godsdienstigste steden van Duitschland geteld worden. Tot Neder-Saksen behoorende en alleen door Oldenburg en Oost-Friesland van Nederland gescheiden, verschilde zij in taal niet zoo wijd van die, in ons vaderland gesproken; vooral niet te dien tijde, waarin de verschillende dialecten zelfs tot in de hoogere kringen, op den kansel en in openbare geschriften zich gelden lieten, en waarin het Platduitsch,

dat zeer naar onzen tongval zweemt, nog niet, als thans, zoo sterk door het Hoogduitsch verdrongen en in de algemeene landstaal opgenomen was.

Hier was het dan ook een' Nederlander niet moeijelijk zich te doen begrijpen, en Præpositus, ofschoon uit Vlaanderen afkomstig, kon, ook al ware hij door vroeger verblijf in Duitschland niet met de taal bekend geweest, met eenige oefening aldra op de hoogte zijn, om door de Bremers volkomen verstaan te worden. Hier, in deze aanzienlijke stad, zou hij een' vruchtbaren werkkring vinden.

Toen Hendrik van Zutphen, nadat hij door het oproer der Antwerpsche vrouwen uit de gevangenis verlost was, op zijne vlugt, als bij toeval, Bremen had aangedaan, waren aldaar eenige aanzienlijke, Evangelischgezinde mannen, die hem verzochten dat hij den kansel beklimmen zou. Aan dien aandrang gehoor gevende, begaf hij zich op den 10 November 1522 naar eene kapel der Ansgariuskerk om er Gods woord te verkondigen. Die prediking werd met zoo groote goedkeuring vernomen, dat men hem bad ook op een' volgenden Zondag zich te doen hooren, en dat hij, om kort te gaan, in weêrwil van veel tegenstand, als prediker aan de Ansgariuskerk verbonden bleef.

In den brief van 29 November daarna, door Hendrik gerigt aan Præpositus en vader Reynerus, [1] drukt Van Zutphen zijn verlangen uit, dat zijn vriend zelf weldra ter Evangelieprediking mogt ontboden worden. „Bidt ten minste onophoudelijk," schrijft hij, „voor den aanwas des Woords. Ik zal Bremen niet verlaten, tenzij men mij met geweld uitdrijve. De

wil des Heeren geschiede, Wiens hand ik altijd gevoel goedgunstig over mij te zijn. Vaarwel, en bid voor mij." En 's Heeren hand wás hem werkelijk goedgunstig. Reeds in het volgend jaar toch was, ten gevolge zijner prediking, in alle kerken der stad, slechts de Domkerk uitgezonderd, de Evangelieverkondiging in den Lutherschen geest doorgedrongen. Zelfs de kapellanen, die door de Domheeren uitgezonden werden om in Van Zutphens prediking redenen tot aanklagt te zoeken, keerden weder met het berigt, dat zijn' leer regt en waar en van God afkomstig was; dat niemand haar wederstaan kon, want dat zij nog van niemand zulk een' prediking gehoord hadden; dat zij derhalve hunne boosheid wilden laten varen, en het Woord Gods niet vervolgen, maar gelooven, opdat zij mogten zalig worden. Aan zijn' onvermoeiden Evangeliearbeid mag het worden toegeschreven, dat Bugenhagen in de voorrede van een geschrift over de kerkelijke zaken van Bremen, in 1524 in 't licht verschenen, de Bremers aldus kon toespreken: „Uwe stad heeft al spoedig de reine leer des Evangelies aangenomen, en het is een opmerkelijk wonder Gods, dat gij standvastig gebleven zijt bij zoo menigvuldige aanvechting en gevaar." In een soort van herderlijken brief betuigde Van Zutphen: „Wij danken God, onzen Vader, door Jezus Christus, onzen Heiland, Koning en oppersten Bisschop, dat Hij den zoeten reuk van Christus, sedert den aanvang der Evangelieprediking, u heeft doen ter harte gaan, wèl smaken en gevallen; dat gij de eerstelingen geweest zijt, met de Saksers, in Christus Jezus, en in Hem zóó onbewegelijk ge-

grond, dat geene poorten der helle, geen list of magt der tegenstanders van Christus' rijk uwen goddelijken loop hebben kunnen verhinderen of doen ophouden." [1]

Zoodanig was de toestand van Bremen op het tijdstip, dat Præpositus er zijn' loopbaan aanving. Drukte Van Zutphen in zijn' brief uit Bremen aan Præpositus van 29 November 1522 zijn verlangen uit, dat zijn vriend eerlang ter Evangelieprediking mogt ontboden worden, en had hij daarbij welligt het oog op Bremen zelf, dat verlangen is weldra vervuld geworden, en de Antwerper vlugteling werd zijns vriends ambtgenoot in de Weserstad. Al spoedig werd de Evangeliearbeid er voor één' prediker te zwaar, en 't was op Hendriks aanraden, zoo meldt ons de geschiedenis, [2] dat zoowel Præpositus als Johannes Timan, van Amsterdam bijgenaamd, te Bremen tot leeraars ontboden werden. Dit moet geschied zijn omstreeks 11 Mei 1524. Immers, Luther schrijft op dien dag aan Spalatin: „De Bremers vorderen in het Woord, zoodat zij thans onzen Jacob van Yperen tot Evangelieprediker in de tweede kerk beroepen hebben." [3]

Deze tweede kerk was de Maria- of Lieve-Vrouwekerk (Timan was prediker aan die van St. Maarten), en 't was aan die kerk dat Præpositus, onafgebroken werkzaam, tot aan zijn' dood toe is verbonden gebleven. 't Is ook in deze zijne werkzaamheid, dat we hem nog moeten gadeslaan.

Helaas, reeds in hetzelfde jaar, waarin Van Zutphen en Præpositus te Bremen vereenigd werden, werden zij voor altijd van elkaâr gescheiden. 't Is bekend, hoe tegen het einde des jaars Hendrik aan gene

zijde der Elbe te Meldorf geroepen werd om er de blijde boodschap des Evangelies te brengen, en hoe hij, aan die roeping gereedelijk gehoor gevende, op 11 December 1524 in Dithmarschen door de boeren jammerlijk gemarteld en ter dood gebragt werd. Had Van Zutphen te Antwerpen de taak zijns vriends opgevat toen hij zijn' tweede kerkerstraf onderging, thans zou deze te Bremen de plaatsvervanger zijn zijns trouwen Hendriks, wiens leven voor de Hervormingszaak was afgesneden.

Het hart van Præpositus was over den dood zijns vriends zoo diep gewond en bedroefd, dat hij het lucht gaf in een roerend schrijven aan zijn' geloofsbroeders te Antwerpen, bij wie Hendrik, nog onlangs hun moedige Evangelieprediker, zoo bekend en geliefd was. Met geschokt gemoed verhaalt hij de treurgeschiedenis van het uiteinde des martelaars. „Onze Hendrik," zegt hij, „de onverschrokken prediker van Gods Woord, is omgebragt geworden en is alzoo omgekomen als ware hem God niet getrouw geweest." Doch door een toeval is dit schrijven niet den Antwerpenaars toegekomen, maar aan Luther gezonden. Aan het slot wordt het ons, als in een naschrift, dus medegedeeld. „Mijn allerliefste vader in Christus Martinus," zoo wordt Luther toegesproken, „deze geschiedenis had ik aan die van Antwerpen geschreven. Maar de bode was weggegaan en heeft den brief hier gelaten. Daarom zend ik dit aan uwe vaderlijke liefde, en smeek uwe goedheid door Jezus, dat gij ons met een' éénigen zendbrief troosten wilt, aan de gansche Christelijke gemeente te Bremen te rigten. Derhalve bid ik u, dat gij mij dit niet afslaat; doch

ik niet alleen, maar velen bidden daarom. Prijs de martelaars van Christus en bestraf de arglistigheid der monniken." [1] Aan dat verzoek is door den Hervormer terstond voldaan geworden, en zijn warme troostbrief, aan de Bremers in 1525 toegezonden, mag beschouwd worden als het gevolg der bede van den Bremer prediker, die zijn' ambtgenoot, vriend en lotgenoot had verloren.

„Dewijl dan," zoo schreef Luther in dien troostbrief, „dewijl dan de barmhartige God u te Bremen zoo genadiglijk bezoekt en zoo nabij is, daarbij Zijn' Geest en kracht zóó zigtbaar onder u in dezen Hendrik bewijst, dat gij het tasten kunt, zoo heb ik het voor goed gehouden, zijn' geschiedenis en lijden aan u te schrijven en te laten uitgaan, opdat ik uw hart vermane in Christus, dat gij niet bedroefd zijt noch van zijne moordenaars in Dithmarschen kwaad spreekt, maar vrolijk zijt, God dankt en looft, Die u waardig gemaakt heeft om zulke wonderen en genade van Hem te zien en te hebben. Want zijnen moordenaars is reeds al te veel en te groot vergolden, dat ze hunne handen zoo jammerlijk met het onschuldig bloed bevlekt en zich voor God zoo zwaar en schrikkelijk schuldig gemaakt hebben, zoodat er veel meer nood is over hen te weenen en te klagen dan over den zaligen Hendrik, en voor hen te bidden, dat niet alleen zij, maar het gansche Dithmarsche land bekeerd worde en tot kennis der waarheid kôme. Welke vruchten, tot onzen troost, te hopen is, dat uit dit lijden van Hendrik volgen zullen, bijzonder dewijl reeds velen in datzelfde land begeerig zijn naar het Evangelie en hun zoodanige moord, onder

hen begaan, leed is. Want God, Die den zaligen Hendrik dáár heeft willen laten lijden, heeft voorzeker in den zin, niet alleen de goddeloozen, zoo zij zich niet bekeeren, te straffen, maar dezen moord velen in dat land heilzaam te maken en hen daardoor tot het eeuwige leven te helpen.

„Derhalve bid en beveel ik u in deze omstandigheden den negenden Psalm te zingen en te lezen, die juist en eigenlijk hier behoort, zoodat men over de martelaars niet bedroefd zij, maar vrolijk God love om der vrucht wille, die God door hunne martelingen op aarde werkt.”

Thans laat Luther deze uitlegging van Psalm IX volgen en past dien geheel toe op het gebeurde, en wendt zijn’ verklaring aan tot bemoediging en opwekking der Bremensche gemeente. Aan ’t slot daarvan zegt hij:

„Alzoo ziet gij hier, mijne lieve heeren en vrienden, hoe deze Psalm ons troost en beveelt te hopen, dat God door het dierbaar bloed van Hendrik veel goeds en nuttigs zal te weeg brengen; daarom laat u troosten door zulk een’ goddelijken troost, en helpt bidden, met dezen Psalm, dat Zijn naam geheiligd en Zijn rijk verbreid worde. Amen.

„Ik bid u om Gods wil, laat u de arme lieden in Dithmarschen aanbevolen zijn; troost en helpt hen vriendelijk, dat ook zij zich bekeeren; want ik hoor, dat dit ongeluk, door de monniken in hun land aangerigt, velen uitermate leed is. Dat is een’ goede vonk, door God aangeblazen; daar kan wel een goed vuur uit worden, wanneer gij met vriendelijken, zachten geest ze zóó behandelt, dat zij niet uitgebluscht worde.

„Laat u ook Jacob Probst, uw' prediker, met de anderen aanbevolen zijn, wien God met u allen sterkte en genade geve, opdat gij bij de leer, door Hendriks bloed verzegeld, blijft en, waar God het vordert, hem vrolijk navolgt. Amen.

„U groeten al onze broeders in Christus. Bidt voor ons. Gods genade zij met u. Amen. Anno 1525."[1]

Was Præpositus van zijn' vriend Hendrik voor altijd beroofd, wij lezen, dat hij van een' ander zijner vrienden, tegen het einde van dit jaar, een verrassend bezoek ontving. 't Was op den 17 September 1525 dat Gerardus Geldenhaur van Antwerpen naar Duitschland op reis toog, en 't was op 't laatst dier maand, of in 't begin van October, dat hij ook Bremen aandeed. Gerardus Geldenhaur van Nijmegen, aldus genoemd naar zijne geboortestad, was vroeger monnik geweest van de orde der Kruisbroeders en had als zoodanig te Leuven de wijsbegeerte onderwezen. In 1517 werd hij door keizer Maximiliaan met den dichterlauwer versierd. Ook als geschiedschrijver en godgeleerde bezat hij uitstekende talenten. Langen tijd vertoefde hij aan de hoven der vorsten, van keizer Karel, Filips van Bourgondië, bisschop van Utrecht, en van Maximiliaan, hertog van Bourgondië, en was hun voorlezer, secretaris en geschiedschrijver. Bisschop Filips, wiens biechtvader hij was, was zelf tot hervorming niet ongenegen, en 't mag ook wel aan zijn' invloed toe te schrijven zijn, dat Geldenhaur tot de begrippen van Luther overhelde en later zich schaarde onder diens volgelingen. Hij was één der eerste Hervormers van Gelderland.

Reeds in 1524 strooide hij de eerste zaden der Hervorming te Tiel en omstreken, ten tijde dat hij in deze stad zich lang ophield. Ook tot Antwerpen stónd hij in betrekking. Grapheüs, de secretaris der stad, die om zijne uitgaaf van Van Gochs geschrift verdacht was geworden en in de gevangenis geworpen, rigtte tot hem het aandoenlijk klaaglied, dat hij in den kerker opstelde, en noemt Geldenhaur zijn' voornamen vriend, terwijl hij dáárom ongetwijfeld tot hèm zich wendt, omdat hij toen geheimschrijver was van bisschop Filips, die grooten invloed had bij Karel V, waardoor Grapheüs zijn' bevrijding hoopte. [1] Ook met Præpositus bekend, was Geldenhaur dat misschien wel te Antwerpen geworden. Althans, uit die stad ondernam hij, als gezegd is, ten jare 1525 op den 17 September eene reis naar Duitschland. Hij geeft ons zelf daarvan een dagverhaal, en vermeldt in welke steden hij zich ophield en hoe hij, de met de Hervorming vurig ingenomene, overal de mannen bezocht, die zijne geestverwanten waren en onder de voortreffelijkste geleerden zijns tijds mogten gerangschikt worden. Zoo kwam hij ook, gelijk we zeiden, vermoedelijk op 't einde der genoemde maand, of in 't begin van October, te Bremen. Hij bragt er mede een bezoek aan den voormaligen Antwerpschen prior. Hooren wij, wat hij er van mededeelt. „Te Bremen," schrijft hij, „ontving en herbergde mij, ofschoon ik met moeite daarin bewilligde, Jacobus Præpositus, prediker, en beval mij op mijne reis met zijne brieven aan de vrienden en broeders aan." [2] Geldenhaur bezocht op die reis ook Wittenberg, hoorde er Luther en zijne ambtgenooten, was er op 19 October toen men er voor 't eerst de mis zong

in de Hoogduitsche taal, en vertoefde er tot 8 November. Later, in Duitschland gevestigd, onderwees hij als rector te Augsburg de dichtkunst, en sedert 1534 als hoogleeraar te Marburg de geschiedenis en de godgeleerdheid, totdat hij op 10 Januarij 1542 aldaar aan de pest gestorven is.[1]

Krachtig en voorspoedig werkte Præpositus te Bremen voort, in vereeniging met zijne ambtgenooten: want al ras was het getal der predikanten er toegenomen en schier de gansche stad der Hervorming toegedaan. In alle tempels, in de Lieve-Vrouwe-, in de St. Maartens-, in de Ansgariuskerk, weêrklonk uit den mond der leeraars de leer, door Luther op den kandelaar geplaatst. Toch had de aartsbisschop, Christophorus van Brunswijk, die wegens zijne hebzucht en dwingelandij bij het volk gehaat was, nog zijnen zetel in de stad, en de hoofd- of kathedraalkerk, aan St. Pieter toegewijd, maar ook deze alleen, bleef nog voor de Roomsche eeredienst ingerigt. Immers, deze kerk behoorde niet, gelijk de andere heiligdommen, aan de stad, maar aan het Domkapittel, zijnde de aartsbisschop en het kanunnikencollegie; en ligt is het te begrijpen, dat bij dezen de eeredienst van Rome alle mogelijke ondersteuning en handhaving vond.[2] Dat dit den Hervormingsgezinden burgeren niet welgevallig was, behoeven wij niet te zeggen. Er werden dan ook krachtige pogingen aangewend om hierin verandering te weeg te brengen. Ten jare 1529 trad dr. Johannes van der Wijck (Wyckius), één der aanzienlijkste mannen en syndiek der stad, in den naam van een tal der voornaamste burgers

voor de stedelijke regering met een verzoek om, door hare tusschenkomst, de mis en de andere Roomsche ceremoniën in de kathedraalkerk af te schaffen. Het schijnt, dat de regering in den grond daartoe wel zeer genegen was, doch om geldige redenen vooralsnog hierin niet treden kon. Althans, het verzoek werd afgeslagen, omdat de kanunniken, aan wie de kerk toekwam, zich beriepen op een te houden algemeen concilie. Intusschen verbood de magistraat aan een iegelijk zijner burgers, op boete van vijf marken, van nu voortaan de bijwoning der godsdienst in genoemd heiligdom. Groote onlusten, waarvan welligt wrevel over de voortzetting der Roomsche kerkplegtigheden de bron was, ontstonden ten volgenden jare. Aanleiding daartoe gaven de zoogenaamde gemeene of burgerweiden, waaraan, volgens des volks klagten, door de geestelijkheid en anderen ontroofd was. De ontevredenheid steeg tot oproerigheid, en deze noodlottige oproeren, meermalen herhaald, werden niet dan na twee jaren en na bloedige worstelingen gestild. Veel werd daartoe bijgedragen door gemelden Van der Wijck. Inzonderheid stelde hij daartoe de moedigste pogingen in 't werk bij den aanvang der lente van 1531, acht dagen vóór het Hemelvaartsfeest. De woede des volks was toen tot ontzettende hoogte geklommen. Rudolf van Bardewisch, ridder der Duitsche orde, een man door zijn' deugd en den adel van zijn geslacht uitmuntende, werd verdacht gehouden brieven te bezitten van den aartsbisschop, waardoor het volk meende dat het regt op de burgerweide kon gestaafd worden. De dolle menigte was niet te verzadigen dan door het bloed des edelmans.

Toen trad Van der Wijck de uitgelaten schare onverschrokken tegen om haar door zijn' redenen tot bedaren te brengen. Doch te vergeefs! De ongelukkige Bardewisch werd met vier zijner bedienden op de jammerlijkste wijze ter dood gebragt. En toch namen de beroerten nog dagelijks toe. Al het gezag der stedelijke regering werd omvergeworpen. Een collegie van veertig mannen, later van honderd-en-vier, waarvan zes-en-twintig uit iedere parochie gekozen, werd door het volk aan 't hoofd der burgerschap gesteld. De toestand der stad werd hierdoor onuitsprekelijk ellendig en verward. De vier burgemeesters, die van ouds in Bremen het bewind voerden, met de meesten uit den magistraat en den aanzienlijken stand, verlieten de stad en verbleven gedurende bijna zes maanden te Bederkese, eene plaats omstreeks zes mijlen van Bremen. Ook Van der Wijck was genoodzaakt zich te verwijderen en bragt mede het grootste deel des volgenden jaars buiten Bremen door, namelijk op den rijksdag te Regensburg, waar ook de keizer tegenwoordig was en werwaarts hij inmiddels was afgezonden als gevolmagtigde van Filips, landgraaf van Hessen, en Ernst, hertog van Lunenburg. Een en ander vermeldt hij in een' brief van Vrijdag na *Cantate* (26 April) 1532, dien hij uit Regensburg schreef aan onzen Jacobus Præpositus te Bremen. Daaruit willen wij een en ander mededeelen, dat geschiedkundig voor ons niet zonder belang is. Wij willen het doen hier en daar met de eigene woorden van den schrijver, om tevens onzen lezers een staaltje te geven van het Nedersaksisch of Platduitsch volksdialect, waaruit blijken kan, dat het niet zóózeer

verschilde van het taaleigen in ónze, meer noordelijke provinciën, of de Nederlanders konden zich met weinige oefening te Bremen en daaromstreeks gemakkelijk doen verstaan. Wij twijfelen dan ook niet, of 't zal den lezer niet moeijelijk vallen onzen briefschrijver te volgen:

„Denen Wehrdigen und Wohlgeleerden Herrn Jacobo Prawst, des Worts Gades getrowen Dener to Bremen, to unser lewen Frowen, mynen besonderen Heren und guden Frunde. Frede und heyl in dem Herrn, mit sampt mynen bereitwilligen, unverdrossen Deenst stedes to voren. Wehrdige und Wollgelahrde Herr, und gude frundt."

Alzoo luidt, met weidsche pligtpleging, het opschrift, waaruit we ontwaren, dat Præpositus in de vriendschap deelde van den hoog geplaatsten man, die aan hèm ook bij voorkeur een vertrouwelijk verslag geeft van het voorgevallene op den rijksdag. Hij begint dat verslag met te vermelden, dat, op Woensdagmorgen na den Zondag *Jubilate* (op 17 April), Hendrik, hertog van Brunswijk en Lunenburg, op den rijksdag een' lange rede had gehouden, waarin hij verklaard had, dat hij van zijn' broeder Christophorus, aartsbisschop van Bremen, vóór twee dagen eene supplicatie met eene klagt had ontvangen, die hij verzocht voor te lezen. Deze supplicatie was met bedachtzaam overleg alzóó gesteld, dat de keizer en al de vorsten en leden van den rijksdag tegen de stad Bremen verbitterd moesten worden wegens de booze stukken aldaar gepleegd, en de Evangelische zaak daarmede bezwaard en het Evangelie een gruwzame aanstoot en lastering gegeven wierd. „Sunderlycken is

hier ock ein gemene Geschrie binnen Regensborgk davon entstanden, dat de Bremere so bese [booze] ungeschickede Lude syn, und so unvernünfftig de solcke dinge doen, und to voren nicht bedencken, wet ungelympes, Unehr, Ergernisse uth solcken to folgen plecht. Werrumme Ick My nicht wenig bekummere, dat ick nicht alleene My schame ein Syndicus der Stadt Bremen to siende offte genomet to werden," enz. „Wieder ward angeklaget, dat de Bremers dat Kloster St. Paul buten Bremen neddergebraken, ok de Monnycken uth der Stadt verdreven, unde den Kumptheren.... sulff vuffte gemordet, siene Gude geplundert, gerovet unde weggenommen, und de Stadt Bremen itlycke Jahr her ungehorsahm gewesen; und, wo dat sick hundert und veer Manne hadden upgeworpen, dat Regimente angenahmen, solcke Drouworde [dreigingen, dreigende woorden] gebrucket wedder de Domheren, dat se sick befrüchteden mit en um to gaende und by en to blyvende, derhalven se uth Bremen geweken waren. Ok doo de Meinte [gemeente] am Palmdage in den Doem gefallen, darinne moetwillig gehandelt, einen Predycker, den se Evangelisch nömen, up den Predyckestoel gefohrt, und de Lofflyken Olden Ceremonien affgedahn, unde vele anders missgehandelt.... Ok so hefft de Hochgebohrne Forste Hertog Hinrick im Ryckesrade sulffs Persohnlicken my to sick gefordert und my gefraget, offte ick nicht erwuste, hefft my Syne Forstl. Gnaden angesecht, dat miene Heren, de Veer Borgemeestere uth Bremen van Furchten der Meinte wegen, mit velen andern Borgeren, de Flucht genah-

men, und davor de by Sienen Gnaden Herrn Broder den Ertz-Bischop Geleide hedden geworven."

Voorts berigt de schrijver, dat hem, met eenige aanzienlijke vorsten en gezanten bij den keizer toegelaten, tweemaal door Zijne Majesteit de hand was gereikt, en deelt daarop nieuwstijdingen en geruchten mede aangaande den oorlog tegen de Turken, enz. Hij eindigt aldus:

„Siet Gade befahlen, und grötet my alle goede Frunden, Jwen lewen Frowen, und alle Jwe Brodere de Praedicanten, und vormahnet se, dat se Gott mit flyte bidden und dat Volck vermahnen tot Frede und Eindracht. Geschreven to Regensborg Anno 1532, am Frydage na Cantate.

„Eur. Werde

„Gewillige
„*Johann van der Wyck*,
„Der Rechten D." [1]

Wie deze Evangelische prediker was, die op Palmzondag (24 Maart 1532) door het volk, dat in de Domkerk gevallen was, op den kansel gevoerd werd, wordt ons elders medegedeeld. 't Was niemand anders dan onze Præpositus zelf. Wij vernemen er dìt van. De burgers dreven door, ofschoon tegen den wil der stedelijke regering, dat ook in de kathedraalkerk — want in de andere kerken was dit reeds vóór tien jaren begonnen — het Evangelie zou verkondigd worden. Derhalve werd „de superintendent der stad," Jacobus Præpositus, binnen het heiligdom geleid en hield daar op Palmzondag de eerste predicatie. Alzoo nam de misbediening sedert dien tijd geheel een einde.

De oproerige burgers, die ook andere dingen tegen den magistraat hadden, werden in dat zelfde jaar beteugeld, en de rust werd der stad, die drie jaren lang door onlusten beroerd was, hergeven. [1]

't Moet ons niet verwonderen, dat, te midden dezer onlusten, die het verblijf te Bremen hoogst onaangenaam en gevaarlijk maakten en die een aanzienlijk deel der inwoners de stad hadden doen verlaten, het verlangen naar een' andere standplaats in Præpositus oprees. Ook tegen hem en zijn' ambtgenoot Timan had zich de wrevel des volks gekeerd. Toen in 1530 de opstand uitbrak, hadden beiden van den kansel zeer tegen de oproermakers geijverd. Hierdoor verbitterd, vervoegden zij zich deswegens bij de predikanten met de klagten hunner ontevredenheid; doch de predikers verklaarden, dat het bestraffen tot hun ambt behoorde. Eindelijk, in 1532, verlieten ook Præpositus en Timan Bremen, vermoedelijk kort na Paschen. [2] Geen wonder, dat zij, afkeerig van de Bremers, wenschten, dat hun een andere werkkring geopend wierd. In de stad Soest, niet verre van Keulen, in Westfalen gelegen, was mede de Hervorming doorgedrongen en gevoelde men behoefte aan leeraars. Luther vatte in deze omstandigheden de pen op en rigtte op den 30 April 1532 een' brief aan den raad dier stad, waarin hij zijn' vriend te Bremen, of diens ambtgenoot Johannes Zelst, aan de Soesters aanbeval. Aldus schrijft hij:

„Naardien mijn genadige heer, de keurvorst van Saksen, mij uw geschrift toegezonden, en bevolen heeft u een' geleerden en vromen man tot superintendent

aan te wijzen, zoo is het mijn raad, dat gij één' der predikanten te Bremen verzoekt, Jacobus Præpositus of Johannes Zelst, die, gelijk ik vernomen heb, Bremen wenschen te verlaten. Zij zijn, voorzeker, zedige en geleerde mannen en hebben veel in hunne bediening moeten lijden. Ik heb ook alhier met iemand gesproken, dat hij tot u wille trekken, met name Johannes de Brune, van Gend, dien ik ook als geschikt tot dit ambt achte. Maar dewijl hij, om zekere oorzaken, dit zware ambt niet gaarne aanvaarden wil, heb ik gedacht, dat gij vooraf één' der predikanten van Bremen vraagt. Zoo echter geen van hen zich tot u begeven wil en gij wederom bij mij aanzoekt, wil ik met gedachten De Brune handelen, opdat hij tot u zich begeven wil. Ik bid en vermaan u ook, als zulken die zoo het heilig Evangelie begeert en eert, dat gij wèl toezien wilt, dat geen onreine en oproerige leer tegen het sacrament des ligchaams en bloeds van Christus, tegen den doop enz. bij u insluipe. Ik heb ook hierbij aan gedachte predikanten te Bremen geschreven, zoo gij welligt één' aldaar verzoeken wilt, dat zij zich met een goed antwoord laten vinden." [1]

Hetzij de raad van Soest niet kon goedvinden zich tot de Bremer predikanten te wenden, hetzij Præpositus of zijn ambtgenoot niet besluiten konden Bremen met Soest te verwisselen, geen van hen is althans te dezer plaatse in de heilige bediening gekomen. Toen op den 30 Augustus 1532 de uitgewekene raadsleden door de welgezinde burgers teruggeroepen werden en de opstand onderdrukt was, keerden ook de vertrokken predikers naar Bremen weder. [2] Wij willen Luthers schrijven aan den raad van Soest van 17 Junij na

het voorgaande mededeelen, vooral ook omdat het ons merkwaardige berigten opgeeft van Johannes de Brune van Gend, in wien wij een' landgenoot begroeten:

„Naardien gij zulk een' vlijt aan den dag legt om uwe kerk wèl en Christelijk te bestellen, heb ik u hierin, Gode zij lof, ook gaarne gediend en eene bijzondere vreugde dáárin gehad, dat gij u deze Christelijke zaak zoo ernstig aantrekt: onze Heer Christus wille daartoe genade verleenen. En heb, op uw verzoek, met heer Johannes de Brun [sic] gehandeld om tot u te trekken en zich te laten gebruiken waar gij hem het predikambt of superintendentschap opdragen wilt. Want dezen Johannes heb ik tot dit ambt bijzonder geschikt geacht van wege zijn eerlijk leven en wandel en ook zijne leer; want hij is boven anderen wèl geleerd en geoefend in Christelijke zaken; heeft ook voorheen gepredikt en kerken geregeerd en hard gestreden tegen onregte leer en oproerige secten, als Wederdoopers en dergelijke, die het sacrament lasteren, overheid en regering smaden; en daarom hoop ik, dat uwe kerk door hem, met Gods genade, wèl besteld en verzorgd zal zijn....... Daarom, laat u dezen vromen man Johannes de Brun, die zich heeft aangeboden om tot u te trekken, trouwelijk laten aanbevolen zijn.

„Ik hoor ook, dat er iemand bij u is, genaamd Campensis, die veel onrust aanrigt. Nu ben ik van geloofwaardige zijde onderrigt, dat zich deze Campensis te Brunswijk in leer en leven kwalijk gedragen heeft; wilt daarom gewaarschuwd zijn, en verhoedt, dat gedachte Campensis secten en oproer in uwe stad aanrigte. God beware u genadiglijk en verleene u Zijn' genade en vrede." [1]

Uit een' brief van Luther van 21 December daaraanvolgende aan denzelfden raad vernemen wij, dat Johannes de Brune als superintendent te Soest in dienst was, maar ook, dat Johannes Campensis nog steeds aldaar vertoefde en woelde, waarom dan ook de krachtige Hervormer niet nalaat, onder mededeeling van breedere ongunstige berigten over den beschuldigde, te waarschuwen en te vermanen, dat men hem verwijdere. [2] Zou deze Johannes Campensis niet van Kampen herkomstig en alzoo mede één onzer landgenooten kunnen zijn?

Wij weten door een' brief van Luther aan Præpositus van 10 Julij 1540, dien wij later zullen mededeelen, dat deze ook toen ten hoogste ontmoedigd was en verlangde van zijne standplaats te Bremen ontslagen te zijn: een verlangen, dat alsdan evenmin is vervuld geworden.

Doch wij mogen niet vooruitloopen. Eer we zooverre zijn, moeten wij nog den blik slaan op eene omstandigheid in Præpositus' leven, waardoor we zijn' karakter en beginselen nog nader leeren kennen.

XII.

Het charter van Keulen.

„Het charter van Keulen:" vermoedelijk voor menigeen een vreemd opschrift. Is er iemand, die verlangt te weten, wat het charter van Keulen was en in welk verband het stond tot Jacobus Præpositus, wij willen dat verlangen in de volgende regelen trachten te bevredigen.

„Het charter van Keulen" heeft betrekking op de orde der Vrijmetselaren: die orde, die, gelijk zijzelve voor de oningewijden met een geheimzinnig duister overtogen is, evenzoo haar' oorsprong en geschiedenis voor 't vorschend oog des onderzoekers in nevelen verborgen houdt en zich verliest in den nacht der eeuwen.

Op den feestdag van St. Jan (Johannes den Dooper, 24 Junij), ten jare 1535, verzamelden zich uit verschillende oorden van Europa negentien broeders van genoemde orde in de stad Keulen. 't Is onder die broeders dat ook onze Præpositus geteld wordt. In de tijden van godsdienstvervolging en verwarring, waarin zij leefden, terwijl hunne orde in een' staat van veroordeeling verkeerde, rekenden zij het noodig, van hunne beginselen, die verlichting, gewetensvrijheid en liefde ademden, een' plegtige verklaring te geven en

daarop, zoo mogelijk, een nieuw tijdperk van bloei voor de gezonkene orde te doen rijzen. Die plegtige verklaring is vervat in „het charter van Keulen," op gemelden dag uitgevaardigd, door de negentien zaâmgekomenen onderteekend en in even zoovele afschriften afgegeven.

„Nademaal," zoo verklaren de broeders in het uit het oorspronkelijk Latijn vertaalde stuk, „nademaal het ons, acht gevende op zoodanige oogmerken, meeningen en zoo geheime als openbare aanslagen, welke in deze ongelukkige, door burgerlijke geschillen en tweedragt beroerde dagen, aan gemelde onze broederschap en aan alle broeders Vrije Metselaren, of in de orde van St. Jan opgenomen, aangetijgd worden, en welke echter even vreemd zijn aan ons als hoogst strijdig met den geest, de bedoeling en voorschriften dezer broederschap, nog boven dat alles gebleken is, dat de leden onzer orde, ten einde met te meerder zekerheid door menschen, die buiten ons en niet ingewijd zijn, veracht en aan de algemeene vervloeking prijs gegeven worden, wel bijzonderlijk beticht worden met de misdaad der wederoprigting van de orde der Tempelieren, en wel omdat wij door onoplosbare geheimen en overeenkomsten vastgesnoerd zijn, die ons verbinden en door allen heiliglijk geëerbiedigd worden; en dat wij doorgaans bij het publiek worden afgeschilderd alsof wij bijzonderlijk met dat oogmerk verbonden en zaâmgezworen waren om, als leden dier orde, de goederen en eigendommen te verkrijgen van hem die er het laatste hoofd van geweest is; dat wij den moord diens grootmeesters zouden willen wreken op de nakomelingen

der koningen en vorsten, die, met dit misdrijf beschuldigd, de bewerkers van den ondergang dier gezegde orde geweest zijn; dat wij te dien einde scheuringen in de kerk en wanorde en oproer in de wereldsche staten en regeringen zouden verwekken; dat wij zouden branden van haat en vijandschap tegen den paus als opperpriester, tegen den keizer, en alle koningen, zonder te gehoorzamen aan eenig ander gezag van menschen buiten ons, maar alleenlijk aan de hoofden en uitverkorene meesters van onze over den ganschen aardbodem verspreide broederschap, en dat wij hunne geheime bevelen en oogmerken door bedekte briefwisseling en zendelingen zouden uitvoeren; eindelijk, dat wij aan niemand anders den toegang tot onze geheimen zouden verleenen, dan die, na door ligchaamsfolteringen op de proef gesteld en door en door getoetst te zijn, zich, met een' ijsselijken eed, aan onze geslotene loges verbonden en geheiligd zouden hebben;

„Zoo is het ons, na dat alles rijpelijk overwogen te hebben, hoogst nuttig en noodzakelijk voorgekomen, den waren oorsprong en toestand onzer orde en de strekking harer weldadige. instelling, zooals zulks in alle opzigten door de voornaamste, in onze kunst ervarene en met de echte kennis verlichte meesters, bevonden en bevestigd geworden is, te ontvouwen, en dit, alzoo ontvouwd, in een afzonderlijk, door ons onderteekend en verzegeld geschrift te stellen en aan elke loge onzer broederschap te doen toekomen, ten einde zij zich, tot eeuwige gedachtenis dezer zaak, aangaande de hernieuwing van ons verbond en de onbesprokene zuiverheid onzer bedoe-

lingen stellig zouden mogen verzekeren, en te gelijk, wanneer eenmaal onze broederschap, door de gestadig toenemende overhelling van burgerstaten en volken tot haat, nijd, onverdraagzaamheid en oorlog, in het vervolg wederom meer en meer mogt benadeeld worden, zoodanig dat zij haar bestaan en hare zelfstandigheid te minder behouden, zich alzoo in sommige gewesten minder verspreiden, en zichzelve, bij verloop van tijd, min zuiver, ongeschonden en onbesmet mogt bewaren, deze oorkonden, zoo niet alle, ten minste ééne of meer daarvan bij gunstiger oogenblik en tijdsgelegenheid, zullen mogen overblijven, om de orde, bijaldien zij al mogt wankelen, wederom op te rigten, of, indien zij geschonden of van doel en oogmerk vervreemd mogt zijn, overeenkomstig haar rigtsnoer geheellijk te herstellen."

Uit dien hoofde worden allen, die nu of later die oorkonde zullen lezen, bezworen haar te houden voor een waarachtig stuk, „vervaardigd naar den inhoud der oudste archiven en bescheiden onzer aloude en geheimzinnige orde, zooals die.... nog voorhanden zijn," en zich daarnaar te gedragen. 't Is met ons plan niet overeenkomstig, het geheele stuk mede te deelen. Wij gelooven echter onzen lezers geen ondienst te doen, wanneer we nog een en ander uit de merkwaardige oorkonde laten volgen, vooral wat er in vermeld wordt ten aanzien der oudheid, herkomst, aard en historie van de zooveel besprokene orde der Vrijmetselaren. Er wordt alzoo in verklaard:

„A. Dat de broederschap of orde der Vrije Metselaren, aan St. Jan geheiligd en op zichzelve afgezonderd, noch van de ridders Tempelieren, noch van eenige

andere, hetzij kerkelijke of wereldlijke ridderorde, op zichzelve of met meerdere in verband, haren oorsprong ontleent, noch daarmede, 't zij regtstreeks of door tusschenkomst van eenige verbindtenis, zelfs de minste gemeenschap heeft; maar dat zij veel ouder is dan alle ridderorden, als hebbende, zoowel in Palestina en Griekenland als in deze en gene gedeelten des Romeinschen gebieds, reeds lang bestaan vóór de kruistogten en vóór die tijden, waarin voornoemde ridders naar Palestina getogen zijn; en dat het ons uit onderscheidene echte gedenkstukken der oudheid met volkomene zekerheid gebleken is, dat deze onze broederschap reeds van dien tijd af haar aanzijn ontvangen heeft, toen sommige ingewijden, door en door onderrigt in de gezonde zedeleer en gegronde uitlegging der geheimenissen, uithoofde van verschillende secten des Christendoms, zich van den grooten hoop moesten afzonderen. Immers, van dien tijd af hebben eenige wijze en verlichte mannen, zijnde echte Christenen, geenszins met de dwalingen des heidendoms bezoedeld, zoodra zij begrepen, dat de scheuringen, bij de schennis van de godsdienst, noch vrede, noch verdraagzaamheid en liefde, maar schandelijke oorlogen verkondigden, zich met den heiligsten eed verbonden om de zedelijke beginselen van deze godsdienst, als in het menschelijk gemoed ingeplant, beter en ongeschonden te bewaren en er zich aan te heiligen, ten einde het ware licht uit de duisternis meer en meer opdagen en door de beoefening van alle menschelijke deugden gunstig medewerken zou, om het bijgeloof te bestrijden en vrede en geluk onder het menschdom te bevestigen; dat alzoo de meesters dezer

broederschap onder zoodanige gelukkige voorbedoelingen St. Jansbroeders geheeten zijn, daar zij het spoor drukten en het voorbeeld volgden van Johannes den Dooper, den voorganger van het Licht dat opgaan zoude, en eersten martelaar onder de verlichters; dat voorts de leeraars en schrijvers, volgens de gewoonte dier tijden meesters genoemd, uit de bekwaamste en braafste hunner leerlingen medearbeiders verzameld en verkozen hebben, waaruit de naam van medgezel ontstaan is; terwijl de overige zamenvergaderden doch niet verkozenen, naar den stijl der Hebreeuwsche, Grieksche en Romeinsche wijsgeeren, met den naam van leerlingen zouden betiteld worden.

„B. Dat onze broederschap, even als voorheên, zoo ook tegenwoordig bestaat uit deze drie graden van leerling, medgezel en meester, de laatste echter ook uit uitverkorene meesters en uitverkorene grootmeesters; maar dat alle andere zoogenoemde vereenigingen of broederschappen, welke meerdere of andere benamingen en onderafdeelingen toelaten of zich een' anderen oorsprong toeëigenen, zich mengende in burgerlijke of kerkelijke zaken, iedereen haat en nijd toedragende en onder den naam van Vrije Metselaren of aangenomene St. Jansbroeders, of onder welke andere titels ook, belijdenissen of betuigingen doende, tot onze orde niet behooren, maar als scheurmakers er uit geweerd en gebannen worden.

„Γ. Dat onder die leeraars en meesters dezer orde, die de meetkunde, sterrekunde en andere wetenschappen beoefenden, na hunne verspreiding over den ganschen aardbodem, eene onderlinge gemeenschap van

kennis en licht stand gegrepen heeft, waaruit ontstaan is, dat men is begonnen uit deze uitverkorene meesters bovenal éénen te verkiezen als uitmuntende boven de overigen, die als uitverkoren grootmeester of opperhoofd geëerbiedigd en alleen aan de uitverkorene meesters bekend, te gelijk als het zigtbare en onzigtbare opperhoofd van onze gansche broederschap zou erkend worden; gelijk dan ook ten huidigen dagen de grootmeester en het opperhoofd, ofschoon slechts aan zeer weinigen bekend, inderdaad op die wijze bestaat."

Mitsdien wordt het volgende bepaald en geboden:

„A. Het bestuur, de vorm en wijze, hoe de stralen van het helderste licht op de verlichte broeders, en tevens op de onverlichte wereld, afdalen en zich verspreiden zullen, berusten bij de uitverkorene grootmeesters. Zij behooren te waken en toe te zien, dat geene leden, van welken staat of rang, iets tegen de echte beginselen onzer orde ondernemen. Op dezelfde bestuurders der orde berust ook de handhaving der broederschap en de bewaring en bescherming harer zuiverheid. Zij behooren haar bij voorkomend ongeval, met opoffering van goed en bloed, zoo dikwerf en waar het noodig zij, tegen alle belagers onzer orde te verdedigen.

„E. Het is ons nooit gebleken, dat deze broederschap vóór het jaar 1440 na Christus' geboorte onder een' anderen naam dan van St. Jansbroeders bekend geweest is; maar dat alstoen, zooals aan ons gebleken is, de broederschap voor het eerst met den naam van Vrije Metselaren is begonnen genoemd te worden, en dat wel bijzonderlijk te Valenciennes in

Vlaanderen, als wanneer door den rijkdom en bijstand dier broederen in sommige streken van Henegouwen voor het eerst gasthuizen opgerigt zijn geworden ter genezing van behoeftigen, die door het zoogenaamde St. Anthoniesvuur aangetast waren."

Volgende punten bepalen, dat alleen Christenen in de orde opgenomen worden en dat bij hunne aanneming geene ligchaamsfolteringen, maar slechts proefnemingen die hun verstand en geaardheid doen beoordeelen, mogen worden aangewend; dat gehoorzaamheid aan wereldlijke overheden onder de pligten behoort, die beloofd en bezworen moeten worden; dat de beginselen der orde gelegen zijn in deze twee voorschriften: Bemin alle menschen en heb ze lief als uwe broeders en uwe naasten, en: Geef Gode wat Godes, en den keizer wat des keizers is; dat jaarlijks de gedachtenis van St. Jan als den voorganger van Christus en den patroon der orde zal gevierd worden; dat echter deze gedachtenisviering en alle andere verrigtingen der orde vreemd zijn aan alle kerkplegtigheden; dat niemand als broeder erkend wordt, die niet wettig, in 't bijzijn van ten minste zeven broeders, is ingewijd „ en in staat is om zijne aanneming met de teekenen en woorden te bewijzen, die bij de overige broeders in zwang zijn. Onder welke teekenen en woorden ook die begrepen worden, welke in de loge of werkplaats te Edinburg en hare aanhoorige, voorts te Hamburg, Rotterdam, Middelburg en ook bij die te Venetië is opgerigt, in gebruik zijn; terwijl derzelver verrigtingen en bedrijven, ofschoon naar den Schotschen vorm geordend, in datgene wat den oorsprong, de bedoeling

en instelling betreft, geenszins van die verschillen, welke bij ons gebruikt worden." Eindelijk worden wenken gegeven tot bevordering van eenheid en gemeenschap der orde, als één wèl geordend ligchaam over de gansche aarde. [1]

Ziedaar wat volgens het charter van Keulen geschied is. Doch de echtheid dezer oorkonde is zeer betwist geworden, en hare uitgaaf in 1818 heeft tot een' reeks van geschriften vóór en tegen aanleiding gegeven. Wij vermeten ons niet in dezen beslissende uitspraak te doen. [2] Mogten wij oordeelen naar den indruk, in ons verwekt na het onderzoek der ons ter dienste staande bronnen, wij zouden méér geneigd zijn ons te scharen aan de zijde van hen, die de echtheid aannemen, dan die haar ontkennen. [3] Immers, in betrekking beschouwd tot hare onderteekening ook door Jacobus Præpositus, is er niets, zooveel ons bekend is, dat de echtheid logenstraft. Ware er een brief of geschrift, waaruit blijken kon, dat Præpositus zich op den 24 Junij 1535 te Bremen, of althans niet te Keulen, bevond, het pleit zou beslist wezen. Doch zoodanig bewijs is er niet. Uit een schrijven van Luther aan hem van 23 Augustus 1535, dat wij beneden zullen mededeelen, zien wij, dat in dezen tijd eene toenadering beproefd werd tusschen de Zwinglianen en Lutherschen, en dat Luther zelf thans zachter gestemd was. De beginselen van liefde en verdraagzaamheid, in het charter gepredikt, voegen dus volkomen in dit tijdperk; en van Præpositus weten wij daarenboven, gelijk ons mede later ten duidelijkste zal in 't oog vallen, dat hij vrijzinniger

en zachtaardiger was dan zijn leermeester: hij stemde ten dezen meer overeen met Melanchton, die mede onder de Keulsche onderteekenaars voorkomt, en van wien hij brieven ontving waarop wij ook nog zullen terugkomen. Voor de echtheid pleit almede, dat we zijn' naam hier vinden uitgedrukt als „Jcobus Prepositus;" of liever, het zou de onechtheid stellig aanduiden als we hem „Spreng" zagen genoemd: een naam, die, op een misverstand berustende, eerst naderhand is in zwang gekomen, maar die een later bedrieger waarschijnlijk zou verkozen hebben, omdat hij voor zijn' waren familienaam wordt gehouden. Jammer, dat de identiteit der naamteekening tot nog toe niet is aangewezen: het archief te Bremen moet, dunkt ons, daartoe ongetwijfeld bij magte zijn.

De echtheid van het charter aangenomen en bewezen zijnde, zal men echter, naar ons oordeel, voorzigtig moeten zijn met gevolgtrekkingen als deze: „De Vrijmetselarij is zoodanig in de Hervorming ingeweven, dat zij gerekend kan worden òf dezelve te hebben voorbereid, òf althans derzelver uitbreiding bevorderlijk te zijn geweest." [1] Wij mogen zoodanige verklaring laten gelden, mits zij niet leide om de Hervorming te doen beschouwen als een uitvloeisel der Vrijmetselarij, zonder deze niet of naauwelijks tot stand gekomen. Beide verschillen daartoe te wijd in beginselen. De Hervorming kon zich onmogelijk vinden in dat louter algemeene, dat door de Vrijmetselarij beleden werd, maar is op positiven, Christelijken, Bijbelschen grond gevestigd. Zij ware nooit in 't leven getreden, nooit zoo snel en krachtig opgewassen, nooit zoo bewonde-

renswaardig gelukkig in haar' veroveringen geweest, indien zij alleen gebouwd had op het min stevig en hecht fundament als dat der Vrijmetselarij, al is het dat wij de beginselen van menschenliefde vereeren en prijzen, die de broederschap in het charter van Keulen heeft uitgedrukt. De mensch, de zondige, de onsterfelijke mensch, heeft hooger behoeften dan waarin de Vrijmetselarij voorzien kan. Aan deze voldoet eerst het volle, het goddelijk Christendom, waaraan de Hervorming zich aansluit; en haar buitengewone opgang is dááraan inzonderheid toe te schrijven, dat zij die behoeften, met het Evangelie in de hand, in waarheid bevredigt. Voor Luther, Calvijn, Zwingli, voor al de Hervormers was de geloofsbelijdenis en de zedeleer der Vrijmetselarij veel te schraal — hoe lofwaardig op zichzelve — dan dat zij er voor zichzelven genoeg aan hadden en er het krachtig zaad in vonden voor de wedergeboorte des menschdoms: het magtig, bezielend element, dat strijden leert tegen de boosheid, roemen in de verdrukking, juichen in den dood, zelfs waar het martelaarsvuur zijn' felle vlammen spreidt. De geschiedenis bevestigt het: de Hervormers, en evenzeer de Hervormden, zijn niet geworden wat zij waren door het ontstoken licht der Vrijmetselarij, maar Luther heeft zijn licht geschept uit het Evangelie, uit den Bijbel dien een Staupitz hem ten geschenke gaf; en de gloed, die in zijn' boezem brandde, was aangeblazen door dien Christus, in Wien hij uit de heilige schrift zijn' regtvaardiging gevonden had. De Hervorming was geheel en al eene vrucht des tijds. Sinds meer dan honderd jaren, sinds de kerkvergaderingen van Pisa, Bazel en Con-

stantz, was het woord hervorming een volkswoord, dat op aller lippen zweefde. Reeds was men aan den naam vóór lange gewend geworden, toen de vraag naar hervorming der kerk in het hoofd en de leden was opgerezen en klemmend geworden, waarvan nog op het concilie van Trente zelfs de nagalm gehoord werd; toen de Devoten en de Broeders van 't gemeene leven de hervorming des levens op den voorgrond hadden gezet; toen de kloosterhervorming de orden van de reformatie had tot aanzijn geroepen. Is het wonder, dat de naam eindelijk daad en waarheid werd? De kerkhervorming ware dus ook dàn zelfs geboren, al had er geen broederschap bestaan als die der Vrijmetselaren. Die broederschap moge haar, met haar' vrijzinnigen geest, hier of daar in de hand hebben gewerkt, zij had hare hulp niet onvermijdelijk noodig, evenmin als zij haar ooit tot bondgenoote heeft gebruikt of ingeroepen. Wij twijfelen, of de geschiedenis veel méér voorbeelden oplevert van het zamentreffen der Hervorming en der Vrijmetselarij, dan ons in het charter van Keulen is voorgekomen.

Wanneer we nu toch een' Melanchton en Præpositus als onderteekenaars vinden onder de verklaring van de broederschap der Vrijmetselaren, dan moeten wij aannemen, dat zij, met hun' milde beginselen en hun' innigen afkeer van godsdiensthaat en vervolging, in zoo verre voorstanders waren van eene broederschap, die, zonder aan te druischen tegen het Christendom en iemand te verbieden iets méér te gelooven dan hare algemeene stellingen, het edel doel had om het bijgeloof te fnuiken, de liefde aan te kweeken en de

zee te dempen van tweedragt, vijandschap en bloed, wier baren in hunne zoo hevig geschokte dagen zoo onstuimig en verdervend woedden. Overigens kennen wij den prediker aan de Mariakerk te Bremen als een' ijverig bezielden Christen, met den degelijken zin van een' Luther doortrokken, behoudend waar het aankwam op de hoofdzaak van het Evangelie, gevoed en verzadigd met het brood des levens, dat Christus gegeven heeft.

XIII.

Het laatste levenstijdperk van den Bremer leeraar.

Ofschoon Præpositus te Bremen, als superintendent, de hoogste plaats in het kerkelijke innam, zien we hem toch niet dan zelden op den voorgrond treden. Dit moet, behalve aan zijn meer zich terugtrekkend karakter, voornamelijk toegeschreven worden aan den over 't geheel gelijkmatigen en rustigen gang, dien de Hervorming nam in de Weserstad. Toen de heftige volksoproeren gestild waren geworden, en de predikanten met de uitgewekene raadsleden den 30 Augustus 1532 in de stad waren wedergekeerd, was de Hervorming er in 't volgend jaar geheel ten troon gestegen. Het Domkapittel zocht nog wel de oude kerkorde in te voeren, maar te vergeefs. De hoofdkerk werd voor de Hervormde eeredienst ingenomen en de Roomsche afgeschaft, en zelfs een groot getal der Domkanunniken traden tot de Evangelische godsdienst toe en werden hare voorstanders. Præpositus hernam de regelmatige bezigheden van zijn' stillen werkkring. Zijn kanselwerk was overigens druk genoeg: hij had, behalve op de Zondagen, nog in de week des namiddags op Maandag en Donderdag, en Zaturdag voor de armen te prediken; ook hield hij 's namiddags voor geleerden en predikanten eene voorlezing uit de hei-

lige schrift. Zoo stroomde zijn leven onder gestadige ambtsverrigtingen, geheel gewijd aan zijn' gewigtige zending, rustig daarhenen. [1]

Wij bezitten uit dit gedeelte zijns levens een paar brieven, door Melanchton tot hem gerigt. Ze zijn dáárom merkwaardig, omdat wij er de overeenstemming en vriendschap ten duidelijkste in opmerken tusschen de twee mannen, wier namen wij in 't charter van Keulen reeds door een' naauwen broederband zagen bijeengevoegd. Om die brieven wèl te begrijpen, moeten wij ons voorstellen de staatkundige verwikkelingen en de oorlogzuchtige houding der vorsten, ontstaan ten gevolge van het Smalkaldisch verbond, door de Protestanten gesloten, waarop wij straks ook nog nader zullen te letten hebben. De eerste brief is van 17 September 1545, en in het opschrift noemt Melanchton den Bremer leeraar een' man, door kennis en deugd voortreffelijk, „zijn' ouden en zeer geliefden vriend." Hij zegt er in, dat Præpositus ten vorigen jare te Wittenberg was, en brengt hem in herinnering een gesprek, waarin Melanchton beweerde, dat de vorsten door hunne hartstogten zichzelven en de gemeenten in gevaren storten. Voorts zien wij er uit, dat de magistraat te Bremen zich het regt, vroeger door den paus bezeten, had toegeëigend om de geestelijken aan te stellen. Eindelijk wordt groete verzocht aan Johannes Timan, van Amsterdam genoemd. De andere brief draagt de dagteekening van 10 November 1546. „Ik heb uwen allervriendelijkst geschreven brief ontvangen," zoo lezen wij. „Ofschoon wij in zulke oproerige tijden als deze het genot der studiën noch

de genoegens der vriendschap smaken kunnen, wij zullen echter de vreugd van onderlinge gesprekken genieten in het eeuwige leven." Verder worden ook nu de redenen over de vorsten herinnerd, gehouden toen zijn vriend vóór eenige jaren te Wittenberg was. Daarna wordt gemeld, dat het geld, voor een' jongeling gezonden, ontvangen was, en worden zekere medeburgers van Præpositus, met name Hofman, uitmuntende in kennis, leer en zeden, aanbevolen. Met een: „vaarwel, geliefde Jacob" wordt het schrijven besloten. — Beide brieven zijn ons de sprekende getuigen, dat Melanchton en Præpositus sedert vele jaren door vertrouwelijke vriendschap en eenparigen zin innig aan elkaâr verkleefd waren. Voorwaar, 't moet een voortreffelijk man geweest zijn, die even als met den grooten Luther — wij zullen beneden ook dáárvan de treffendste proeven vernemen — zoo ook met den beminnenswaardigen en uitstekenden Melanchton gemeenzame briefwisseling hield en in diens liefde deelde. [1]

Gelijk in 't vroeger tijdvak van Præpositus' verblijf te Bremen slechts weinig afwisseling was, waar we hem niet te voorschijn zien treden dan bij het volksoproer en als geheim onderteekenaar van het Keulsche charter, zoo was 't ook in zijn laatste levenstijdperk. Vermoedelijk zou hij geheel aan ons oog ontsnappen, indien Bremens kerkelijke rust niet verstoord ware geworden door het optreden van Albertus Hardenberg ten jare 1547; en ook daarbij zien we den superintendent niet vooraan, maar slechts een' min bedrijvige rol vervullen. Laat ons daarop, zooveel noodig, het oog vestigen.

Nadat van den rijksdag te Augsburg, waar Melanchton in 1530 de beroemde confessie had ingediend, van wege den keizer een streng besluit tegen de Protestanten was uitgegaan, werd door dezen ten volgenden jare te Smalkalden een verbond gesloten om elkander onbepaalde hulp en trouw te bewijzen; en dit beroemde Smalkaldisch verbond werd in 1537 nog vaster aaneengesnoerd door de zoogenaamde Smalkaldische artikelen, die Luther had opgesteld. Hieruit ontstond de Smalkaldische oorlog, in 1546 tusschen de verbondsleden en den keizer uitgebroken. Onder de steden, die zich aan 't Smalkaldisch verbond hadden aangesloten, behoorde ook Bremen; en 't was ook op aanstoken van den aartsbisschop dat de verontwaardigde keizer in 't jaar daarna het beleg voor Bremen sloeg. De hevig aangevallene stad had waarschijnlijk voor 's vijands magt moeten zwichten, indien niet Christophorus, graaf van Oldenburg, met een' schare van dapperen was aangesneld om haar te ontzetten. 't Was aan diens krachtige tusschenkomst vooral dat de benaauwde veste haar' bevrijding te danken had, en straks toog de graaf als overwinnaar binnen hare muren.

In zijn gevolg was ook Antonius Rizæus Hardenberg, in dien tijd veldprediker bij 's graven leger, aldus genoemd naar het Overijsselsche stadje Hardenberg, waar hij in 1510 geboren was. Onder zijne verwanten telde hij paus Adriaan en den abt van het beroemde klooster Aduard, in Groningerland gelegen. In deze abdij ontving hij zijn' eerste opleiding en vertrok van daar in 1530 naar de hoogeschool te Leuven, alwaar hij bekend werd met de schriften van Erasmus en de Duitsche Hervormers

en den vermaarden Johannes a Lasco ontmoette, met wien hij vervolgens een' levenslange vriendschap onderhield. Tóen reeds met de beginselen der Hervorming doortrokken, verkreeg hij te Leuven het baccalaureaat in de godgeleerdheid, en in 1537 den titel van theol. doctor aan de hoogeschool te Maintz. Van dáár keerde hij naar Leuven terug, maar, reeds van ketterij verdacht zijnde, ontvlood hij deze stad en begaf zich in 1539 andermaal naar de abdij Aduard. Hier gaf zijn' leeraarsplaats hem sterken invloed en strooide hij onder de monniken de eerste zaden der Hervorming. In 1543 scheidde hij zich, vooral door invloed van A Lasco en Melanchton, met wien hij mede een' warme vriendschap had aangeknoopt, van de Roomsche Kerk af, verliet het kloosterleven en begaf zich naar Wittenberg. Door Melanchton kwam hij ten volgenden jare bij Hermannus van Weda, aartsbisschop en keurvorst van Keulen, die een' godgeleerde verlangd had om zijne aangevangene hervorming te stutten: hij werd zijn hofprediker. Ook de bisschop van Munster, Frans van Waldeck, wilde hem aan zijn' dienst verbinden. Toen voorts de vrijzinnige Keulsche aartsbisschop van zijne waardigheid ontzet was, werd Hardenberg door den graaf van Oldenburg met opene armen ontvangen; en dat Bremen voor een deel de verlossing te danken had ook aan hèm, die door zijn' vurige gebeden en krachtige vermaningen de legerscharen met leeuwenmoed bezielde, daarvan getuigen ook de hem in den strijd toegebragte wonden, waarvan hij zijn gansche leven de lidteekenen droeg. [1]

Toen de bevrijding der stad op het Pinksterfeest

van 1547 met groote blijdschap gevierd was, werd Hardenbergs beschermer ernstig bedacht om zijnen veldprediker een' vasten werkkring te bezorgen. En welke plaats scheen daartoe gereeder dan het verloste Bremen zelve? Alles leidde daartoe. Graaf Christophorus behoorde zelf tot de kanunniken van het Bremer Domkapittel en bekleedde als „senior" een' hoofdrang onder hen; en zijne medeleden, die met hem tot de Hervorming waren toegetreden, hadden tot hem het verzoek gerigt, dat hun een vroom en wijs prediker mogt beschikt worden. 't Was of Hardenberg was aangewezen. Straks werd hij met algemeene stemmen door de kanunniken benoemd tot buitengewoon Evangeliedienaar aan de kathedraal- of St. Pieterskerk. 't Geschiedde ook met voorkennis en bewilliging van de stadsregering. En Præpositus, de superintendent, en Johannes Timan, de prediker der St. Maartenskerk, waren zijn' warme voorstanders geweest.

Onder de schoonste vooruitzigten aanvaardde alzoo Hardenberg zijn' gewigtige taak in de hoofdkerk van Bremen. Zijn ambtswerk bragt mede, in die kerk in het Duitsch te prediken des Zaturdags te acht ure des morgens, en des Zondags op het middaguur; op Woensdag te twee ure na den middag hield hij een' godgeleerde lezing in de Latijnsche taal in het kapittelhuis. Voor 't overige moest hij zich onthouden van alle parochiaal werk, maar ook afzien van alle parochiale voorregten en voordeelen, en zich tevreden stellen met de geringe jaarwedde van honderd-twintig Rijnsche gulden. Dit zijn ambtswerk vervulde hij met de meeste getrouwheid en den hoogsten lof. De gansche stad bijna stroomde tot hem toe als de wel-

sprekende man den kansel beklom, en het volk hing aan zijne lippen; terwijl aanvankelijk een liefelijke vrede met zijne ambtgenooten zijn' hemel verhelderde.

Doch aan dien helderen hemel verhieven zich aldra zwarte, onheilspellende wolken. De duivel der verkettering daalde af in de Weserstad en voer inzonderheid in 't hart van den zeer Luthersgezinden Johannes Timan. Deze, die vroeger het meest in de volksgunst deelde, was naijverig geworden op den toeloop en de bewondering, die Hardenberg tot zich getrokken had. Reeds was het bekend, dat Hardenberg gematigder dacht over de avondmaalsleer dan Luther en zijne volgelingen. Van daar, dat de blik zijner vijanden zich naauwlettend op hem vestigde, en dat hij ten laatste de plaats verlaten moest, die hem de schoonste toekomst beloofd had en die hij met zooveel roem en eere had ingenomen.

Het ligt in ons plan niet den gang te schetsen van den tegenstand, tegen Hardenberg ontstaan en al hooger en hooger opgewassen. Wij mogen dit alléén, voor zooverre het betrekking heeft op Jacobus Præpositus. Van hem weten wij, dat hij aan Luther en diens leerbegrip verbonden was. Was hij dat, zijne ambtsbroeders te Bremen, althans de meesten van hen, mogen nog heeter Lutheranen genoemd worden in den ontbranden sacramentsstrijd. Timan trad als zoodanig in de eerste rij, en hij was het, die het scherpst op Hardenberg toezag, het eerst zich vijandig tegen hem stelde, het vinnigst tegen hem schreef en streed en het ontstoken vuur zóó krachtig aanblies en onderhield, dat het tot na zijn' dood bleef gloeijen.

Ter zake van het Interim — het in 1548 door den keizer uitgevaardigde opstel, dat, tot aan de beslissing eener algemeene kerkvergadering, den Roomschen en Protestanten tot rigtsnoer strekken moest, doch aan beide partijen mishaagde — waren echter Hardenberg, Timan en Præpositus van één gevoelen: allen keurden het af. Gezamenlijk dienden zij de gemeente van Lemgow, waar te dien opzigte moeijelijkheden ontstaan waren, van goeden raad. Van daar, dat Melanchton, in een' brief te dezen tijde aan Hardenberg geschreven, aan Præpositus en Timan zijn' groete verzoekt. — Overigens waren doorgaans al de Bremer predikanten tegen Hardenberg aangekant, en daaronder zelfs Præpositus, op wiens verzoek hij nogtans terstond bij zijne aankomst te Bremen in de Lieve-Vrouwekerk gepredikt had. De superintendent staat echter in den strijd niet vóóraan. 't Was Timan, die zijn' ruwe stelling over de alomtegenwoordigheid van Christus' ligchaam en de aanwezigheid van Zijn vleesch en bloed in 't avondmaal, in den Lutherschen geest, tegen Hardenbergs Zwingliaansch gevoelen op de felste wijze doordreef. Præpositus, van gematigder en zachtmoediger zin, maar toch een geestverwant van Luther en aan 't hoofd der gelijkgezinde predikanten en gemeente van Bremen, kon zich niet altijd buiten den strijd houden. Dit is ook de reden, dat we mede zijn' naam, ofschoon hij toen reeds oud geworden was en van zijn' arbeid rustte, lezen onder de Bremer confessie, in 1560 door de predikanten onderteekend, waarin Hardenberg herhaalde malen zoo liefdeloos en hard gebrandmerkt wordt als een Calvinist, een godslasteraar en verleider, wiens ketterij openbaar

veroordeeld wordt als die van een' klaarblijkelijken Sacramentariër. Smart het ons dit te vernemen, het verblijdt ons, dat we anders den superintendent in den heilloozen tweespalt een' stiller en vreedzamer rol zien vervullen. En als Hardenberg voor den raad van Bremen verklaarde, dat hij van geen nieuwe leer wist, dat hij alleen de ubiquiteitsleer bestreed, en daarbij opmerkte, dat Luther zelf, kort vóór zijn' dood, betuigd had voor de avondmaalsleer te veel gestreden te hebben, dan verheugt het ons te hooren, dat Præpositus dit niet tegenspreken wilde. Zelfs klonk uit zijn' mond die schoone verklaring, openlijk door hem afgelegd op den predikstoel den 8 November 1556 — eene verklaring die de leus moet zijn van iederen Christen —: „Ik hecht mij ganschelijk niet noch aan Luther, noch aan Bucerus, noch aan Zwinglius, noch aan eenigen doctor: geen enkelen leeraar wil ik aanhangen." [1]

Wij hebben reeds gewaagd van de vriendschap tusschen Hardenberg en den voortreffelijken, zachtzinnigen A Lasco. Geen wonder, dat deze, in zijne brieven aan eerstgenoemde, somwijlen ook van den meer zachtmoedigen Præpositus melding maakt, die, hij moge zich dan tégen Hardenberg gesteld hebben, dit evenwel deed zonder ruwheid en liefdeloosheid en niet zonder dat zijn' welgezindheid jegens den vervolgde daarbij blijkbaar was. Wij vinden alzoo „D. Jacobus Bremensis" vermeld in een schrijven van A Lasco van 1550, drie dagen vóór Paschen, aan de Emdensche predikanten. Desgelijks in een' brief aan Hardenberg zelven van 12 December 1553, waarin

hij hem „onzen Jacobus" noemt en aan hem zijn' groete verzoekt. Eindelijk herhaalt hij een dergelijk verzoek, schrijvende aan Hardenberg, den 1 Januarij 1554. [1]

Præpositus naderde het einde zijns levens. Afgeleefd en verzwakt zien we hem op het wereldtooneel terugtreden en ontglipt hij aan ons oog, totdat hij op 't laatst van 1559, of in 't begin van 1560, als superintendent en prediker aan de Mariakerk, schoon buiten weten en toestemming van den raad, vervangen werd door den vurigen Tileman Heshusius. Deze, door feller ijvergloed dan zijn voorganger ontstoken, zette 't geding met Hardenberg krachtig voort. Uitgedaagd tot een openbaar twistgesprek, waaraan ook Melanchton zou deelnemen, en vervolgens tot eene zamenspraak op 13 Mei 1560, die echter beide niet tot stand kwamen, werd de beklagenswaardige eindelijk den 2 Februarij des volgenden jaars op eene kerkelijke vergadering te Bremen van zijn ambt ontzet. [2] Elders werd de waardige man met opene armen opgenomen. Hardenberg stierf, hoog vereerd en geliefd, als predikant te Emden den 18 Mei 1574.

Eer wij Præpositus' einde vermelden, zetten we nog een' terugtred op het veld der geschiedenis. Wij zagen, dat hij een vriend was van Melanchton, dat er tusschen hem en A Lasco en Hardenberg zelfs genegenheid was, gelijk hij over 't geheel door mannen van gematigden en vredelievenden aard zich aangetrokken voelde. Wij gaan ons overtuigen, dat hij ook den grootsten der Hervormers onder zijn' vrienden, on-

der zijn' warmste vrienden telde. Aan die beschouwing wijden we afzonderlijk onze aandacht. Het onderwerp is te aangenaam en te belangwekkend tevens, dan dat we niet, liever dan den draad telkens af te breken, alles verzamelen en tot één brengen zouden, waardoor het ons als een lichtpunt voor oogen treedt.

XIV.

Præpositus, de vriend van Luther.

Om overtuigd te zijn, dat er tusschen Præpositus en Luther eene innige, vertrouwelijke, veeljarige vriendschap bestond, hebben wij, na al hetgeen we reeds hoorden, eigenlijk geene getuigenissen meer noodig. Wij vernamen toch, dat beide mannen in hun' eerste jeugd, als jongelingen in ééne cel wonende, het kloosterleven deelden. Laat dat twijfelachtig zijn, zéker weten wij, dat Præpositus aan Luthers voeten zat aan de hoogeschool te Wittenberg en met den Hervormer gemeenzaam omging. Wij vernamen, hoe dikwerf deze aan en over hem schreef, hoe hij boertend over den Vlaming sprak, met hoeveel belangstelling diens werk en lot den grooten man immer ter harte ging. Wij zagen den balling, zoo niet opgenomen in Luthers huis, althans gespijzigd aan zijne tafel met zijn' liefste vrienden; en als de Hervormer — evenals de kloosterlingen, lofwaardiger gewoonte, hunne collatiën [1] hadden onder en na den maaltijd — bij den disch zijn' redenen hield en de heilige schrift verklaarde, dan ontwaarden we den Antwerper vlugteling onder de hoorders, en wij zagen hem 't gehoorde naarstig opteekenen en later ter perse brengen. Het werd ons berigt, dat hij op Luthers aanbeveling door graaf

Edzard naar Oost-Friesland geroepen werd, evenals Luther hem daarna aan den raad van Soest aanbeval; en als hem een werkkring werd geopend te Bremen, dan heeft ook dáárin weder vermoedelijk de Hervormer de hand gehad. Ook hier, als overal, bespeurden we Luthers leerling onwrikbaar vast aan zijn' meester, verknocht aan diens zaak, getrouw aan zijn' vriend, wiens brieven de levendigste gemeenschap met hem onderhielden. Inderdaad, wij behoeven geen talrijker proeven om verzekerd te zijn, dat in Luther en Præpositus twee zielen woonden, door de schoonste overeenstemming zaâmgehecht, door de teederste liefde en de trouwste vriendschap verbonden.

Toch is er nog veel, waarin die vriendschap tusschen beide mannen op het sterkste uitkomt. Wij mogen 't niet voorbijzien; ja 't is zóó treffend, dat wij er een bijzonder hoofdstuk voor bestemmen moeten. 't Zal ons blijken, dat die vriendschap niet maar een' gewone was, maar de innigste: de vriendschap, die het volle hart in den vriendenboezem uitstort; de vriendschap, die gemeenzaam schertst; de vriendschap, die, in alles deelnemende, ook de kleine voorvallen van het huisselijk leven blootlegt. 't Zal ons blijken, dat die vriendschap een verbond was, dat, op jeugdigen leeftijd gesloten, nooit geschonden is, steeds levendig als de heldere vuurvlam, getrouw gebleven tot in den dood en niet dan met het graf geëindigd.

Wij slaan daartoe de merkwaardige briefwisseling van Luther open en beschouwen die brieven, die, vrij talrijk, van zijne hand aan den Bremer leeraar zijn toegezonden. Ongetwijfeld heeft ook Præpositus dikwerf aan zijn' vriend te Wittenberg geschreven;

doch daarvan is, helaas! niets overgebleven. Vestigen wij, dankbaar, het oog op den schat dien wij bezitten; 't is een elftal, waarbij ons nog menige bijzonderheid uit Præpositus' leven ter kennis komt, waarbij we ons meermalen zullen verrast en geroerd gevoelen.

Het eerste schrijven van Luther aan Præpositus, dat wij, als bewaard gebleven, kennen, is van oudejaarsavond 1527. 't Is, blijkens het opschrift, aan „Jacob Probst, herder der kerk te Bremen," gelijk ook alle volgende brieven derwaarts gerigt zijn. „Ik dank u," zoo luidt het onder andere, „dat gij over ons bekommerd zijt, mijn Jacob. Want dàt is ook noodig voor ons, dat gij met uwe gebeden ons helpt in zoo groote woede des satans, die rondom ons buldert.... Mijn zoontje was dôod, maar is weder levend geworden; want in twaalf dagen had het niets gegeten, maar is alleen met drinken buiten hoop in 't leven gehouden. De Heer heeft mijn gezin met een dochtertje vermeerderd.[1] De pest heeft, door Gods goedheid, opgehouden. Ook aan Pomeranus [Joh. Bugenhagen] is een zoon, Johannes, geboren. Wij varen allen wèl; behalve Luther zelven, die, gezond naar 't ligchaam, van de gansche wereld uitgesloten, inwendig lijdt door den satan en al zijne engelen.... Bid naarstig voor mij, mijn Jacob. Mijne Ketha groet u met de uwe."[2]

Men bemerkt ook hier Luthers eigenaardigheid die overal den satan zag, doch tevens zijne vroomheid die alles van den Heer verwachtte. Tevens zien we in dat schrijven een bewijs der gemeenzaamheid tusschen beide mannen; en, blijkt er ons uit dat Præpositus

gehuwd was, wij bespeuren mede, dat zijne vrouw met die van Luther bekend en bevriend was.

Hetzelfde zien wij in den brief van 10 November 1529. Zeker heeft Luther nòg wel aan zijn' vriend geschreven sedert bijna twee jaren vroeger. Doch het is voor ons verdwenen. Zoo zullen wij ook later groote tijdruimten zien tusschen onderscheidene brieven. Wij troosten ons, dat we zooveel moeten missen, met den aanwezigen voorraad. Hier zegt Luther in genoemd schrijven, nadat hij eenige nieuwstijdingen heeft medegedeeld aangaande den oorlog met de Turken en de ondernemingen van keizer Karel: „Mijn huisgezin vaart redelijk wèl. Maar ik, zondaar, ben het voorwerp en onderwerp der duivelen, die mij zonder einde strikken spannen en bespotten. Christus beware en verlosse mij, 't welk gij mij met uw getrouw gebed zult helpen afsmeeken. De genade des Heeren zij met u. Amen. Groet uwe Heva uit mijn' naam en namens mijne Ketha."

Bedriegen wij ons niet, dan leeren wij hierdoor den naam van Præpositus' echtgenoote als Heva kennen. [1]

Een half jaar later, den 1 Junij 1530, komt de Hervormer weêr tot zijn' vriend met een merkwaardig schrijven. Het behelst eerst een en ander nieuws; maar vooral behelst het bijzonderheden over het bekende Marburger gesprek, die ons in de ziel des schrijvers doen lezen en toonen, dat Præpositus zijn vertrouweling en geestverwant was. Dat gesprek, gelijk men weet, door bewerking van den landgraaf

van Hessen te Marburg gehouden van den 1 tot den 4 October 1529 tusschen Luther en Zwingli, moest dienen om overeenstemming te stichten tusschen beide mannen, vooral op het punt des avondmaals: de twisten tusschen de twee Hervormers en hunne volgelingen waren, helaas! hoog gerezen. Maar ook de Marburger zamenkomst heeft, ongelukkig, den heilloozen sacramentsstrijd niet doen eindigen. Gaf de zachtmoedige Zwingli toe zooveel hij vermogt, alles stuitte terug op het onbuigzaam gemoed van Luther, die, om niet van zijn stuk gebragt en overrompeld te worden, om geen schrede toe te treden, onafgebroken het oog hield op de woorden, vóór zich op de tafel geschreven, die het hoofdpunt des verschils uitmaakten: „*Hoc est corpus Meum;* dit is Mijn ligchaam." In dienzelfden geest hooren we hier den stijfhoofdigen, achterdochtigen man zijn gemoed lucht geven, en het doet ons leed, dat we den vurigen strijder, wiens hart zoo levendig voor Christus en Zijne zaak klopte, door zijn' onberaden en onverzettelijken ijver zoozeer tot liefdeloosheid en veroordeeling gedreven zien. Wij weten, dat Præpositus in Luthers begrippen omtrent het avondmaal deelde, ofschoon we in hem een' verdraagzamer aard bespeuren mogten dan zijn' meester bezielde. Maar bij die eenstemmigheid verwondert het ons nu niet, dat wij déze taal hooren:

„Gij zult vernomen hebben, dat ik afwezig was, toen uw Johannes Zelstius kwam, [1] mijn Jacob, en het doet mij inderdaad leed..... Ik schrijf aan den graaf van Friesland een' troostbrief, gelijk gij verzoekt [2]... Voorts, dat de Sacramentariërs beweren, dat ik te Mar-

burg verwonnen ben, dat doen zij naar hunne gewoonte. Want ze zijn niet alleen leugenaars, maar de leugen zelf, bedrog en geveinsdheid, hetwelk Carlstadt en Zwinglius met hun' daden en woorden zelve getuigen. Gij ziet toch, dat zij te Marburg in de gestelde artikelen datgene hebben teruggeroepen, wat zij aangaande den doop, het gebruik der sacramenten, alsmede het uiterlijk Woord en andere dingen tot hiertoe in gedrukte boeken op pestaardige wijze geleerd hebben. Wij, we hebben niets teruggeroepen. Maar toen zij overwonnen waren, ook in 't stuk van het nachtmaal des Heeren, wilden zij dit artikel niet herroepen, ofschoon zij zagen dat ze niet konden staande blijven. Want zij waren bevreesd voor het volk hunner partij, tot hetwelk zij niet zouden hebben mogen wederkeeren, indien zij herroepen hadden.

„En wáárom zouden ze niet overwonnen zijn, daar de éénige en groote bewijsgrond van Zwinglius was, dat een ligchaam niet zijn kan zonder plaats en afmeting; waartegen ik uit de wijsbegeerte inbragt, dat de hemel zelf, een zoo groot ligchaam, natuurlijkerwijze zonder plaats is; ook kónden ze dit niet oplossen. Het éénig argument van Œcolampadius was dit: de kerkvaders noemen het een t e e k e n, derhalve is het daar geen l i g c h a a m. Zij beloofden evenwel met vele woorden, dat zij met ons in zóóverre wilden zeggen dat Christus' ligchaam waarachtig in het avondmaal aanwezig is, namelijk alleen op geestelijke wijze; opdat wij ons toch verwaardigen mogten, hen broeders te noemen en alzoo eensgezindheid veinzen; hetwelk Zwinglius openlijk met tranen voor den land-

graaf en de stenden smeekte, zeggende deze woorden: „Er zijn geene menschen op aarde, met wie ik liever wil ééns zijn dan met de Wittenbergers." Met den hoogsten ijver en kracht arbeidden zij, dat ze met ons eenstemmig zouden schijnen, zoodat zij dìt woord van mij nooit dulden konden: „Gijlieden hebt een' anderen geest dan wij." Zij stonden geheel in vuur, zoo dikwerf zij dit hoorden. Eindelijk hebben wij dìt toegegeven, zooals in het laatste artikel is opgenomen, dat zij wel onze broeders niet waren, maar evenwel niet zouden beroofd worden van onze liefde, die men ook aan een' vijand schuldig is. Zoo zijn ze dan met de hoogste verontwaardiging aangedaan, dat zij den broedernaam niet verwerven konden, maar genoodzaakt waren als ketters te scheiden; echter zóó, dat wij intusschen vrede zouden houden in onderlinge geschriften, of God hun misschien nog het hart mogt openen. Dit schrijf ik naar waarheid, opdat gij hebt om u tegen de leugens te stellen, wanneer zij niet stil willen zijn. Want met eene ongeloofelijke nederigheid en beleefdheid hebben zij zich jegens ons gedragen. Maar alles, zooals het nu blijkt, valschelijk." [1] Enz.

Er kwam naderhand, gelukkig, tusschen Luther en de Zwitsersche godgeleerden eenige toenadering. Nadat de laatstgenoemden in 1536 eene algemeene vergadering te Bazel hadden gehouden, waarop zij hunne belijdenis (*confessio Helvetica*) opstelden om ze aan te bieden op het aanstaande algemeene concilie, later te Trente gehouden, had er tenzelfden jare eene zamenkomst der Zwitsersche en Duitsche

theologen plaats te Wittenberg, met dat gevolg, dat den 29 Mei een artikel over het avondmaal door beide partijen geteekend werd. De briefwisseling werd nu ook hoe langer hoe kalmer. Er is een brief van Luther aan de Zwitsers van 1 December 1537, waarin de Hervormer zich zoo bedaard, verzoenend en liefderijk uitdrukt, als maar verlangd kan worden. Jammer, dat daarna die vrede van Luthers kant weêr bitter gestoord werd.[1] Zonder ons dieper hierin te begeven, is het gezegde genoegzaam om ons te doen zien, dat, toen Luther den volgenden brief aan Præpositus schreef, uit Wittenberg den 23 Augustus 1535, de tijd van toenadering reeds daar was. Wij vernemen het volgenderwijze:

„ Genade en vrede in Christus. Daar onze Johannes [Zelts, of Pelt, of een ander?], de voortreffelijke man en zeer geliefde broeder, naar u in de lagere landen des lands afreist, wil ik hem niet zonder letteren wegzenden, hoezeer ik niets te schrijven heb dan mijn' groete. Want al het andere is òf u bekend, òf gij zult het overvloedig en getrouwelijk van gemelden Johannes kunnen vernemen. Er wordt eene overeenkomst beproefd tusschen ons en de Sacramentariërs met groote hoop en begeerte. Christus brenge haar tot stand en make haar opregt, en neme genadiglijk deze groote ergernis weg, opdat het niet noodig zij, dat ze met geweld gestuit worde, gelijk het Munstersche schandaal gefnuikt is.[2] — God kroont den keizer met groote overwinningen ter zee tegen de bondgenooten der Turken in Afrika. — Wat mij betreft, ik word afgeleefd, niet in jaren maar in krachten, schier geheel onbekwaam geworden tot werkzaamheden vóór den

middag. Gij, bid voor mij, dat ik een' gelukkigen overgang uit deze bedorvene eeuw erlange, en vaarwel met al de uwen. U groet Ketha en Margrietje, uwe peetdochter. Te Wittenberg, daags vóór Bartholomeüsdag, 1535.

„Uw Martinus Luther.” [1]

Uit dit laatste leeren wij Præpositus vooral als Luthers huisvriend kennen. Aan dezen was op den 17 December 1534 eene dochter geboren, [2] aan wie hij den naam Margaretha gaf, misschien naar zijne moeder, die óók dezen naam voerde. 't Was zijn zesde kind, en zijn' derde dochter uit zijn huwelijk met Katharina van Bora. Het blijkt ons hier, dat Præpositus de gevader van dat kind was, en 't zal ons later blijken, dat hij dit zelf verkozen had, waarin Luther zeker gaarne heeft bewilligd. Thans, nu dit kind nog maar iets meer dan acht maanden oud was en nog slechts eenige klanken voortbrengen kon, leerden de ouders het vermoedelijk den naam van Jacob stamelen. Dit zal de groete geweest zijn, die hij van zijn dochtertje aan zijn' vriend overbrengt. Voorwaar, treffende proeve van gemeenzaamheid tusschen de twee groote mannen! Van nu voortaan zullen ze ons in iederen brief roeren.

Die van 15 September 1538 geeft er ons aan 't slot mede het bewijs van. Wij willen hem voor 't grootste gedeelte hier opgeven. De vertrouwelijkheid der beide mannen, hunne gedurige briefwisseling, waarvan ons zoo weinig is overgebleven en waarvan

wij zelfs niet een' enkelen brief van Præpositus bezitten, alsmede hunne geestverwantschap zullen er ons levendig uit tegenstralen:

„Genade en vrede in Christus. Zeldzamer schrijf ik u, mijn Jacob, en minder beantwoord ik uwe letteren dan gij welligt wenschen zoudt. Maar ik hoop, dat gij dit ten goede houden en billijken zult, daar gij weet de verschillende gesteldheid mijner bezigheden, werkzaamheden, jaren en aanvechtingen; ook omdat ik denk, dat gij aan mijne brieven geenszins behoefte hebt, vermits gij op andere wijze zoo overvloedig door God begaafd zijt, dat gij zelf, zoowel uzelven als allen, in deze bedorvene eeuw, bedolven in zoo groote ondankbaarheid en verachting van het zaligmakend Woord, besturen en troosten kunt. Doch hiervan genoeg. Voor 't overige, er zijn twee voortreffelijke en geleerde broeders uit Neder-Duitschland tot ons gekomen; doch wij worden van alle kanten met armen overdekt, wij die zelven arm genoeg zijn; nogtans hadden wij besloten, beiden naar ons vermogen te onderhouden. Maar omdat zij wegens de taal hier niet nuttig kunnen zijn, is het heer Philippus [Melanchton] toegeschenen goed te zijn, dat wij één' van beiden tot u terug zouden zenden, of er misschien, gelijk hij meent, bij u een' leeraarsplaats open is, opdat zij niet genoodzaakt zijn ledig te wezen, en tevens omdat gijlieden rijk zijt en de grootheid uwer schatten gemakkelijk kan overvloeijen om te voorzien in de eenvoudigheid hunner armoede. Mogt echter de ondankbaarheid der menschen bij u zoodanig de overhand hebben genomen, dat gij hem niet onderhouden kunt totdat er in eene leeraarsplaats

voorzien zij, zend hem tot ons terug: wij zullen deelen wat wij hebben.

„Nieuws. Ik, uitgeputte grijsaard, vermoeid door zooveel werken, verjong altijd en telken dage; dat is: altijd staan mij nieuwe secten op, om welke te weêrstaan een' nieuwe jeugd zou noodig zijn..... Maar wij zijn niet beter dan de apostelen en profeten, ja dan onze Heer zelf..... U groet mijne vrouw [„domina"] Ketha, en uw petekind, mijne dochter Margrietje, voor wie gij na mijn' dood een' vromen bruidegom bezorgen zult. Over mijzelven schrijf ik niets, dan dat gij voor mij bidt dat de Heer mij verlosse van de vuistslagen en prikkels van den satansengel..... De Heer zij met u! En groet uwe vrouw [„dominam"] van mij en onze Ketha..... Uw Martinus Luther." [1]

Misschien is het op één' der broeders uit „Neder-Duitschland," van wie zooeven gesproken werd, dat Luther het oog heeft in dit schrijven van bijna een half jaar later, 21 Februarij 1539:

„Deze jongeling, Philippus Pomelanus uit Gandau, [2] om het Woord verbannen, mijn Jacob, is herwaarts gekomen, wiens eenvoudige en eerlijke inborst ons allen geroerd heeft. En indien zijne taal hier bij de onzen niet nutteloos ware, zouden wij hem niet weggezonden hebben. Doch de sterken te verzorgen en elders de welvarenden te laten werken, [3] is noch voordeel noch pligt, gezwegen van onze lasten, die van uit de geheele wereld ons, sober gestelden, drukken. Men heeft daarom goedgedacht, hem aan u aan te bevelen, of hij misschien ergens onder uwe

landgenooten door het gebruik der taal zou kunnen voordeelig of aan zijne naasten en aan meerderen van dienst zijn. Vaarwel in den Heer en groet al de onzen."

Na eenige nieuwstijdingen eindigt Luther aldus: „U groet mijn heer [1] Ketha en uw petekind Margaretha, mijne dochter, die de plaats uit Matth. XI: „Komt allen tot Mij," behalve andere stukjes, fraai heeft leeren zingen. Gij hebt u haar tot eene peetdochter uitgekozen; ik beveel ze u ook aan. Voorwaar, ik word van krachten beroofd, en nogtans eindigen of verminderen niet de oneenigheden, ketterijen en verzoekingen, zoodat, al ware ik diamant, ik echter gedwongen zou worden te eeniger tijd onder dien last te bezwijken, hetwelk ik hoop dat eerlang, met Christus' genade, geschieden zal. En ook voor die ure smeek ik u, dat ge voor mij bidt."

Hoe de zwaarmoedige man, de man van levendige aandoeningen, weêr dra tot schertsen oversloeg, leert ons dit naschrift, waarin hij aan zijn' dartelen geest den vrijen teugel viert, maar waarin we óók zien, wat gemeenzaamheid er was tusschen Luthers gezin en dat van Præpositus: „Maar och, mijn heer Ketha beveelt mij met u te jokken. Wij hier zijn in twijfel of niet uwe zee uitgedroogd is. Want nadat het verlof om vleesch te eten door het Evangelie gekomen is, is hier nooit minder van uw' visch geweest, met name van uwe makreelen, of haringen, ..., schollen, zalmen; [2] zoodat wij nu niet door de vrijheid van het Evangelie, maar door den nood des hongers gedwongen worden vleesch te eten bij zoo groot gebrek aan gezouten visch; tenzij misschien alle gezouten visch met de [levende] visschen sidderen

voor den toorn van den paus, den aardschen God, en ook de zeeën eindelijk zijn' bliksem ontvlugten, nadat hij te lande wordt nietig geacht." [1]

Op den 10 Julij 1540 vinden wij déze letteren geschreven:

„Genade en vrede in den Heer. Ik verneem uit uw schrijven, mijn Jacob, dat gij moede zijt in de ziel wegens het verdriet van het dragen der goddeloosheid, die gij dagelijks ook ziet toenemen en in zwang komen, zoodat gij denkt over het veranderen of verlaten uwer standplaats. Zie toe, dat gij het niet doet. Want als gij alleen de goeden verdragen wilt, wat doet gij méér dan anderen? Doen ook de tollenaars en zondaars niet hetzelfde? Handel mannelijk en dat uw hart versterkt worde, en houd u vast aan den Heer. Gedenk aan den heiligen man Loth, en herinner u, dat de apostel Petrus het voorspeld en afgemaald heeft, dat alle Christenen in den laatsten tijd aan Loth gelijk zullen zijn. Laat ons derhalve Sodom niet uitgaan noch verlaten, totdat een engel van den hemel komt en ons uitleide.

„De wereld is een Sodom. Men moet in het Sodom leven en al het kwaad aanschouwen, dat de regtvaardige zielen pijnigt. Maar zóó nadert hun einde; zóó worden de ongeregtigheden der Gomorrhiten vervuld; zóó verhaasten zij zichzelven het verderf. Vaarwel, en bid voor mij, zondaar."

„Men zegt, dat de Turk in Hongarije is met een ontelbaar leger. De genade van God zij met u. Groet uwe Heva. U groet mijne Ketha." [2]

Eene gaping van bijna twee jaren ligt tusschen het voorgaande en het volgende schrijven van 26 Maart 1542. Ook hier vinden wij die zwarte beschouwing des levens, die zwaarmoedigheid, dat verlangen naar den dood, bij Luther van jaar tot jaar aangroeijende. „Hoewel mij de tijd ontbreekt," luidt het, „om veel te schrijven, mijn Jacob — want ik ben uitgeput door jaren en werken, alt, kalt, ungestalt, gelijk men zegt — zoo is 't mij toch dáárom niet vergund te rusten, zoozeer als ik dagelijks met zaken en schrijfbezigheden gekweld ben. Ik weet meer dan gij van de wederwaardigheden dezer eeuw. De wereld dreigt ten ondergang, dit is zeker; zoozeer woedt de satan, zoozeer wordt de wereld verdierlijkt." Enz.

Onder andere nieuwstijdingen lezen we ook dit: „Ik ben verwonderd, dat gij het nieuws niet gehoord hebt: namelijk, dat Nicolaas Amsdorf tot bisschop der Neurenbergsche kerk is geordend door den aartsketter Luther. Een stout misdrijf en vol van haat, nijd en verontwaardiging. Reeds wordt door mij hierover een boek gereed gemaakt. Wat er gebeuren zal, is Gode bekend. Heer Philippus [Melanchton] zal over ditzelfde onderwerp schrijven. Hij is, door Gods goedheid, gezond en welvarend, maar alleen werkzamer dan allen, als een Atlas, torschende den hemel en de aarde." Volgen berigten aangaande Brentius, Carlstadt, die te Bazel aan de pest gestorven was, Justus Jonas, en Luthers werk, waaraan hij thans bezig was: de vertaling eener „Wederlegging van Mahomeds Alcoran." Daarna eindigt hij dus:

„Mijne Margrietje, uwe dochter uit den doop, heeft uw geschenk van goud ontvangen en dankt u.

Mijn heer en mijn Mozes, Ketha, groet u en de uwe eerbiedig. Groet uwen kanselier, Johannes Zelst, en bid voor mij, opdat ik ter goeder ure verhuize. Ik ben verzadigd van dit leven, of beter, van het bitterst sterven."

Het opschrift boven dezen brief is bijzonder opmerkelijk. Het luidt: „Aan den eerwaardigen man in den Heer, Jacobus Probst [„Probsto"], waarachtig bisschop der kerk te Bremen, opregt godgeleerde, zijn' zeer geliefden broeder in het geloof en in het Woord." [1]

Het schijnt alzoo, dat Luthers dochtertje Margaretha òf door Præpositus was ten doop geheven, òf haar' doopnaam van hem ontvangen had, en daarom zijne dochter uit den doop gezegd kon worden. Zij was thans acht jaren. Dat Præpositus haar niet vergat, bewijst het gouden kleinood, dat hij haar ten geschenke had gezonden.

Op een' brief, dien Luther van zijn' vriend ontvangen had, antwoordt hij een half jaar na den vorigen, den 9 October 1542, in dezer voege:

„Het is waar wat gij schrijft, mijn Jacob, dat N., de zoon des verderfs, door God bezocht is zooals hij verdiende en zooals voorafgaande profetiën tegen hem voorspeld hebben."

Deze zoon des verderfs, door Luther hier bedoeld, was hertog Hendrik van Brunswijk. Wij gaan stilzwijgend voorbij, wat hij verder mededeelt van het lot dezes mans, die als een tyran gebrandmerkt wordt. Daarop verhaalt de briefschrijver van eene ongeloofelijke menigte sprinkhanen, die als een' wolk op het

land in den omtrek waren neêrgedaald en den grond dermate bedekten, dat wagens en paarden drie tot vier mijlen ver het ongedierte doorploegden, als baanden zij het spoor door kruipende krabben. Voorts meldt hij, dat de pest alom woedde. en dat, wat de tijdingen uit Hongarije betrof, deze weinig of geen in getal waren.

Den 20 September te voren was Luthers tweede dochter, Magdalena, gestorven, een meisje van dertien jaren (geboren 4 Mei 1529). Hoe zéér zijn vaderhart daardoor gewond was, en wat diepe treurigheid het in zijn huis gebragt had, geeft hij aldus aan zijn' boezemvriend te kennen:

„Mijne zeer geliefde dochter Magdalena is heêngegaan naar den hemélschen Vader, ontslapende vol van geloof in Christus. Ik heb die vaderlijke toegenegenheid overwonnen, maar met zeker dreigend uitvaren tegen den dood, door welke verontwaardiging ik mijne tranen gematigd heb. Ik heb haar vurig bemind. Maar de dood zal ten laatsten dage zijne wraak boeten, tegelijk met hem, die den dood geteeld heeft. Vaarwel, en bid voor mij. Op Dionysiusdag 1542.

„U groet mijne Ketha, nog snikkende en met vochtige oogen van het weenen.

„Uw Martinus Luther, doctor." [1]

Twee jaren verloopen, en op 5 December 1544 hooren wij den moedeloozen en wanhopigen grijsaard, schier der wereld afgestorven, zijn moê gestreden hart nogmaals in den vriendenboezem uitstorten:

„Genade en vrede in den Heer. Ik schrijf u kort,

mijn Jacob, opdat ik niet in 't geheel niets schrijve, als hadde ik u vergeten of als ware ik achteloos omtrent u geworden. Inderdaad, ik ben traag, vermoeid, koud; dat is, ik ben een grijsaard en nutteloos. Ik heb mijn' loop voleindigd; er is niets meer overig, dan dat mij de Heer bij mijne vaderen verzamele, en dat der verrotting en den wormen hun deel gegeven worde. Ik ben des levens zat, indien het een leven mag genoemd worden. Gij, bid voor mij, dat de ure mijns overgangs Gode welgevallig en mij zalig zij. Ik heb geen' zorg meer over den keizer en het geheele rijk, dan dat ik het in mijn' gebeden aan God aanbevele. 't Schijnt mij toe, dat ook de wereld tot het uur van haar' ondergang gekomen en geheel als een kleed veroud is (zooals de Psalm zegt), straks zullende veranderen. Amen. Er is in de vorsten niets meer van heldendeugd, maar ongeneeslijke haat en tweespalt, gierigheid en eigene begeerlijkheden. Zoo heeft het gemeenebest geen' mannen meer, en het derde hoofdstuk van Jezaia loopt af met vollen ren. Daarom kan niets meer gehoopt worden, dan dat die dag der heerlijkheid des grooten Gods en onzer verlossing geopenbaard worde.

„Mijne dochter Margrietje zegt u dank voor het kleine geschenk, haar van u geworden. Zij heeft aan de kinderpokjes [1] geleden met al hare broeders; maar toen zij reeds lang hersteld waren, is zij door eene vrij harde en zware koorts aangetast, bijna tien weken lang; en nog worstelt zij dobberend met het leven en de gezondheid. En ik zal niet twisten met den Heer, indien Hij haar trekken zal uit dezen tijd en deze eeuwe des satans, waaruit ik wen-

schen zou, dat ook ik en al de mijnen mogten gerukt worden, omdat ik verlang naar dien dag en naar het einde van den woedenden satan en de zijnen. Vaarwel in den Heer Jezus Christus. Groet uw vleesch [„carnem tuam," uwe vrouw, „vleesch van uw vleesch"] en uzelven uit naam mijner Ketha en van al de onzen. Bid voor ons." [1]

Wij hebben den laatsten ons bewaarden brief te vermelden. Hij is van 17 Januarij 1546, ééne maand slechts vóór dat de afgestreden held zijn hoofd *ter* doodsrust nederlegde, geschreven op denzelfden dag toen hij voor 't laatst te Wittenberg predikte, om straks nog, den 24 Januarij, een' reis ter vredestichting te ondernemen, en ver van zijn huis, in den vreemde, zijn' levensreis te eindigen. Zijn we reeds gewend aan de klaagtoonen van den twee-en-zestigjarigen grijsaard, 't is of we in dit laatste schrijven van den neêrslagtigen man aan zijn' boezemvriend dien klaagtoon verdubbeld hooren; 't is als een voorbode van zijn nabijzijnd verscheiden, dat hij met hijgend verlangen inwacht; 't is als zijn zwanenzang, dien de trouwste verknochtheid in 't oor des vriends weêrgalmen doet. Wij willen er naar luisteren van het eerste woord tot aan het laatste.

„Aan den eerwaardigen man in den Heer, Jacobus Probst, leeraar [„doctor"] der kerk te Bremen, zijnen in Christus zeer geliefde.

„Heil en vrede. Grijs, afgeleefd, loom, vermoeid, koud en reeds half blind, [2] schrijf ik, mijn Jacob; ik, die hoopte, dat mij, thans afgestorvene, de, naar het mij toeschijnt, zeer billijke rust zou gege-

ven worden. Alsof ik nooit iets gewerkt, geschreven, gezegd, verrigt had, zoo word ik nu overladen met te schrijven, te zeggen, te werken, te verrigten zaken. Maar Christus is alles in allen, magtig en werkend, geprezen in eeuwigheid. Amen.

„Wat gij schrijft, dat de Zwitsers tegen mij zóó vurig schrijven, opdat ze mij, ongelukkig mensch en van zoo ongelukkig verstand, veroordeelen, verheugt mij zeer. Want dit heb ik begeerd, dit heb ik gewild met dat mijn geschrift, [1] waardoor zij beleedigd zijn, opdat zij met hun' openbare getuigenis zouden doen blijken, dat ze mijne vijanden zijn; dit heb ik verlangd, en, zooals ik gezegd heb, ik verheug er mij over. Mij, den ongelukkigsten aller menschen, is alleen dat geluk van den Psalm genoeg: „Welzalig is de man, die niet gaat in den raad der Sacramentariërs, noch staat op den weg der Cinglianen, [2] noch zit in 't gestoelte der Zurichers." Dáár hebt ge mijn gevoelen. — Overigens, dat gij verzoekt, dat ik voor u bidde, dat doe ik: gij, bid wederkeerig voor mij, ik smeek het u. En gelijk ik niet twijfel, dat uwe gebeden voor mij uitwerking hebben, zoo verzoek ik, dat gij niet twijfelt, dat de mijne voor u van kracht zijn. En indien ik eerder dan gij zal weggegaan zijn ('twelk ik wensche), ik zal u na mij trekken: indien gij eerder zult zijn heêngegaan, trek mij na u. Want wij belijden één' God, en wij verwachten den Zaligmaker met al de heiligen.

„Ik ben thans begonnen die van Leuven in een openbaar geschrift te wederleggen, zooveel ik met Gods hulp zal kunnen: want ik ben op die beesten meer vertoornd dan betaamt, althans mij godgeleerde en

grijsaard;[1] maar men behoort de monsters des satans te wederstaan, al moest men ook met den laatsten ademtogt tegen hen blazen. — Vaarwel. En gedenk, dat ge mij toebehoort, gij, die mij allergeliefdst zijt, niet alleen wegens eene oude en de gemeenzaamste vriendschap, maar wegens Christus, Dien gij met mij gelijkelijk predikt. Wij zijn zondaars; maar Hij is onze geregtigheid, Die leeft in eeuwigheid. Amen. Den 17 Januarij 1546. Groet eerbiedig de uwe, de uwen, de onzen, uit naam van al de onzen. Uw Martinus Luther, doctor." [2]

Ook dit laatste schrijven is hoogst belangrijk. Wij kunnen er uit besluiten, dat Præpositus, als Luther hem verzoekt „de zijne" en „de zijnen" te groeten, in 1546 nog in 't bezit was zijner echtgenoot en zijn' echt met kinderen gezegend zag. Hooren wij ook hier onaangename, onchristelijke toonen; bespeuren we ook hier des Hervormers onstuimigheid, wiens bijtend vernuft de woorden der Schrift niet spaart om ze op zijn' vijanden te doen nederkomen, wiens ruwheid zich niet ontziet hen met scheldwoorden te treffen; ons ruischen hier toch ook zachter en liefelijker geluiden tegen, waar de snaren trillen van een vroom gemoed en het hart spreekt van een vriendschapsverbond, dat eerst verbroken is, toen de hand, die dit schreef, door den dood is verstijfd geworden.

Wat dunkt u, lezer, hebben wij te veel gezegd toen wij verklaarden, dat in Luther en Præpositus twee zielen woonden, door de schoonste overeenstemming zaâmgehecht, door de teederste liefde en de trouwste vriend-

schap verbonden? Zouden we die vriendschap met te sterke kleuren teekenen, als we haar noemen eene allerinnigste, eene allervertrouwelijkste, eene tot in kleinigheden allergemeenzaamste; een' vriendschap, beproefd door lief en leed, standvastig in meer dan dertig jaren, getrouw tot in den dood?

Luther stierf te Eisleben den 18 Februarij 1546.

XV.

Præpositus' dood.
Zijn' schriften, verdiensten en karakter.

De superintendent te Bremen leefde na den dood van zijn' Wittenberger vriend nog zestien jaren, en wij zagen het, in de opgerezen moeijelijkheden met Hardenberg, dat dit tijdperk niet het minst beproefde en onrustige zijns levens was. Eindelijk genaakte ook voor den moê gestreden zwerver de stond, waarop hij van zijn' zwaarwigtigen post werd afgelost. Waar hij ontsliep als balling uit zijn vaderland, verre van zijn' geboortegrond, daar zocht hij een vaderland hierboven, en wij mogen het hopen, de deuren van het eeuwig Vaderhuis werden hem ontsloten.

Acht-en-dertig jaar had hij met roem en zegen, in stilheid en ijver de Bremer gemeente gediend. Tot loon zijner verdiensten was hem in 1553 eene vicarie geschonken aan het St. Jacobsaltaar der Lieve-Vrouwekerk, aan welke hij verbonden was. Droeve tijden had hij beleefd: tijden van spanning, oproer, bloedvergieten en kerktwist; tijden ook, waarin hem de moed ontzonk en hij zuchtend naar verandering wenschte. Maar altijd was hij getrouw geweest in de taak hem opgelegd, en had gedaan al wat zijn' hand

gevonden had naar de inspraak zijns gewetens. De rusttijd verbeidde hem.

Reeds vernamen wij, dat op 't laatst van 1559 of in 't begin van 1560 de ijveraar Heshusius zijne plaats als superintendent en prediker aan de Mariakerk innam. De afgetredene was oud en zwak geworden: zijn werk was te zwaar voor zijne krachten, de ontheffing er van hem een' welkome verligting. Toen de woelzieke Heshusius reeds in 1561 naar Maagdenburg vertrok, werd hij den 10 October dezes jaars als superintendent te Bremen opgevolgd door Simon Musæus, aan wien mede het predikambt aan de Mariakerk was opgedragen. Wij mogen dus onderstellen, dat Præpositus toen voor zijne taak hopeloos ongeschikt was geworden en dat hij van zijn' arbeid rustte.

Straks toefde hem de ruste des grafs. Præpositus ontsliep, oud van dagen en vermoeid van werken en strijden, op den 30 Junij 1562. [1]

Wij zouden ons verheugen, indien ons van den man, aan wien een zoo lange levensloop was vergund geweest, een' milde letterkundige nalatenschap was toegekomen. Doch helaas! die nalatenschap is niet méér dan zeer middelmatig. Daarvoor kunnen onderscheidene redenen opgegeven worden. Vooreerst hebben wij geen regt om Præpositus te rangschikken onder de uitmuntende geleerden. Verre van daar nogtans, dat we hem in de gestoelten der wetenschap eene eereplaats ontzeggen. Zijn rang als licentiaat der godgeleerdheid, zijn' betrekking tot de geleerden zijner dagen, de proeven zijner bekendheid

met den grondtekst van het Nieuwe Testament, met de schriften van Luther, van Erasmus, van Faber Stapulensis, zijne uitgaaf van Luthers verklaring van den eersten brief van Johannes, de titel, hem door Melanchton gegeven als „voortreffelijk in kennis" („eruditione præstans"), die, schoon in het opschrift *eens* briefs, toch wel iets meer beteekenen zal dan het „zeer geleerde," in onze dagen zonder onderscheiding aangenomen; ziedaar bewijzen genoeg, dat het den kweekeling van Luther aan de Wittenberger hoogeschool niet aan geleerdheid ontbrak. Toch hebben we daarvan geene andere dan gewone blijken aangetroffen, noch in 'tgeen van hem getuigd wordt, noch in 'tgeen ons zijne hand heeft nagelaten, noch in de tot hem gerigte brieven, waarin we slechts alledaagsche, geene wetenschappelijke onderwerpen behandeld zien. Een uitstekend talent was hij niet. En we mogen het ook dááraan toeschrijven, dat de voortbrengselen zijns geestes karig zijn. Misschien evenwel, dat eene natuurlijke schroomvalligheid hem weêrhield in 't openbaar op te treden: eene schroomvalligheid, vermoedelijk niet weinig gevoed door zijn' onteerende herroeping, die hem met schaamte vervulde, die zijn' geestkracht verbrak, die hem ook deed afzien welligt van het streven naar de kroon van den doctorstitel. — Doch al had hij ook in de eerste rijen der geleerden zitting gehad, er was eene andere reden, waarom hij minder op 't gebied der letteren trad. Præpositus was een praktisch man. Wij stellen ons hem voor als geheel zich wijdende aan de bezigheden van zijn heilig ambt, levende voor den kansel en voor de gemeente, die hij zoozeer bedroefd en onteerd had en die hij nu door dubbele inspan-

ning zocht te stichten, als om te herstellen wat hij misdreven had. De onrustige tijden die hij te Bremen beleefde, de zorg en inspanning voor eene gemeente die van den grond af gevestigd en opgebouwd moest worden, de verwarring die hij moest wegnemen, de boosheid die hij moest tegenstaan, de oproerigheid die hij moest dempen, dat alles nam geheel zijn' tijd in en vereischte al zijn' krachten. Waar hij dit als zijn' hoofdpligt beschouwde, daar schoot hem weinig gelegenheid over voor eigen studie en werkzaamheid. — Eindelijk, Præpositus was een man des vredes. De schriften zijner dagen hadden daarentegen doorgaans een' polemische rigting. In die rigting zich niet vinden kunnende en even afkeerig van twistgeschrijf als van twisten, kon de man, voor wien de liefde alles was, er niet toe komen om zijn' pen te wijden aan onderwerpen, waartoe men in zijn' tijd maar al te zeer in geloofsverschillen aanleiding en voedsel vond.

Hoe schaarscher intusschen de lettervruchten zijn, door hem ons achtergelaten, des te naauwkeuriger en belangstellender willen wij letten op 't geen ons van hem geworden is. Laat ons dien voorraad beschouwen.

Er zijn twee geschriften, beide te Antwerpen uitgekomen, die door sommige schrijvers met eenig vermoeden aan Præpositus worden toegekend, doch waarvan het, bij gebrek aan eenig stellig bewijs, hoogst onzeker is of hij er de hand in gehad heeft. Het eerste is een deel in 4º van 296 bladzijden, helder en groot gedrukt, waarvan de titel is: „Die thien Geboden Gods ghepredict Ende bescreuen doer den doctoer der heyligher scrifturen. Here Martinus Luther. Broeder van sinte Augustijne oerdene."

Op het welligt éénig overgebleven exemplaar staat met een' onbekende hand geschreven, dat het boek gedrukt is te Antwerpen en dat achterin het wapen der stad gevonden werd. Het moet in 1520 zijn uitgegeven. 't Was een volksboek, op welks laatste bladzijde met groote, in 't oog vallende letters deze opmerkelijke woorden gedrukt zijn:

„Tot den Leser.

„Ic vermane v alle kerstenmenschen! dat ghy om Gods wil ophoude v oordeel eer ghyt verstaet: ēn en wilt niet doē als die gemeyne mēschē maer als ghy behoort te doen.

„Consuetudo pessima:
„legum interpres...."

„De gewoonte is de slechtste uitlegster der wetten," deze beteekenis der laatste Latijnsche woorden, gelijk het geheele woord tot den lezer, geeft ons grond om te gelooven, dat er stellingen in gevonden werden, die nadenken vereischten en waarschijnlijk minder overeenstemden met de geijkte kerkelijke verklaring. Dat Luther er in genoemd wordt „broeder der Augustijner orde," doet ons denken aan het Antwerpsche Augustijnenklooster, dat tot Luther in zoo naauwe betrekking stond. Misschien is dan ook wel Præpositus, de toenmalige prior, de vertaler er van. Doch daar er niet een enkel blijk van is, is het een' loutere gissing. In ieder geval toont ook dit werk, hoe zich de geest van Luther in dezen tijd een' weg baande en gretig werd opgenomen in de Scheldestad, en dat broeder te zijn van de Augustijner orde ook daartoe eene aanbeveling was. [1]

Het andere geschrift, dat wij bedoelen, is de overzetting van Luthers vertaling van het Nieuwe Testament, in 1522 voor 't eerst te Antwerpen in 't licht verschenen. Door sommige schrijvers wordt *stellig* beweerd, dat Præpositus er de auteur van is, ofschoon almede zonder bewijzen. Wij gelooven echter grond te hebben om dit bepaald tegen te spreken. Luthers Nieuwe Testament, door hem op den Wartburg afgewerkt, is in 1522 uitgegeven. Gesteld nu, dat het jaartal naauwkeurig is, dat men te Antwerpen *terstond* na de Hoogduitsche uitgaaf de Nederduitsche vertaling heeft ter hand genomen en dat deze *nog in datzelfde* jaar van de Antwerpsche pers kwam, dan heeft toch de Augustijner prior daaraan in geenen deele kunnen arbeiden, om de afdoende reden dat hij toen gevangen, bespied, gevlugt, en stellig niet te Antwerpen was. Bij de verhouding tusschen Luther en de Augustijnen te Antwerpen, is het mogelijk, dat het klooster, dat waarschijnlijk in betrekking stond tot alles wat aldaar van den Hervormer in 't licht kwam, alzoo ook in deze overzetting betrokken was; maar dat Præpositus haar bewerkt heeft, komt ons onmogelijk voor. — Zij kwam van de pers van den Antwerpschen drukker Hans van Rumundt, Rumunde of Ruremonde, die den moed had om ook in 1525 en 1526 er een' herdruk van te geven, gelijk vroeger en later ook dikwerf het Nieuwe Testament bij andere Antwerpsche drukkers ter perse gelegd werd. Ook dááruit bespeuren we den geest te Antwerpen, dien geen vervolging of martelvuur dooden kon. — Doch vooral opmerkelijk is ook eene *Neder-Saksische* overzetting der Luthersche vertaling bij denzelfden

Hans van Rumundt te Antwerpen in 1526. Wij denken hierbij onwillekeurig aan Præpositus, die thans in het Neder-Saksische Bremen arbeidde en voor zijne stad- en landgenooten welligt de heilige schrift liet drukken in de stad, waar hij weleer zijn' woonplaats en zijn' werkkring had gevonden. [1]

Zeer twijfelachtig is het, of ook de in 1522 te Keulen in 't Latijn en Duitsch verschenen artikelen zijner revocatie van hem waren uitgegeven. [2]

Van de andere schriften, door ons te vermelden, kunnen wij met zekerheid zeggen, dat zij van Præpositus afkomstig waren. In de eerste plaats komt hier in aanmerking zijne Latijnsche disputatie, waarmede hij in 1521 tot licentiaat in de godgeleerdheid te Wittenberg bevorderd werd, handelende over den geest en de letter en bestaande uit zeven-en-twintig stellingen. Boven hebben wij er reeds melding van gemaakt. [3]

Wij gewaagden almede van het geschrift, waarin hij ons de historie zijner beide gevangenschappen en herroeping mededeelt, en van zijn' brief, inzonderheid gerigt aan de Antwerpsche gemeente. [4]

Evenzeer is ons reeds voorgekomen de verklaring van den eersten brief van Johannes, die hij uit den mond van Luther opschreef en die later als commentaar is uitgegeven. [5]

Onder de vrienden van Præpositus, aan wie hij ten naauwste gehecht was, behoorde ook zijn Antwerpsche kloosterbroeder en ambtgenoot, zijn ambtgenoot ook te Bremen en in vele opzigten zijn lotgenoot, Hendrik van Zutphen. Wij weten, dat deze hem, in een uitvoerig schrijven, van zijn laatste wedervaren

in de Scheldestad verslag gaf.[1] Geen wonder, dat, na zijn tragisch einde, de Bremer leeraar zich gedrongen voelde om zijn vol hart uit te storten. Hij deed het in een roerend schrijven, waarin hij van den marteldood zijns vriends naauwkeurig berigt geeft. Dat berigt was bestemd voor zijn' altijd nog geliefde gemeente te Antwerpen, waar ook het aandenken aan Van Zutphen in dankbare zegening was. Doch toen de bode, die den brief derwaarts zou medenemen, vertrokken was, zond Præpositus zijn schrijven aan zijn' beminden Luther en verzocht hem om een' troostbrief voor de Bremer gemeente. Ook deze brief aan den Wittenberger hoogleeraar is ons onder de schriften van Præpositus bewaard gebleven.[2]

Eindelijk is hij de opsteller eener Latijnsche apologie over het geloof en de werken, uitgegeven in 1526, waarvan wij niets dan den titel kennen.[3] Ware de inzage er van ons vergund, wij zouden dan te beter zijn godgeleerd standpunt beoordeelen kunnen en zijn gevoelen kennen over een onderwerp, dat de spil was der godsdienstige opvatting en verschillen in de eeuw der Hervorming.

De bronnen voor de geschiedenis van Præpositus zijn vrij talrijk. Daaronder is er ééne, die bijzonder onze aandacht trekt van wege den schrijver. Het is een berigt over den man, aan wien we onze aandacht wijdden, afkomstig van zijn' naamgenoot Johannes Conradus Probst. Hoogst waarschijnlijk zal deze aan onzen prediker verwant zijn geweest, en wij mogen er het besluit uit opmaken, dat zijn huwelijk met zijne Heva niet kinderloos is gebleven.[4]

En ziedaar ons aan 't einde der beschouwing van een leven, dat wel is waar niet schittert door groote daden, maar dat toch door niemand onbelangrijk zal geacht worden; een leven, dat ons een merkwaardig middelpunt was, vanwaar wij het oog rigtten op het tijdperk waarin het zich beweegt, op de onvergetelijke gebeurtenissen der Hervormingseeuw die wij er om schaarden. Slaan wij nu nog een' terugblik op den hoofdpersoon, opdat hij ons in verdiensten, aanleg en karakter regt helder voor den geest sta terwijl we van hem afscheid nemen, dan moge hem niet een' eerste plaats toekomen onder de gedenkwaardige mannen der historie, een' eereplaats zal hem niemand ontzeggen. Of was hij niet de eerste, die de begrippen van Duitschlands Hervormer in Nederland overbragt, die op onzen bodem, reeds in 1519, naar Erasmus' getuigenis, Christus zuiver predikte? Mag hem de eernaam geweigerd worden van grondlegger der Reformatie in ons vaderland? Heeft hij voor het kleinood der gewetensvrijheid onder ons niet gestreden en geleden? En zijn er niet twee aanzienlijke handelsteden, die aan hem het licht danken, in hare muren opgegaan; het licht, dat uit haar zijn' stralen schoot verre in den omtrek? Voorzeker, de Hervormer in Antwerpen en Bremen, de vriend van Luther en Melanchton, verdient in gezegend aandenken te blijven bij het nageslacht.

Wat zijn' aanleg en begaafdheden betreft, dat hij een man was van voortreffelijke geestvermogens, mogen wij niet ontkennen. En dat het hem niet aan geleerd-

heid ontbrak, hem, die onder andere zijne kennis van het Grieksch toepaste op de kritiek der heilige schrift, wij hoorden er straks de bewijzen van, ook waar we hem niet zien uitblinken onder de corypheën der wetenschap.

Evenzeer heeft hij aanspraak op onzen eerbied van wege zijn karakter, al verschijnt hij ons niet, omstraald door het glansrijk licht van verhevene deugden, al staat hij meer in de schaduw naast de helden der Hervorming, zijn' tijdgenooten en vrienden. Van zijn' moed heeft hij meermalen bewijs gegeven. Onverschrokken deed hij in het magtige Antwerpen een' prediking weêrgalmen, als die — hij wist het — Luther in Duitschland blootstelde aan de ongenade des pausen, aan rustelooze vervolging, aan duizend gevaren. Bedreigd met den vreesselijken brandstapel, zoo goed als ter dood veroordeeld, hervatte hij diezelfde prediking nadat hij zijn' eerste gevangenschap geleden had, schoon hij berekenen kon wat hem wachtte. En wij bewonderen zijn heldhaftig antwoord aan zijn' verbitterde regters, toen ze hem den vuurdood voorhielden: „Waarom wacht gij zoo lang? Gij kunt mijn ligchaam dooden, maar mijn' ziel te dooden vermoogt gij niet!" Toch zien we dien luister van stoutheid en moed later beneveld, hoewel wij er nu en dan nog een' flikkering van bespeuren. Het komt ons voor, dat Præpositus' veerkracht gebroken was door zijn' herroeping en vlugt, de getuigen zijner kleinheid, die hem met schaamte en smart vervulden. Er behoorde nog wel moed toe om, gelijk hij deed, zijn' eigen schande in een openbaar geschrift der wereld te verkondigen en zich te vernederen voor

vijand en vriend; maar die moed is een' andere, dan die ons in 't gevoel van onschuld en regt voor een' heilige overtuiging muren doet overspringen en benden doorloopen. Het schandtooneel in Brussels hoofdkerk is den ongelukkigen man waarschijnlijk nimmer meer uit de ziel geweken; het verlamde zijn' geestkracht en maakte hem schuchter en bedeesd. Schroomvallig treedt hij op den achtergrond. Zelden of nooit zien we hem aan de spitse; zelden of nooit geeft hij in eenige aangelegenheid den eersten stoot; hij is geen aanvoeder, maar volgeling, die door anderen geleid wordt. Voor g r o o t e daden ongeschikt geworden, zoekt hij zijn' roem in g o e d e daden. Voor den geest van Luther streeft hij naar dien van *Melanchton*. Een trouw herder, een vriend zijner kudde, een leidsman ter zaligheid, voor allen alles te zijn, dat wordt zijn' glorie en eer, gelijk het ook zijn' kroone is. Nederig van gemoed, is hij één dier stillen in den lande, wier naam het minst geprezen wordt bij de wereld en het meest in den kring hunner werkzaamheid, ook door menigen onbekende, die hen zegent in zijn hart. Zekere zwaarmoedigheid schijnt hem niet vreemd geweest te zijn; althans we ontmoeten hem eens zeer gedrukt en ontmoedigd waar hij hijgend verlangt naar een' andere standplaats, en waar de taal van een' Luther — zelf vaak zoo verslagen — noodig was om hem in zijn' troosteloosheid en neêrslagtigheid op te beuren. Zijn' hoofddeugd was d e l i e f d e. Haar predikte hij, reeds te Antwerpen, als geschreven met gouden letteren boven de tempeldeuren des Christendoms, als des Christens eerste vereischte en hoogste sieraad. Die liefde maakte hem zachtmoedig

en vormde hem tot een' man des vredes, moge zij hem welligt somwijlen te rekkelijk en toegevend gemaakt hebben en hem de beschuldiging niet doen ontgaan van zwakheid van karakter. Daarom riep hem de zachtmoedige graaf Edzard naar Oost-Friesland, om er, in den geest der liefde, eene hervorming te bewerken, die de minst mogelijke scherpte en vijandschap vertoonen zou. Daarom kan hij, evenals de zachtmoedige Melanchton, wiens vriend hij was, tot eene broederschap behoord hebben, waarbij algemeene menschenliefde op den voorgrond staat. Daarom zien we hem niet gedost in het strijdharnas tegen den gematigden Hardenberg, en deelde hij in de toegenegenheid van den vredelievenden A. Lasco, ofschoon deze tot de Gereformeerden behoorde. Daarom eindelijk mag de brief van den apostel der liefde, welks verklaring hij uit Luthers mond opschreef, zijn hart aangetrokken, zijn' pen bewogen en zijn' gansche ziel vervuld hebben.

't Is waar, Præpositus was een warm Lutheraan en schaarde zich in zijn leerstelsel, vooral dáárin dat de zondaar geregtvaardigd wordt door het geloof zonder de werken der wet, maar ook in den Sacramentsstrijd, aan de zijde van zijn' meester. Doch nergens vinden we blijken, dat hij zijn gevoelen over het avondmaal geweldig doordreef en andersdenkenden niet dulden kon. Het tegendeel is waar: de Christelijke liefde leerde hem ook de Christelijke verdraagzaamheid. Nergens is er schijn, dat hij bij de woorden zijns meesters zwoer en zich slaafs aan hem hechtte. Integendeel: wij hebben dat schoone woord van hem, dat tegelijk getuigenis geeft van zijne verdraagzaamheid en zelf-

standigheid: „Ik bind mij niet aan Luther, Bucerus Zwinglius of eenigen leeraar: geen' enkelen wil ik aanhangen." Menschen volgen was hem een gruwel, gelooven op menschelijk gezag strijdig met zijn' heiligste overtuiging. „Want alzoo," dus schreef hij, „alzoo verhieven zich aldra bij den aanvang des Christendoms de Korinthiërs wegens de personen der menschen, en zeiden: ik ben van Paulus, ik ben van Apollos, ik ben van Cephas, ik ben van Christus." Zoo ging hij onafhankelijk zijn' weg, den weg der liefde, der gematigdheid en der kracht. Christus was hem alles. Van hem leeren wij de hoofdles des Christendoms, liefde, lijden, leven, Christus in ons en wij in Hem. En zijn beeld roept ons toe nog na drie en een' halve eeuw: Christus is onze Hoogepriester, in Wien onze verlossing is, onze Bisschop, Dien wij te hooren, onze Hoofdman, Dien wij te volgen, onze rotssteen, op Wien wij te bouwen hebben. Dàt is de glorie der Christelijke wijsheid en de rijkdom onzes geloofs. En dìt is het allerhoogste, het éénig noodige en nuttigste, het voor ieder betamende, dat wij alle menschen, vrienden en vijanden, liefhebben, gelijk Christus óns liefgehad en zichzelven voor ons overgegeven heeft.

AANTEEKENINGEN.

AANTEEKENINGEN.

Bl. 2, [1]. Zie over een en ander uitvoeriger het voortreffelijk werk van G. H. M. Delprat, *Verhand. over de broederschap van G. Groote*, 2de uitg., bl. 46, 222, 223, 229, 230.

Bl. 2, [2]. Dat niet alleen onder de Franciscanen, maar ook onder de Benedictijnen en Dominicanen de „observantie" of „reformatie" tot stand kwam, is mij gebleken uit een drietal merkwaardige stukken in den *Codex diplom. Neerland.*, uitg. door het Hist. gen., gevest. te Utr., 2[de] serie, IV[de] d., 2[de] afd. (1860), bl. 65, 66 en 71. Onder de „Oorkonden betrekkelijk tot de abdij van St. Laurentius en het vrouwenklooster te Oostbroek" bij Utrecht, medegedeeld door jhr. J. J. de Geer, wordt aldaar vooreerst medegedeeld een Latijnsche brief van den kardinaal Nicolaas van Cusa, geschreven van het kasteel Horst in het sticht van Utrecht, den 18 Sept. 1451, aan Johannes, abt van Oostbroek, waarin de kardinaal, op uitdrukkelijken last, hem door zijne zending opgedragen, om namelijk te waken dat alle kloosterlijke personen naar den regel hunner orde leven en den hoogen God hunne geloften volbrengen, beveelt, dat de abt, op straf van excommunicatie enz., de monniken en nonnen, aan hem onderworpen, doe leven naar de orde van Benedictus „in alle observantie," zooals zij onlangs voor den kardinaal beloofd hadden; waarna voorschriften volgen, waarin deze „reformatie" en „reguliere observantie" bestaan moest. — Op dezen brief volgt een andere, in het Vlaamsch, van Maria, abdis, en verdere bewoonsters van het klooster van S[te] Godelieve, van de Benedictijner orde, buiten Ghistel in West-Vlaanderen, gedagteekend 3 Nov. 1480, waarin zij zich verbinden „om die reformatie ons oerdens nae die regel ons hylighen vaders sinte Benedictus in onse cloester ten eeuwyghen daghe te vestighen" en zich te houden aan de

„obseruantie ende vnie tot Buerssvelt,[1]) daermen sekerlicke leeft nae die hylighe regell, want in onse prouintie, God betert, weynicht die regel gehouden wort. Hier om so gheuen wy ons ouer in handen des eerwairdighen vaders ende abts tot sinte Lourens cloester tot Oestbroeck buten Vtrech, des seluen obseruantie, alsoe langhe als jn dat selue cloester die obseruantie voorschreuen ghehouden wort." Enz. — De laatste brief, dien ik bedoel, is een Latijnsche van broeder Johannes, vicaris-generaal in de provincie Frankrijk enz. der gereformeerde Predikheerenkloosters, geschreven in het klooster te 's Hage, 1 Febr. 1501, aan Albertus, abt van St. Laurensklooster in Oostbroek, waarbij aan dit gesticht deel gegeven wordt in alles wat tot de gereformeerde kloosters der Predikheerenorde behoort. Enz.

Bl. 3, [1]. „*Congregatio Saxonica*, sed communius *Privilegiata Congregatio per Alemaniam*," zoo zegt Joan. Car. Diercxsens, in zijn werk *Antverpia Christo nascens et crescens*, 2de uitg. te Antw., 1773, tom. III, pag. 279. J. B. Gramaye, *Antiq. Belg.*, *Antverpiæ antiq.*, fol. 17, over de Antwerpsche kloosters sprekende, zegt: „Fuerunt Eremitæ D. Augustini, sed ex genere eorum qui unionis Saxonicæ dicebantur." Etc. Het verwondert ons nu niet, dat, toen men in de laatste jaren der vijftiende eeuw te Haarlem een Augustijner-Eremitenklooster stichten wilde, men wel het oog sloeg op Dordrecht, met het plan om uit het Augustijnenklooster aldaar de eerste bewoners voor het nieuwe gesticht te ontbieden, doch later van het plan afzag en monniken ontbood uit het „land van Sassen," omdat die van Dordrecht de voorschriften van hunnen regel niet getrouw in acht namen. Ten jare 1493 kwamen dan ook een zevental priesters en een tweetal leekebroeders uit „het land van Sassen" naar Haarlem en werden met groote solemniteit door de geestelijkheid en aanzienlijkste burgers binnen de stad in hun klooster geleid. Zij waren broeders „van der reformacie ende observacie." Zie dr. R. C. H. Römer, *Geschiedk. overzigt van de kloosters en abdijen in Holl. en Zeel.*, in de *Nieuwe reeks van werken van de Maatsch. der Ned. letterk.*, d. VIII, st. 1, bl.

1) Zie over de congregatie van Bursfeld dr. Römer, *Kloosters en abdijen in Holl. en Zeel.*, d. I, bl. 260—263.

627, 628, 629. Als de geleerde schrijver op de laatst aangeh. bl. zegt, dat ook de kloosterlingen van Dordrecht broeders van de „reformacie ende observacie" schijnen geweest te zijn, dan kunnen wij, in verband met het evengemelde en het in den tekst gezegde, dit niet toepassen op den tijd vóór 1493, maar wij zullen moeten denken, dat het Dordtsche convent nà dit jaar de observantie heeft aangenomen. En dit schijnt ook inderdaad alzoo gebeurd te zijn. Dr. van Herwerden, waar hij in zijn straks breeder te noemen *Aandenken van Hendrik van Zutphen* het voorgevallene met betrekking tot het Dordtsche klooster behandelt, bl. 11, 12, 15—30, is van oordeel, dat de verwikkelingen te Dordrecht ontstonden uit den toeleg der Augustijnen om eene hervorming in 't algemeen in te voeren. Doch — schoon het ondernomene der monniken in 1517 (bl. 24—26) aan eene predikwijze in Luthers geest, vermoedelijk tegen den aflaat, de verdienstelijkheid der goede werken en de regtvaardiging anders dan uit het geloof, denken doet — 't komt mij echter ontwijfelbaar voor, dat men het dáárop inzonderheid toelegde, om bepaaldelijk de Saksische observantie en reformatie te vestigen. Dáártegen schijnen hertog Karel en de Dordtsche overheid, bijzonderheid Floris Oem, zich verzet te hebben. Dáárom schreven zij aan Staupitz, den vicaris-generaal dezer orde, en wenschte Luther dat dit niet geschied ware. Dáárom werd Spangenburg door de Dordtsche burgeren met liefde en geestdrift ontvangen, gelijk we iets dergelijks te Haarlem en Antwerpen zien gebeuren. Dáárom was Hendrik van Zutphen, een lid der Saksische congregatie, er prior. Dáárom eindelijk had de provinciaal „van observatie" (bl. 25) der provincie van Keulen, Willem van Alkmaar, het Dordtsche klooster bezocht en schreef aan hem de Dordtsche regering. De observantie zal dus, mijns oordeels, werkelijk te Dordrecht zijn ingevoerd geweest. Maar de overheid was haar vijandig en werkte haar met alle magt tegen. De Dordtsche magistraat heeft haar, en daarmede ook de pogingen tot hervorming, verstikt. Van daar ook, dat wij de Reformatie te dier stede geen opgang zien maken. Verg. dr. G. D. J. Schotel, *Kerkel. Dordrecht*, d. I, bl. 15, verv.

Dr. Schotel heeft onlangs in zijn geschrift *Het klooster, het*

hof en de kerk der Augustijnen te Dordrecht, bl. 3—6, de hervorming van het Augustijnenklooster en de beweging daarover te Dordrecht iets breedvoeriger dan in zijn *Kerkelijk Dordrecht* voorgesteld. Doch ook hij heeft den waren aard dezer reformatie in verband tot de orde der reformatie en observantie in Duitschland niet doen uitkomen, en het gebeurde beschouwd, buiten dit verband, als eenvoudig ontstaan uit „het beginsel van geestelijk leven, gepaard aan een ernstig verlangen om de groote en grove misbruiken, die in de kerk waren geslopen, te verbeteren, dat bij sommige broederen begonnen was te ontwaken." — Ook de observantie, „het reformeren" van het Minderbroedersklooster te Dordrecht, omstreeks 1502, is door den geleerden schrijver, bl. 61 en 62, niet in het juiste licht gesteld.

Bl. 3, [2]. Zie over de Augustijner orde o. a. de voortreffelijke monographie van dr. C. H. van Herwerden, getiteld: *Het aandenken van Hendrik van Zutphen, onder zijne landgenooten vernieuwd* (Gron., 1840), bl. 7—9 met de noten; een geschrift, dat mij, zooals verder blijken zal, uitnemende diensten bewezen heeft bij de bewerking dezer schets van Præpositus, Van Zutphens vriend, kloosterbroeder en voorganger als prior te Antwerpen. Toch vinden wij ook in dat geschrift geene melding van die allergewigtigste hervorming der Augustijner orde, waardoor èn de hervorming van Luther èn die te Antwerpen in zoo eigenaardig en helder licht verschijnt.

Bl. 3, [3]. Johannes von Staupitz wordt in een stuk van 2 Julij 1514 betiteld *sacræ theol. prof.*, *vicarius generalis reformatæ congregationis Almaniæ*. In oorspronkelijke oorkonden te Antwerpen noemt hij zich *sacræ Theol. Prof.*, *Ordinis Fratrum Heremitarum sancti Augustini privilegiatæ Congregationis per Almaniam auctoritate Apostolica Vicarius generalis*. Zie Diercxsens, a. w., bl. 290, 311. Zie over Staupitz o. a. ook Van Herwerden, a. w., bl. 8, 22, 30, noot (62*).

Bl. 3, [4]. (De [4] is verzuimd geplaatst te worden bl 3, reg. 2 v. o., achter het woord: voortstroomden). „Literas Staupitii non intelligo," zoo schrijft Luther aan Wencesl. Link. den 19 Dec. 1522, „nisi quod spiritu inanissimas video, ac non, ut solebat, scribit. Dominus revocet eum." Zie het onschatbaar werk van W. M. L. de Wette, *Dr. Martin Luthers Briefe, Sendschreiben*

und Bedenken, II, 265. Staupitz week naar Engeland en stierf aldaar 28 Dec. 1524.

Bl. 4, [1]. „Sommigen," zegt dr. Römer, a. w., bl. 232, „noemen het jaar 1394, anderen 1458 als dat der stichting" van het Enkhuizer Augustijnenklooster. De onwaarschijnlijkheid dezer beide opgaven wordt in 't licht gesteld. Na het gezegde in den tekst, komt het mij ontwijfelbaar voor, dat, vermits het Enkhuizer convent tot de observantie behoorde, het eerst gesticht is na 1492, tenzij het oude na 1492 in dien geest hervormd ware. Zou het eerste der gemelde twee jaartallen ook 1494 moeten zijn? — Zie verder van dit klooster Römer, bl. 623. In 1522 vlugtte Hendrik van Zutphen uit Antwerpen er heen, en waarom juist derwaarts is ons nu volkomen helder. Zie Van Herwerden, a. w., bl. 96.

Bl. 5, [1]. Zie wat prof. Kist heeft medegedeeld in het *Ned. archief voor kerkel. gesch.*, d. V, bl. 344—347, onder den titel: *Nederlanders, in de XVIde Eeuw, aan de Hoogeschool te Wittenberg in de Theologie gegradueerd.* Het is ontleend aan het werk van Förstemann, *Liber Decanorum Fac. Theologicæ Viteberyensis.* Hij wordt daar genoemd Johannes de Mechlinia; bij Dierexsens heet hij steeds „Johannes Mechlune de Osbach, alias Raten." „Het kan zijn nut hebben," zegt prof. Kist, „die personen [genoemde Nederlanders] ook hier te doen kennen." Indien ooit iets bewaarheid is, het is dit. Voor ons onderzoek althans is die opgaaf van onbegrijpelijk nut geweest. Zij ontdekt ons den, tot nog toe verborgen draad, die de Enkhuizer en Antwerper Augustijnen met die van Duitschland te zamen hechtte, en doet alzoo het naauw verband zien tusschen de Reformatie van Nederland en die van Luther te Wittenberg. Opmerkelijk bewijs, dat de opteekening van schijnbare kleinigheden vaak der wetenschap uitnemende diensten bewijst.

Wat betreft de in den tekst vermelde *vesperia* op 15 Sept. 1511 („Kal. 17 Octobris *vesperiati* sunt Religiosi patres Augustiniani: Mag. *Johannes de Mechlinia*" etc.: *Archief*, bl. 345), daaromtrent is prof. Kist — helaas! thans ontslapen — zoo vriendelijk geweest mij de volgende inlichting te geven. *Vesperia* werd genoemd de laatste actus of disputatie, welke plaats greep daags of 's a v o n d s vóór den dag, op welken de baccalaureus plegtig, door het

ontvangen der doctorale baret (*biretum*) tot doctor verheven werd. Bij die disputatie traden drie doctoren met den baccalaureus in het strijdperk. Hiertoe moesten reeds tien dagen vroeger door den baccalaureus vier theses aan de huizen der doctoren worden gebragt, van welke twee werden behandeld in de *vesperia*, en twee den volgenden dag in de *aula academica* de stof der disputatie uitmaakten. — Het baccalaureaat was tweeledig, schoon het moeijelijk valt te bepalen wat door de benaming *baccalaureus* telkens wordt aangeduid, van wege het verschillend gebruik, dat van dit woord aan de verschillende hoogescholen gemaakt werd. Ontleend van het in de ridderschap gebruikelijke woord *baccalaureus* (*bachelier*, *bas chevalier*) om een' ridder aan te duiden die nog geen baron, markies, of graaf was, beteekent het in 't algemeen den aspirant naar het doctoraat. Volgens de statuten der Parijssche universiteit waren de *baccalaurei cursores* — de laagste graad — zulken, die nog *in biblicis* bezig waren, daarom *baccalaurei biblici* genoemd; de *baccalaurei formati* — de hoogste graad — daarentegen diegenen, die reeds de *Sententiæ Lombardi* (*Liber sententiarum P. Lombardi*) achter den rug hadden, en dus ook *sententiarii* genoemd werden. Het examen om *baccalaureus formatus* te worden, heette dus *pro sententiis*. — Het licentiaatschap was de admissie tot eene bijzondere functie, die men, nog geen doctor of meester zijnde, kon waarnemen. Om licentiaat in eenige wetenschap te worden moest men den graad van baccalaureus bezitten, en deze weder ging het meesterschap vooraf. Het licentiaatschap was echter ook een academische graad aan de hoogeschool te Wittenberg. Dit blijkt o. a. dááruit, dat IJsbrand van Bolsward, Joh. van Mechelen en Jac. Præpositus er voor geexamineerd werden. — Luther maakt een paar malen van Joh. van Mechelen gewag in zijne brieven, bij De Wette, a. w. I, 30 en 142. Hij noemt hem Johannes Mechlinia en betitelt hem, in 1516 en 1518, als „Magister," en leert ons, dat Van Mechelen in briefwisseling was en in gemeenschap stond met de orde der observantie in Duitschland.

Bl. 6, [1]. Diercxsens, a. w., p. 280; *Antwerpsch chronykje* door F. G. V., Leiden, 1743, bl. 8.

Bl. 12, [1]. Dat Staupitz in 1516 te Antwerpen vertoefde,

wordt ons bevestigd door een' brief van Luther aan Spalatin van 8 Junij 1516, bij De Wette, a. w., I, 25, waarin de schrijver zegt, dat Staupitz zich thans te Antwerpen ophield en naauwelijks vóór den herfst zou terug komen („ante autumnum vix reversurus"). Den 8 October schreef Staupitz aan Luther uit Alberkirchen: a p., 43. Van den 1 Mei tot 8 October onderschreef Luther zijne brieven als vicaris.

Bl. 12, [2]. Zie over Joh. van Mechelen van Osbach, gezegd Raten, die verder in onze geschiedenis niet meer voorkomt, nog beneden, aant. [1] van bl. 24.

Bl. 12, [3]. „Cursor." Onder de waardigheden in het Dordtsche klooster, bij Schotel, a. w., bl. 55 verv., vinden wij die van *cursor* niet; wel die van prior, leesmeester, senior, superior, procurator en koster. Waarschijnlijk moeten wij door *cursor* den leesmeester verstaan, die een' *cursus lectionum* opende, en een of ander boek cursorisch las en behandelde. „Een leesmeester," zegt Schotel, a. w., bl. 1, „had het opzigt over de librarij en las de broeders onder het noenmaal uit ascetische schriften voor." Dit ambt van leesmeester was vermoedelijk regtens verbonden aan den titel van „S. Theologiæ lector," dien wij ook aan Præpositus bij de Wittenbergsche universiteit zien opgedragen. Zie beneden, bl. 24, onder. Vg. ook het gezegde over de *baccalaurei cursores* in aant. [1] van bl. 5.

Bl. 12, [4]. De naam van dezen beroemden martelaar wordt verschillend opgegeven. Hij komt voor als Van Esch, Esse, Essen, Esschen, en als Nesse. Luther, bij De Wette, II, 361, noemt hem Nesse, en ook bij Diercxsens, IV, p. 1, wordt hem ook déze naam gegeven. Misschien is dit de ware, en was hij afkomstig van het dorp Nisse, in Zuid-Beveland. Immers, het *Antwerpsch chron.*, bl. 23, zegt, dat de een uit Kempen was en de andere uit Zeeland. Hendrik Voes nu wordt uitdrukkelijk gezegd uit 's Hertogenbosch te wezen: Diercxsens, pag. 2; Kempenland lag in de meijerij van 's Bosch, en het dorp Essen in de provincie Antwerpen, op de grenzen van Noord-Brabant, behoorde daar niet toe. Ik gis dus, dat Van Essen, dien ik echter niet anders durf noemen, van Nisse, Nesse in Zeeland was. Hij was, zegt Luther, t. a. p., nog geen dertig jaar toen hij te Brussel verbrand werd. Thans,

in 1514, was hij omstreeks twintig jaren oud. In Luthers bekend lied op de beide martelaars noemt hij ze herhaaldelijk „Knaben."

Bl. 13, [1]. Diercxsens, a. p., tom. III, is ook hier bij 't voorafgaande mijn' voorname bron geweest.

Bl. 15, [1]. „Bij Augustijner Monniken," zegt dr. van Herwerden, a. w., bl. 9, „vond dan ook de nieuwe leer, waarmede Luther straks optrad, meer dan bij andere Kloosterlingen, al schielijk begunstigers en ijverige voorstanders." Ik moet hierin van mijn' geleerden en hoog geachten ambtsbroeder en van velen, die in zijn gevoelen deelen, verschillen, waar dit althans zóó begrepen wordt, dat de reformatorische geest het meest in de Augustijner orde in 't algemeen was doorgedrongen. Het tegendeel zal aanstonds blijken.

Bl. 15, [2]. De Augustijnen te Middelburg en Brugge bij voorkeur werkzaam in het geloofsonderzoek der ketters. Wat Middelburg betreft, 's Gravezande, *Tweede eeuw-ged. der Midd. vryheid*, bl. 465, geeft het als iets bijzonders op van de Augustijnen te dier stede, dat hun provinciaal en anderen van hen pleegden tegenwoordig te zijn bij de verhooring van misdadigen wegens ketterij in de religie. Wat Brugge aangaat, Rogerius de Jonge, provinciaal, en Jacob van de Velde, prior der Augustijnen aldaar, staan bekend als schier uitsluitend belast om met de gevangen ketters te disputeren. Zie mijne *Kerkherv. te Brugge*, I, 102, 104. Een en ander heeft wel betrekking tot de tweede helft der zestiende eeuw; maar niets doet ons gelooven, dat ook niet vroeger zoodanige geest die der Augustijner orde was. Zoo lezen wij ook bij Schotel, *Kerk. Dordr.*, I, 58, en *Het Klooster d. Aug.*, bl. 7, 47, dat Johan Crabbius, prior der Augustijnen te Dordrecht, met den gardiaan der Minderbroeders aldaar, zich door het prediken tegen de ketters en het ijveren voor Alba, gehaat gemaakt had.

Bl. 15, [3]. Ik heb gezegd, dat men bij de Augustijnen te Dordrecht, Middelburg, Haarlem en Enkhuizen geen bijzondere voorliefde vindt voor de Reformatie. Te Dordrecht, toen de invoering der observantie er schijnt mislukt te zijn (zie boven, aant. [1] van bl. 3) is er geen bewijs van voorhanden. Te Middelburg mag men, na het gezegde in de vorige aant., het tegendeel van voorliefde onderstellen. Te Haarlem en Enkhuizen waren

Augustijner kloosters van de observantie of Saksische congregatie. En juist dáárom ware het belangrijk, aldaar een nieuw en naauwkeurig onderzoek uit de bronnen in te stellen, of er omstreeks 1520 geene sporen van Lutherschen Hevormingszin gevonden worden. Ik kan daarom den hoogleeraar Ter Haar niet bijstemmen, wanneer hij zegt, d. II, bl. 111 van zijne uitmuntende *Geschied. der kerkherv. in tafereelen:* „In weerwil van het schromelijk bederf, dat de onderscheidene Monniken-orden had aangegrepen, — waren er toch, vooral in *Nederland*, vele Augustijner-Kloosters, die eene voordeelige uitzondering maakten. Dáár leefde en werkte nog iets van den geest (welke zich later ook in het *Jansenisme* openbaarde), van den vromen zin van Augustinus." Enz. Ook met het volgende kan ik mij niet onbepaald vereenigen.

Bl. 17, [1]. Verg. *Arch. voor kerk. geschied.*, d. I, bl. 202—203.

Bl. 19, [1]. E. van Meteren, *Ned. hist.*, 1e boek, fol. 12, 13.

Bl. 19, [2]. Diercxsens zegt, p. 328: „*Lutherus*, qui *Erasmum* ob magnam eruditionis famam sibi conciliare cupiebat, Litteris eum adierat 5. Kal. aprilis: [1] ad illas autem respondit *Erasmus* per Litteras datas Lovanii 3. Kal. junii hoc anno 1519., relatas *Lib. IV. edit. Froben. pag.* 244. In illis notat *Erasmus*, quid libelli ejus hic causaverint: *Nullo* inquit *sermone consequi queam quas tragœdias hic excitarint tui Libelli.*" — Dat Luthers schriften reeds in 1518 vrij algemeen in de Nederlanden bekend waren, blijkt uit een' brief van Erasmus van den 18 Mei dezes jaars. Zie Ypey en Dermout, *Geschied. der Ned. Herv. kerk*, d. I, bl. 54. „Scripta ipsius per totum mundum dispersa sunt," zoo schreef een tijdgenoot in 1521: zie W. Moll, *Aant. van een tijdgen.* enz., in het *Kerkhist. arch.*, III, 109.

Bl. 20, [1]. Wie zich overtuigen wil, dat er eene levendige briefwisseling plaats vond tusschen Luther en Præpositus, aangevangen of voortgezet tijdens het verblijf des laatsten te Antwerpen en volgehouden tot aan Luthers dood toe, die leze in De Wette, a. w., niet alleen de brieven zelve van Luther aan Præpositus, maar zoeke de plaatsen op, vermeld in het tweede register, art. Probst, Jacob, waar

1) Zie dezen brief van Luther aan Erasmus van 28 Maart 1519 bij De Wette, a. w., I, 247—249. Ook in April 1524 schreef Luther hem nog eens: a. w., II, 498—501.

dikwijls van onderling gewisselde brieven tusschen de beide mannen gewaagd wordt. Wij zullen er later, in 't beloop van ons verhaal, meermalen op terugkomen.

Bl. 20, [2]. De Wette, a. w., I, 432.

Bl. 20, [3]. Men zie het zeldzaam geschrift van Johannes Lehnemann, dat ons bij ons onderzoek goede diensten bewezen heeft, getiteld: *Historische Nachricht von der vormahls im sechzehenden Jahrhundert berühmten Evangelisch-Lutherischen Kirche in Antorff, und der daraus entstandenen Niederländischen Gemeinde Augspurgischer Confession in Franckfurt am Mayn. Franckf. a. M.*, 1725, S. 65, 17, 23, 24. Den brief van Luther aan de Antwerpsche Christenen van 1525 citeert Lehnemann aldus: „welche Schrifft Tom. III. Altenb. p. 101. seqq. zu lesen ist." Ook Diercxsens, a. w., tom. IV, p. 16, 17, spreekt er uitvoerig over en vermeldt den brief als „quæ in operibus ejus [Lutheri] refertur *Tom. VII. Wittenb. lat. fol.* 503..... Certum est autem, serins [anno 1525] scriptam non esse, quia eam relatam vidi in *Farragine Epist. Luth. fol.* 80. prelo editâ Haganoæ hoc ipso anno 1525." Adriaan Uyttenhooven, in zijne *Geschied. der Herv. kerke te Antwerpen*, bl. 69, schreef aldus: „De gevoelens van Luther konden ook niet missen, door den Duitschen handel, aldaar [te Antwerpen] ter markt te komen, en zoo wel gekogt, als geveild te worden. Zy maakten, evenwel, het meeste gerugt, door de leerredenen der Vaders van de *Augustyner* Orden, met welken Luther zelf briefwisseling schynt gehouden te hebben." In den tekst hebben wij dit laatste bevestigd. Van Luthers brief aan Staupitz van 3 Oct. 1519, waarin hij van Præpositus' schrijven melding maakt, spreekt Van Herwerden, a. w., bl. 30 (De Wette, I, 340), en van verdere blijken van briefwisseling tusschen den prior en den Hervormer, bl. 32 en aant. (83).

Bl. 22, [1]. Lehnemann, a. w., S. 14, §. 9.

Bl. 22, [2]. *Biblioth. Bremens.*, tom. II, p. 154.

Bl. 22, [3]. Præpositus droeg, behalve de namen Probst, Prawst, ook die van Provest, Probese, Praustius en Prauvest, alle, zooals duidelijk is, varianten van denzelfden oorsprong. Zie *Lexikon aller Gelerhten, die seit der Reformation in Bremen gelebt haben*

etc. *von* *Heinr. Wilhelm Rotermund*, *Dompastor in Bremen* (Bremen, 1818), d. II, bl. 191, art. Spreng (Jacob). Wat zijn' naam Spreng betreft, reeds door Seckendorf gebruikt in zijn' *Commentarius de Lutheranismo* (Francof. & Lipsiæ, 1692, in fol.), fol. 179, 283 (vg. beneden aant. [3] van bl. 25), maar ook zeker reeds vóór hem, ik houd mij overtuigd, dat die naam uit vergissing geboren is. Hoogst waarschijnlijk is hij overgenomen uit een' brief van Luther van 11 Junij 1522 aan Joh. Lange, door De Wette, a. w., II, 207, ontleend aan Luthers brievenverzameling, uitgegeven door Joh. Aurifaber na 't midden der zestiende eeuw. In dien brief lezen wij: „Jacobus Spreng denuo captus et ductus est." Er is dus geen twijfel aan of Præpositus wordt bedoeld. Maar men lette wèl dáárop, dat dit de éénige plaats is in Luthers brieven, waar hij alzoo genoemd wordt. Overal elders heet hij òf eenvoudig Jacobus, òf wel, met of zonder dezen voornaam, Præpositus, òf niet zelden ook Iperensis. Uit dit Iperensis nu of Iprensis, bij verkorting geschreven Iprens., met eene lange *s*, is, gelijk mij ontwijfelbaar voorkomt, door verkeerde lezing, Spreng ontstaan. Men plaatse in oud-Duitsche schrijfletters Iprens. en Spreng nevens elkander, en men ziet, hoe ligt de vergissing mogelijk is. Seckendorf (zie beneden, aant. [2] van bl. 25) noemt hem, volgens het album der Wittenbergsche universiteit, Jacobus Sperensis, waar wij toch zeker, naar het medegedeelde door prof. Kist (zie beneden, aant. [1] van bl. 25), Iperensis lezen moeten. Uit den naam Spreng zal vervolgens, bij toenemende verbastering, Sprenger geworden zijn, met welken naam wij Præpositus vaak bij onze nieuwere geschiedschrijvers bestempeld vinden. Eene en andere benaming heeft, mijns oordeels, zóó weinig gezag, dat ik mij uitsluitend houde aan den klassiken naam Præpositus, gevormd naar dien van Probst, dien hij zich zelf plag te geven, en die in oude en officiële stukken ook alleen voorkomt. Ik geloof, dat Proost zijn wáre, Vlaamsche, familienaam was, gelijk de naam Proost en Provoost nòg door menig geslacht in Nederland gedragen wordt. Ik zou hem dan ook liever met dien Nederlandschen naam genoemd hebben, dan

met het pedante Præpositus, indien ik hem slechts éénmaal in een geloofwaardig Nederlandsch stuk aldus had aangeduid gevonden. — De naam Spreng of Sprenger, aan Præpositus verleend, komt mij voor op even lossen grond te rusten, als die van Möller of Müller, gegeven aan zijn' vriend Hendrik van Zutphen. Verg. Van Herwerden, a. w., bl. 1 en 2, met de noten.

Bl. 23, [1]. Aldus wordt verzekerd in de *Feestviering der L:. La bien aimée, ter gedachtenis van het driehonderdjarig jubilé van het Charter van Keulen* (waarop wij later terug komen), bl. 83; en prof. Royaards, in het *Archief voor kerkel. gesch.*, d. I, bl. 204, noemt Præpositus „den Proost," terwijl hij Hendrik van Zutphen „hunnen prior" betitelt. Toch was de eerste eveneens prior. Dat proost en prior geene woorden zijn van dezelfde beteekenis, is zeker, al was het zoo volgens Delprat, *Verhand. over de broederschap van G. Groote*, bl. 247, bij de broeders des gemeenen levens. Præpositus komt dan ook nergens voor als proost, maar altijd als prior van het Augustijnenklooster, en hij noemt zichzelven Jacob Probst, prior. Ook betwijfelen wij, of de titel proost gegeven werd aan kloosteroversten, althans in de conventen der Augustijnen; tot nog toe ontmoetten wij dien nergens. Doorgaans wordt door een' proost verstaan het hoofd van een kanunnikencollegie. Zoo had men te Brugge de proosten van St. Donaas en St. Maria als hoofden der kanunniken. De eerste had nog een' deken onder zich. De hoofden echter der kanunniken van St. Salvator werden dekens genoemd. Verg. Sanderus, *Flandr. illustr.*, t. I, fol. 211, 223, 229; *Archief voor kerk. gesch.*, III, 700. Soms wordt ook gewaagd van proost en deken. Toch lees ik in de godgeleerde dissertatie van J. G. R. Acquoy, getiteld *Gerardi Magni epistolæ XIV*, op pag. 66, met aanhaling van het woordenboek van Du Cange, i. v.: „Præpositus in monasterio uni suberat abbati, reliquis vero omnibus præerat monachis." Maar dat kan weder op het Antwerpsche klooster niet toegepast worden, waarin in onzen Præpositus de proost en de prior dan in één' persoon zouden zijn vereenigd geweest. Van Herwerden, bl. 35 en aant. (86) en (87), maakt, op gezag van Du Cange, onderscheid tusschen prior en grooten prior (*præpositus*); iets dat

ons echter minder aannemelijk voorkomt. Dezelfde geleerde meent ook, dat Hendrik van Zutphen te Antwerpen is prior geweest terwijl Præpositus er proost of groot-prior was. Ook hierin moeten wij van hem verschillen, tenzij bepaald aangewezen worde, dat Van Zutphen vóór 1522 onder den naam van prior te Antwerpen voorkomt. Hendrik, die 3 October 1519 nog prior te Dordrecht was (bl. 30), moest zeker van daar vertrekken ten gevolge der terugkomst van Floris Oem, die zijn grootste tegenstander was te dier stede (bl. 32). 't Zal in 1520 geweest zijn. Toen begaf zich Hendrik naar zijn' vriend te Antwerpen, van waar hij aldra, althans nog in 'tzelfde jaar, heentoog naar Keulen en Wittenberg (*Ned. archief*, V, 328, 336—338). Zijn verblijf te Antwerpen was thans te kort om er hem als prior te onderstellen. Hij zal er eerst prior geworden zijn in 1522, toen Præpositus gevangen en veroordeeld was en in Van Zutphen een' opvolger vond (vg. *Het aandenken*, bl. 94). — Misschien — maar 't is ons geheel onbekend — was een proost in de Augustijner orde iemand, die het opzigt had ook over andere kloosters en daarbij toch prior zijn kon van het zijne. De titel provinciaal, boven dien van prior verheven, was echter in de orde de gewone. Verg. mijne *Kerkhervorming te Brugge*, d. I, bl. 104, 102. 't Zou echter kunnen zijn — hoewel het een' vrij onwaarschijnlijke gissing is — dat Præpositus opvolger van zijn' voorganger Jan van Mechelen als „vicaris van het distrikt der Nederlanden" geworden was en als zoodanig den titel van proost droeg, die hem vervolgens tot naam werd. — Præpositus heeft tot het laatst van zijn leven dezen naam gedragen. Luther zelf noemt hem zoo, b. v. nog 1 Junij 1530 (De Wette, IV, 30); en zijn brief van 23 Aug. 1535 (a. p., 623) draagt dit opmerkelijk opschrift: „Dn. Jacob Probst, Præposito Bremensi." Was hij ook proost te Bremen?

De juiste beteekenis van den titel proost en van hetgeen eene proostdij was komt mij, na al gezegde, nog moeijelijk en voor nader onderzoek vatbaar voor. Vg. ten dezen inzonderheid ook J. B. Gramaye, *Antiquitates Brab.*, fol. 36, het hoofdst. *De præposituris*. Fol. 5, onder, van zijn *Bruzella cum suo comitatu*, lezen wij: „Est insuper intra oppidi muros Regularium S. Augustini Canonicorum Præpositura." Etc.

Bl. 23, [2]. Wij ontleenen deze berigten aan H. W. Rotermund, t. a. p. Dat Præpositus te Yperen geboren was, blijkt ook nog uit het *Antwerpsch chronykje* (Leiden 1743), bl. 17, waar gezegd wordt, dat hij na zijne herroeping zich begaf in het Augustijner klooster te Yperen, „van daer hy was." Prateolus noemt hem een' Vlaming, anderen noemen hem een' Brabander, zegt Diercxsens, a. w., p. 329. De eerste heeft gelijk.

Bl. 24, [1]. Er wordt van Joh. van Mechelen nog gewaagd in een' brief van Luther aan Joh. Lange van 30 Augustus 1516. Hierin wordt melding gemaakt van een schrijven van „magister Johannes van Mechelen" aan magister Johannes Vogt, Augustijner in Maagdenburg, berigten behelzende betrekkelijk de hervorming van het Dordtsche Augustijnenklooster. Zie Van Herwerden, a. w., bl. 17; De Wette, I, 30. Van Mechelen was als prior te Antwerpen zeer goed in staat om juiste berigten daaromtrent naar Duitschland over te zenden. — Het moet dus zeker tusschen 1516 en 1519 geweest zijn, dat Præpositus als prior opvolger werd van Van Mechelen, als hoedanig Diercxsens eerstgenoemden herhaaldelijk opgeeft. Als wij in aanmerking nemen, dat wij in 1514 broeder Jacobs naam onder de Antwerpsche monniken niet aantreffen en het berigt van Rotermund met Erasmus' brief vergelijken, dan is het te vermoeden, dat hij uit Duitschland gezonden werd, om terstond als prior aan 't hoofd des kloosters te staan. — Overigens gewaagt Luther nog van J. van Mechelen, in een' brief van 9 Sept. 1518: De Wette, I, 142. Het laatst dat wij van hem hooren is weder in betrekking tot het Dordtsche Augustijnenklooster. In dr. Schotels geschrift *Het klooster, het hof en de kerk der Aug. te Dordr.*, bl. 56, komt voor op de lijst der prioren van dat klooster in 1520 en 1521 „Jan van Orsbach, S. T. Dr." Vermoedelijk vinden wij hier denzelfden persoon en is hij dus van Antwerpen te Dordrecht prior geworden, denkelijk omstreeks 1519, toen Præpositus te Antwerpen in zijne plaats kwam. Kon men al de observantie in het Dordtsche klooster niet invoeren, de verplaatsing van Van Mechelen derwaarts schijnt ons een bewijs, dat men niet ophield pogingen te wagen om er althans den geest dier orde binnen te brengen. — Onder de broederen te Dordrecht

komt reeds in 1515 voor Simon van Mechelen (welligt aan onzen Jan van Mechelen vermaagschapt), die mede was onder hen, die er reformatorische bewegingen ondernamen. Zie a. w., bl. 3, vv., 58, en boven, aant. [1] van bl. 3.

Bl. 24, [2]. Erasmus schreef den 14 April 1519 uit Antwerpen een' brief aan den keurvorst Frederik. Waarschijnlijk had hij toen zijn' intrek genomen bij den stadsgriffier Pieter Gillissen (Petrus Ægidii), wien hij in zijne *Adagia* zijn' gastheer noemt. Diercxsens, a. w., pag. 328.

Bl. 24, [3]. Diercxsens, p. 328, 329 (vg. boven, aant. [2] van bl. 19); Lehnemann, a. w., S. 7, in de noot, waar de plaats geciteerd wordt uit *Erasm. Epist*, lib. 6, ep. 4. De oorspronkelijke woorden luiden dus: „Est Antwerpiæ Prior ejus Monasterii, vir purè Christianus, qui te unicè deamat, tuus olim discipulus, ut prædicat. Is omnium penè solus Christum prædicat. Cæteri ferè aut hominum fabulas, aut suum quæstum prædicant." Zie ook Seckendorf, *Comment. de Lutheranismo*, fol. 69. Luther maakt in een' brief van 3 October 1519 aan Staupitz ook van prior Jacob gewag. Zie Van Herwerden, a. w., bl. 30; De Wette, I, 341.

Bl. 25, [1]. Het berigt van Præpositus' promotie hebben wij te danken aan het medegedeelde door prof. Kist in het *Ned. arch.*, d. V, bl. 346, waarvan wij reeds gewaagden boven, aant. [1] van bl. 5. Het is te belangrijk, dan dat wij 't niet woordelijk zouden opgeven. Dus luidt het:

„Anno 1521. eodem die (Lune post Ascensionem) responderunt simul Religiosus pater *Jacobus Iperensis* S. Theologiæ lector et prior Antwerpiensis et..... et promoti sunt pres. *Carolostadio* Baccalaurii Biblie."

„Reverendus p. frater *Jacobus Iperen.* prior Antwerpien. me Carolostadio preside decano et promotore respondit pro Licentia et promotus est die 12 m. Julii a. 1521."

Hemelvaartsdag viel in 1521 op 9 Mei (Paschen 31 Maart; Pinksteren 19 Mei); Maandag na Hemelvaartsdag was dus 13 Mei. — 't Zij mij geoorloofd, hier een' kleine onnaauwkeurigheid te herstellen in 't geen dr. C. H. van Herwerden gezegd heeft in zijne *Nalezing op Hendrik van Zutphen* in gemeld *Archief*, bl. 337. Hij zegt: „Op Vrijdag, den 12 Januarij, dus des jaars 1521 heeft Hendrik *gedefendeerd*, en Maandags

daaraan, den 15, is hij tot Baccalaureus *gepromoveerd.*" Er staat in 't oorspronkelijke: *feria sexta post Epiphanie anno* 1521. *feria secunda proxima promotus.* Epiphania of Driekoningen viel in 1521 op Zondag. Vrijdag daarna is dus niet 12 Januarij, maar 11, en Maandag daaraan niet 15, maar 14 Januarij.

Rotermund, t. a. p., zegt van Præpositus' promotie het volgende: „Er hatte bis 1519 in Wittenberg studirt, hielt 1521 daselbst eine *Disp. de spiritu et litera*, die aus 27 Sätzen bestand, die in den Unschuldigen Nachrichten 1708, p. 732 ff. angezeigt sind, und erhielt darauf die Würde eines Licentiaten der Theologie." Hoe gaarne zouden wij die 27 stellingen, waarin zijn geest zich ongetwijfeld uitgesproken heeft, willen inzien en onzen lezers mededeelen. Het doet ons leed, dat wij buiten de mogelijkheid zijn om uit de aangewezene bron te putten. Anderen zullen welligt gelukkiger zijn, dan ik in dezen.

Bl. 25, [2]. Diercxsens vermeldt het p. 361, en beroept zich op Seckendorf, in *Comment. de Luther.*, lib. I, p. 283, add. II, alwaar dit echter, mijns inziens, niet gezegd wordt. Immers, Seckendorf vermeldt eerst, wie in 1523 den titel van doctor in de godgeleerdheid te Wittenberg verkregen, en gaat daarop aldus voort: „Eodem modo" — dat wil zeggen „more veteri" — „ab anno 1517 promoti sunt, ut ex albo allegato percipitur,..... Jacobus Sperensis (*Præpositi & Sprengeri* cognomen alias habebat), Prior Antwerpiensis, Augustinianus." etc. Het is dan ook van elders zeer twijfelachtig, of Præpositus ooit den rang van theol. doctor heeft verworven. Want boven een' brief aan hem van Luther, van 1 Junij 1530, plaatst deze het opschrift: „Optimo et sincero servo Christi, D. Jacobo Probst, Theologiæ Licentiato." Zie De Wette, a. w., IV, bl. 27. Later zal hij denkelijk den doctoralen graad wel niet meer behaald hebben. 't Is waar, de laatste brief dien Luther aan hem schreef, van 17 Jan. 1546, luidt aan „Jacobo Probst, Ecclesiæ Bremensis Doctori:" a. w., V, 778. Doch dit beteekent eenvoudig leeraar der kerk te Bremen.

Bl. 26, [1]. Zie De Wette, a. w., II, bl. 10 en 12. Ik wil gaarne bekennen, dat ik waarschijnlijk niet zou vermoed

hebben, dat Luther onder den naam „Flemmichen" Præpositus bedoelt, indien De Wette in zijn tweede alfabetisch register, d. VI, bl. 662, niet bij het woord Flemmichen in parenthesi Probst had aangeteekend. Nu hij dat echter gedaan heeft, zie ik die opgaaf door meer dan één bewijs bevestigd. Præpositus was toch inderdaad een Vlaming, van Yperen in West-Vlaanderen; en dat hij te Wittenberg was toen Luther op den Wartburg toefde, zagen wij van elders verrassend bewezen. De Wette schijnt voor zijne opgaaf nog andere redenen gehad te hebben; immers, hij haalt ten bewijze aan Luthers *Tischreden*, LXXII, §. 5 — eene plaats, die ik tot mijn leedwezen niet vergelijken kan — en plaatst daarbij in parenthesi „Frömmichen," dat vermoedelijk op eene verkeerde lezing berust.

Bl. 28, [1]. Zie *Hervormers vóór de Hervorming, uit het Hoogduitsch van Dr. C. Ullmann, vertaald door G. P. Kits van Heyningen*, d. II, bl. 232, met de daar aangehaalde schrijvers.

Bl. 28, [2]. Wat taal Nicolaas van Egmond (verg. aant. [1] van bl. 36) te Leuven van den catheder hooren deed, en hoe ook te Brugge in de hoofdkerk, aan St. Donaas gewijd, de suffragaanbisschop van den kansel tegen Luther en Erasmus uitvoer, verhaalt ons laatstgemelde in zijn' brief aan Alexander, secretaris van den graaf van Nassau, geschreven uit Leuven den 13 Maart 1521, en opgenomen in D. Gerdes, *Origines ecclesiarum in Belgio reform.*, bijlagen, pag. 9 vv. Wat Brugge betreft, in welke stad Erasmus vele vrienden en geestverwanten had en waar hij, door den deken der kathedraal- of St. Donaaskerk, Marcus Laurijn zelven, dikwerf gastvrij ontvangen werd (verg. onze *Bijdragen tot de oudh. en geschied., inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaand.*, d. IV, bl. 285, 286), wij lezen daarvan, pag. 9, het volgende: „Brugis Minorita quidam, suffraganeus Tornacensis, in templo Divi Donatiani totam horam concionatus est in Lutherum et in me... Nec tamen quidquam docuit: tantum vocavit nos grues, asinos, bestias, stipites, antichristos; adeo ut nullus in populo judicaret, hominem esse sani capitis. In altera concione dixit, in libris Erasmi esse quædam hæretica. A concione rogatus a docto quodam magistratu, quænam essent illa? ne-

gavit se meos libros legisse; voluisse quidem legere Paraphrases, sed ob altam Latinitatem metuere, ne possem in aliquam Hæresim prolabi. Audis scurram ἐπιχωπον perfrictæ frontis." Waarschijnlijk was deze suffragaanbisschop „Ægidius Barbitonsorius, Episcopus Sareptanus, & Tornacensis Suffraganeus, S. Theol. Professor Parisiensis, Flandriæ Custos, Brugensis natione," wien Sanderus, *Fland. illust.*, tom. I, fol. 245, met deze woorden vermeldt onder de beroemde mannen van het Brugsche Minderbroedersklooster en hebbende gebloeid omstreeks 1514. Hij werd in het koor der kloosterkerk begraven.

Bl. 29, [1]. *Geschied. der Christ. kerk in tafereelen* (Amst., G. Portielje & zoon), d. IV, bl. 57. — Dat Albert Durer een warm vriend van Luther was, blijkt uit des Hervormers brieven. Hij meldt den 5 Maart 1518 aan Christ. Scheurl te Neurenberg, dat hij van Durer een geschenk ontvangen had, en verzoekt zijn' groete en aanbeveling bij dezen, met de verzekering, dat hij hem dankbaar en gedachtig is, terwijl hij intusschen zijne hoop te kennen geeft, dat Durer geen te hooge gedachten van hem koesteren zou. Ook den 11 Dec. daarna verzocht Luther inzonderheid hèm te groeten. Durer, die te Neurenberg geboren werd den 20 Mei 1471, en van 1520 tot 1524, na andere kunstreizen, in de Nederlanden, met name te Antwerpen, vertoefde (van waar hij opzettelijk naar Middelburg kwam om de beroemde schilderij op het hoogaltaar der Abdijkerk te zien, het meesterstuk van Jan van Maubeuge: zie Reigersb. en Boxhorn, *Chron. van Zeel.*, II, 445, 446), stierf den 6 April 1528. Een brief van Luther van April of Mei deszelfden jaars vermeldt, dat hij het treurgedicht op Durers dood ontvangen had, dat het goed is een' zoo voortreffelijk man te beweenen, dien Christus na een zalig einde had weggenomen. Weinige dagen daarna, 12 Mei, schrijft hij, dat Durer („optimus vir") hem schijnt weggenomen te zijn, opdat hij de woedende en dreigende onheilen niet zien zou. Zie De Wette, a. w., I, bl. 95, 96, 193; III, 306, 307, 311. Vg. het levensberigt van den beroemden schilder en graveur in *Nieuwenhuis' woordenb. van kunsten en wet., herzien* enz. (Leiden, 1856), op het w. Durer.

Bl. 29, [2]. Zie o. a. Brandt, ***Kort verhaal der Reformatie***, bl. 93; Lehnemann, a. w., S. 8; Ullmann, a. w., bl. 235. Het edict zelf is in zijn geheel opgenomen in de ***Ordonnancien, Statuten en Placcaerten van Vlaendren***, 2e. uitg., Gend, 1639, I, fol. 88.

Bl. 29, [3]. ***Antw. chron.***, bl. 18; Diercxsens, p. 336.

Bl. 31, [1]. Nicolaas van 's Hertogenbosch en Cornelius Grapheüs. — De eerste draagt den gelatiniseerden naam van ***Buscoducensis***. Paquot, ***Memoires littéraires***, XVI, p. 70, art. Jacq. Bording, noemt hem Nicolas de Boisleduc en in de letteren wèl ervaren, en stelt zijn' gevangenneming ten jare 1521. Gelijk Diercxsens, a. w., p. 342, vermoedt hij, dat ze plaats vond ten zelfden tijde als die van Præpositus. Een' Nic. Buscoducensis vinden wij naderhand, evenals Præpositus, te Bremen werkzaam. Zie D. Gerdes, ***Scrin. antiq.***, tom. II, p. 651, noot. Dit wordt bevestigd door de brieven van Melanchton aan Buscoducensis in het ***Corpus Reformatorum*** van C. G. Bretschneider (4°, Halle, 1838; ***Philippi Melanchtonis opera quae supersunt omnia***). Een brief van 18 Mei 1543 (tom. V, pag. 111) draagt ten opschrift: „Viro optimo et eximia eruditione praedito, D. Nicolao Buscoducensi, gubernanti studia literarum Wesaliae, amico suo carissimo." Wij ontmoeten dus hier onzen man te Wezel, en de hem zeer vereerende brief biedt hem, ook namens Bucerus, eene plaats als predikant aan te Bonn. Een volgende echter van 28 Augustus deszelfden jaars is naar Bremen gerigt, en maakt zelfs melding van Præpositus, aan wien Nicolaas zekeren jongeling moest aanbevelen (pag. 165). Weder ontmoeten wij hem te Wezel den 14 Mei 1546, en nu als Evangeliedienaar (tom. VI, p. 84). Melanchtons brief aan hem van deze dagteekening is ook dáárom merkwaardig, omdat er bescheiden van Luthers dood in voorkomen. Eindelijk schrijft hem Melanchton 10 Mei 1547, zonder te melden waar toen Buscoducensis vertoefde (p. 537). Wij zien uit deze correspondentie, dat onze Nicolaas bevriend was met Melanchton, Præpositus en Luther. — Gerdes, in zijn a. w., V, p. 38, noot *a*), waar hij spreekt van zekeren Henricus Buscoducensis, zegt: „Erat ***Henr. Buscod.*** sine omni dubio filius ***Nicolai Buscoducensis***, qui 1528 inter Scholæ trivialis

Bremensis præceptores connumerabatur, qui vero 1536 a Rege Daniæ Hafniam vocabatur, atque a Ger. Meiero in Orat. de Schola Bremensi p. 27 *insigne Scholæ decus* dicebatur, *& alter quasi oculus;* Quod vero is, uti illic narratur, inter Professores regios fuerit receptus, id nullibi legitur." Jac. Bordingus en Henr. Buscoducensis worden nog vermeld t. a. p., pag. 93, 94.

De gevangenneming van Grapheüs geschiedde, mijns oordeels, vóór dat Præpositus gegrepen werd. Hij schreef toch 18 October 1521 uit zijne gevangenis den bekenden brief aan Joh. Carondiletus. Zie Ullmann, *Hervormers voor de Herv.*, t. a. p., bl. 235, alwaar men van hem eene uitvoerige en grondige levensbeschrijving vindt. In het keurig stukje van dr. L. J. F. Janssen, in 't *Arch. voor kerkel. gesch.*, d. VI, bl. 157, schijnt ten aanzien van het jaartal een' drukfout ingeslopen te zijn: wij meenen in den tekst, in verband beschouwd met noot (4), te moeten lezen, niet „anno MDXXII d. XVIII Octobris," maar MDXXI. Gerdes noemt „d. 18 Octobris A. 1521." Anderen echter stellen ook zijne gevangenneming in 1522, b. v. Moreri, *Dict. hist.*, en Van Herwerden, a. w., bl. 92. Ik geloof evenwel, dat dit ontstaan is uit verwarring met het jaartal zijner herroeping, De acte toch zijner herroeping, door hem geschreven, is van 23 April 1522. Men vindt haar, nevens andere berigten over Grapheüs, bij D. Gerdes, *Scrin. antiquar.*, tom. VI (V), part. I, p. 496—508. De herroeping zelve had plaats te Antwerpen in de Lieve-Vrouwekerk op 6 Mei van dat jaar, zooals Diercxsens, p. 365, dit opgeeft uit echte bronnen, en ook het *Antw. chron.* het mededeelt, bl. 20. Grapheüs zal na zijne herroeping wel losgelaten zijn, en dus waarschijnlijk niet in October 1522 nog een' brief uit den kerker geschreven hebben. Het komt mij dan ook voor, dat hij tusschen 18 Oct. 1521 tot 23 April 1522, na den brief aan Carondiletus, de schoone *Querimonia* schreef, waarvan dr. Janssen in 't *Archief*, t. a. p., verslag gaf. In D. Gerdes, *Origines ecclesiarum in Belgio reformatarum sive Hist. eccesiast. Evangelii sec.* 16 *in Belgio renovati*, Gron., 1749, 4°., p. 20, vindt men mede eenige bijzonderheden nopens Grapheüs, benevens zijn portret met het onderschrift: „Natus A°. 1482, Denatus A°. 1558."

Bl. 31, [2]. In het stuk van 16 December 1521, waarin de bisschop van Kamerijk Robertus de Croy aan Nic. van Egmond en Jac. Lathomus magtiging verleent om Præpositus te onderzoeken, wordt van dezen gezegd: „de hæresi, ut fertur, suspecto, & ut talis apud Sereniss. Dominum nostrum Imperatorem & Nos accusato." Diercxsens, pag. 348.

Bl. 34, [1]. Zoo wordt verklaard door Jacob van Wesembeeck, die als raad en pensionaris volkomen in staat was om in dezen te getuigen. Wij achten 't ook daarom van belang zijn opmerkelijk getuigenis, zooals het in zijn geheel op Præpositus en het Antwerpsche klooster betrekking heeft, hier in te lasschen. Wij doen dat naar eene ons welwillend verleende opgave uit het zoo hoogst zeldzame werkje van den Antwerpschen pensionaris, getiteld: *La description de l'Etat, Succes et Occurrences advenues au Pays-Bas au faict de la Religion*, waarin, p. 21 en 22, dus gelezen wordt: „en laquelle (ville d'Anvers) a esté depuis le dict an 1521 institué la première persécution publique contre ceux que l'on appelle illec Luthériens; non seulement contre l'ung & l'autre des Laiz (comme les nomment) mais aussi contre les ecclésiastiques (qu'ilz disent); & comme ne sembloit soufir ou assez effacer ceste doctrine qu'on s'en print à l'ung & l'autre en particulier, s'est on illec attaché l'an 22 & commenché la persécution contre ung monastère tout entier, voires l'ung des quatre Ordres (qu'on y appelle) *Mendians*, ascavoir les Augustins; en quoy aussi le Magistrat d'icelle ville a donc requist assistence du Conseil de Brabant, qui leur envoya un Conseiller (M. Franchois Vanderhulst) qui estoit aussi secrètement ordonné Inquisiteur, lequel y proceda si rudement que la Cour mesme fit depuis tant vers le Pape, qu'il fut destitué (en la Commission des Inquisiteurs l'an 1525 par le Pape donnée).

„Le chief ou Prieur (Messire Jacques prevost a Bremen, comme appert par son histoire) d'icelluy Monastère a dec puis par beaucoup d'années presché cette doctrine publiquement & attiré à icelle grand nombre du Paisbas."

Men vindt het werkje van Wesembeeck, onder nº 31906 van de bibliotheek van Van Hulthem, op de koninklijke boekerij te Brussel. Er is ook eene Nederduitsche uitgaaf van, ge-

titeld: *Beschrijvinghe van den staet ende voortganck der Religie in Nederlant, ende saecken daer over ontstaen, van den jare* 1500 *aff, ende principalick onder de regeringhe van Coninck Philips de tweede, in de jaren* 1565 *ende* 1566. Enz. Wesembeeck zelf liet het in 1569 te Dillenburg in 't Nederduitsch en Fransch drukken. Zie breeder J. W. te Water, *Hist. van het verb. en de smeekschr. der edelen*, d. I, bl. 37, 38; IV, 390, 391.

Bl. 35, 1. Ter Haar, a. w., bl. 110, en aant. (15) op bl. 188; Wagenaar, *Vad. Hist.*, d. IV, bl. 427, 428; Ypey en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. kerk*, d. I, bl. 89; Brandt, *Kort verh. der Ref.*, bl. 97, 110; Diercxsens, a. w., tom. IV, pag. 2, 30, 32, 48; Hooft, 1e b., bl. 31; nieuwe uitg., d. I, bl. 86.

Bl. 36, 1. Diercxsens, III, 347, 359; IV, 2, 3; Brandt, a. w., bl. 98, 110. Deze zegt, dat van Egmond in 1524, Ter Haar, a. w., II, 187, aant. (14), dat hij in 1526 afgezet is. De laatste geeft het Latijnsche grafschrift aldus op:

Hic jacet Egmondus,
Telluris inutile pondus;
Dilexit rabiem,
Non habeat requiem.

Vg. De Wette, a. w., II, 213, waar Luther hem noemt „morio Egmontensis." De Wette zegt in de noot: „wahrscheinlich ist Hooghstraaten gemeint." Doch ten onregte; want deze heette Jacobus van H. en was Dominicaner, en Diercxsens, t. IV, p. 2, 3, onderscheidt hem uitdrukkelijk van Nic. van Egmond, met wien hij als kettermeester tegen de monniken Voes en Van Essen werkzaam was. Vg. over Hoogstraten *Gesch. der Christ. kerk in taf.*, IV, bl. 29. Erasmus, in zijn' brief aan Alexander, secretaris van den graaf van Nassau, geschreven uit Leuven 3 Idus Mart. 1521, en te vinden in de bijlagen van D. Gerdes, *Origines eccles. in Belg. reform.*, p. 10, verhaalt van Van Egmond het volgende: „Lovanii Carmelita quidam Nicolaus Egmondanus in ordinaria lectione Theologica dixit Paulum ex persecutore Ecclasiæ factum bonum virum; precandum ut idem eveniat in Luthero et Erasmo. Altera lectione dixit, esse dissidium inter Erasmum et Jacobum Fabrum; nec mirum, inquit, nam quam pax est in-

ter Hæreticos. Et hic est primus hujus Academiæ Theologus, homo stultus ac furiosus, ac mire pertinax."

Bl. 37, [1]. Dierxcsens, t. a. p.; Van Herwerden, bl. 188, aant. (137); Brandt, bl. 179, 180. Vg. De Wette, a. w., I, 567; II, 8, 16—20. D. Gerdes, in zijn werk *Origines eccl. in Belg. reform.*, p. 21, zegt: „Inter eos autem, qui sigillatim adversus Lutherum inter Belgas strinxerunt calamum, *Jacobus* erat *Latomus*, Camberonensis ex Hannonia, Doctor Lovaniensis." Elders, in zijn *Scrin. antiq.*, tom. VII, p. 407, geeft hij, in een levensberigt van den Spanjaard Joh. Diaz, geschreven in 1546 door Claudius Senarclæus, nopens het uiteinde van Lathomus, het volgende merkwaardig berigt van een' tijdgenoot te lezen: „Jacobus Latomus, omnium theologorum Lovaniensium sine controversia princeps, qui ante annos tres, posteaquam stulta & puerili concione, quam Bruxellæ habuit coram Imperatore, se toti aulæ ridendum exhibuisset, mox ubi Lovanium rediit, pernicioso quodam furore correptus cœpit insanire, ac in ipsa etiam publica prælectione voces edere plenas desperationis atque impietatis. Quod cum cæteri theologi animadverterent, præcipue Ruardus Enchusanus [Tapper], homo miserabili balbutie, & crudelitate atque impietate inaudita, apprehenderunt furentem Latomum, eumque domi clausum tenuerunt. Ab eo tempore usque ad postremum spiritum nihil aliud clamavit Latomus, quam „se condemnatum esse, se à Deo rejectum esse, „nec ullam spem salutis aut veniæ sibi amplius esse reliquam, „ut qui veritatem agnitam impugnasset." Hæc de Latomo narrabat Diazius se audivise à viris fide dignissimis, qui hodie Lovanii vivunt; nominatim à quodam medico, qui ut opem ferret laboranti Latomo, fuit accersitus, easque ipsas desperationis voces ex ore decumbentis se audivisse prædicabat." Etc. Verg. over Joh. Diaz het merkwaardig berigt in de *Hist. der vromer martelaren*, fol. 107, v., tot 112, v.

Bl. 39, [1]. *Geschied. der Christ. kerk in tafereelen*, d. IV, bl. 40, vg. Ter Haar, a. w., d. I, 158; Diercxsens, p. 325, 359; De Wette, a. w., II, 213. Præpositus noemt hem een' Barrevoeter, onder welken naam hij bepaaldelijk de Minderbroeders of Franciscaner monniken verstaat. De naam Glapio komt ook voor als Glapion, Clapio, Clapion. Dat Glapio wel-

eer gardiaan was geweest van het Minderbroedersklooster, en wel dat der Observanten, te Brugge, getuigt Sanderus, *Fland. illust.*, t. I, 244. 't Was in 1515, den 30 October, dat de Observanten hun klooster buiten de Ezelpoort verlieten, om in de stad dat der Minderbroeders-Conventualen te betrekken, die naar elders in Brugge verhuisd waren. Hun laatste gardiaan buiten de poort was Glapio. Aldus schrijft Sanderus: „Postremus autem Guardianus Conventus extra portas fuit R. P. Fr. *Ioannes Glapion*, quondam in Curia Romana generalis Commissarius, procurator Provinciæ Burgundiæ, & hujus provincialis, invictissimi Caroli Quinti Imperatoris Confessarius, Indiarum etiam Commissarius; qui anno 1522 vivere desiit Vallisoleti." Op de volgende bladz. telt Sanderus hem onder de beroemde mannen van de Brugsche Minderbroeders als „*Ioannes Glapion* in ordine Seraphico honoratissimus." — Zeker van een' anderen Joh. Glapio afkomstig is „Een zuuer Tractaetken ghenaemt, Tijdcortijnghe der pelgrimagen des menschen leuens, dat men Broeder Jan Glapion toeschrijft," voorkomende op den index der verbodene boeken in de *Placc. van Vlaend.*, d. I, fol. 149.

Bl. 39, [2]. Diercxsens, III, 359.

Bl. 40, [1]. Zie Dionysius Sammarthanus, *Gallia Christ., in prov. eccl. divisa*, tom. III, fol. 51, 52; Delprat, *Verhand. over de broederschap van G. Groote*, 2e druk, bl. 181; Diercxsens, IV, 156; A. J. v. d. Aa, *Biographisch woordenb.*, art. Van Croy. Bij de invoering der nieuwe bisdommen in 1559 werd Kamerijk een aartsbisdom.

Bl. 40, [2]. Diercxsens, III, 349, 350, 359, 363, 364; IV, 3.

Bl. 41, [1]. Diercxsens, III, 349, 350, 359; Wagenaar, a. w., IV, 427; *Gesch. der Chr. kerk in tafereelen*, d. IV, bl. 34, 37, 38, 46, 47; *Ned. archief*, d. V, bl. 329; Ter Haar, a. w., I, 155, 166, en bl. 253, noot (4), waar meer bronnen opgegeven worden voor de kennis van Aleander, „den pauselijken afgezant, die zich door zijnen haat tegen de Duitschers berucht gemaakt heeft." Vg. de brieven van Luther, waarin hij meermalen voorkomt, bij De Wette, a. w., I, 523, 527, 556, 569; V, 140, 143.

Bl. 41, [2]. Als zijn' titel vind ik opgegeven: „Reverendus

in Christo Pater Dominus ac magister Adrianus Herbouts, Episcopus Rosensis, sacræ theologiæ professor, ac Reverendissimi Domini Roberti de Croy, Administratoris Episcopatûs Cameracensis, suffraganeus:" Diercxsens, III, 350, 351. Op pag. 359 wordt gesproken van „Magister Adrianus Herbouts, Pensionarius seu Advocatus Oppidi Antverpiensis," waarbij wij aan denzelfden persoon schijnen te moeten denken. D. IV, p. 3, wordt hij genoemd Adriaan van Brugge: „Dom. *Adrianus de Brugis*, suffraganeus Cameracensis, fecit actum degradationis." Dit „de Brugis" wordt verklaard dááruit, dat hij te Brugge Karmeliter monnik was geweest. Immers, d. III, p. 321, waar hij Arnouts genoemd wordt, lezen wij: „Suffraganeus, qui prædictam benedictionem Crucis peregit, erat Adrianus Arnouts, Carmelita Brugensis professus 1483, S. T. Doctor Parisiensis, ac anno 1517 consecratus Episcopus Rossensis, suffraganeus Cameracensis & in spiritualibus Vicarius. Hic eodem hoc anno [1518] 18 febr. apud Carmelitas nostros unum consecravit Altare, & aliud ibidem 24 aprilis 1525. Vide D. Paquot *mem. litt. tom.* XVI. 204." Ook Sanderus, *Flandr. illustr.*, tom. I, pag. 243, gewaagt van hem, maar onder den naam van Arnoldus Arnoldi, waar hij het Brugsche Karmelitenklooster beschrijft. „Fuit & ejusdem loci alumnus," zegt hij, „*Arnoldus Arnoldi* Episcopus Rossensis in Sclavonia, Suffraganeus Episcopi Cameracensis Audomaropoli consecratus antistes anno 1517, dominica 24 post Trinitatis." Er is dus verschil in den vóór- en achternaam. Welligt heette hij Adrianus Arnouts.

Bl. 43, [1]. Het is hier de plaats, schoon wij er ons verhaal mede vooruitloopen, om in te lasschen wat aangaande Præpositus vermeld wordt in *Die excellente cronike van Vlaenderen*, gedrukt te Antwerpen bij Willem Vorsterman buiten de Camerpoorte in den Gulden Eenhoorn in 1531. Men vindt het in het achteraanstaande bijvoegsel, fol. x, en het luidt aldus:

„In dit selue iaer [1521] in die maent vā December, so quamen sommeghe Cōmissaresen vanden houe aen den Prioor vanden Augustijnen vā Antwerpen, ghenoemt broeder Jacob seggende, dat hi te Bruessel soude cōmen disputeren, eñ reedt ghewillichlijck derwaerts. Maer doen hi te Bruessel quam, doen wart hi als gheuanghē ghesedt te Fratres, ende daghe-

licx gheexamineert, eñ moeste daer alleen responderen, so dat hi daer sadt tot in die vastē naestuolghende. Ende doen wert hi tsinte Goelen vp den docsael gheset, eñ moeste daer xxxi. artikelen wederroepen die hi ghepreeckt hadde, eñ wart vā daer Typeren ghesonden in sijn conuent.

„Int iaer daer naer in die maent van Junius, wert broeder Jacob weder gheuanghē ter causen dat hem leedt was dat hijt wederroepē hadde, eñ was te Bruessel in eenē karcker gheset, daer hi cortelinge wt quā met properhedē eñ reysde bi Luther."

De overeenkomst tusschen hetgeen wij hier lezen en wat aangaande Præpositus vermeld is in het *Antwerpsch chronykje* is niet te miskennen, daar zij hier en daar woordelijk is. Wij gelooven dus, dat het laatstgenoemde uit de *Excell. cron.* geput heeft, gelijk blijkbaar meermalen elders geschied is. Daar evenwel beide stemmen van Antwerpen zelf uitgaan, mogen wij ze zamen als belangrijke en wèl onderrigte getuigen aannemen. Wij zullen er dan ook in 't verder beloop der geschiedenis op terugkomen. — Door de uitdrukking „te Fratres," waar Præpositus gevangen gezet werd, worden de Franciscanen aangeduid, die zich bij uitnemendheid broeders, en uit verregaande nederigheid Minderbroeders (*Fraterculi*) noemden.

Bl. 48, 1. „Ende daghelicx gheexamineert, eñ moeste daer alleen responderen," zegt de *Excellente cron. van Vlaend.* Wie overigens deze procurator des Antwerpschen kloosters was, mede een ordebroeder van Præpositus, kon ik niet ontdekken. Hendrik van Zutphen was het niet; want deze was thans te Wittenberg. Van dien procurator wordt naderhand nog meer melding gemaakt. Hij was mede te Brussel gevangen, en was ongetwijfeld ook van ketterij verdacht. Immers, Van der Hulst had in zijn' hof een gesprek met Jacob, waarin hij met listige woorden uit hem zocht te lokken wat hem in den strik kon voeren, en dit gesprek betrof ook den procurator. Het maakt ons te verlangender om diens naam te kennen. — Aan den procurator eens kloosters was als zoodanig bijzonder opgedragen het bestuur van het huis, of meer bepaald de ontvangst, de uitgaaf en de zorg voor de huishoudelijke belangen; men kon dus den procurator den

rentmeester noemen. Zoo was 't althans bij de broeders des gemeenen levens. Zie G. H. M. Delprat, *Verhandel. over de broederschap van G. Groote*, 2e druk, bl. 96, 248. Bij hen stond de procurator in rang na den vice-rector of onderprior, die op den prior volgde. — „Ex decreto Urbani patet," zegt Onuphrius Panvinius, in de *Hist. B. Platinæ de vitis pontificum Rom., Colon.*, 1600, in de nakomende *Interpretatio vocum obscur. ecclesiast.*, p. 65, „procuratoris nomine intelligi quemlibet ecclesiasticarum rerum administrationem" etc. — Ook aan het Augustijnenklooster te Dordrecht was een procurator verbonden. Eene naamlijst der zoodanigen van 1494 tot 1568 vindt men bij Schotel, *Het klooster, het hof en de kerk der Aug. te Dordr.*, bl. 57. Op bl. 1 wordt gezegd: „De procurator bestuurde de huishoudelijke zaken."

Bl. 49, [1]. In het proces-verbaal zijner herroeping. Dat Luther de privaatbiecht goedkeurde, is bekend; zoo ook, dat zij in het 11e artikel der Augsburgsche confessie wordt aangenomen. Waar echter de Hervormer haar onder 't getal der sacramenten rekent, is mij onbekend; doch 't moet zeker in zijn' vroegere schriften gezocht worden. Ook heb ik niet kunnen opsporen, waar Augustinus het drietal sacramenten opgeeft, dat Præpositus vermeldt. In de *Opera Cassandri*, waarin anders vaak naar Augustinus verwezen wordt, zocht ik 't vruchteloos. Zelfs zegt Cassander uitdrukkelijk in zijne *Consultatio*, fol. 951 der *Opera:* „nec temere quemquam reperias ante Petrum Lombardum, qui certum aliquem et definitum Sacramentorum numerum statuerunt [statuerit?]."

Bl. 56, [1]. Boven, bl. 48, hoorden wij reeds Præpositus van zijne gezellen spreken, en wat wij er hier van hooren laat ons geen twijfel over, of hij verstaat daardoor zijne medegevangenen. Maar wie waren dan die medegevangenen? Misschien moeten daartoe, behalve den procurator, nog enkelen, of een enkele zijner ordebroeders gerekend worden. Waarschijnlijk ook Nicolaas van 's Hertogenbosch, van wien wij boven spraken. Doch ontwijfelbaar is het, mijns oordeels, dat Cornelius Grapheüs daartoe behoort. Zijn' gevangenschap viel, gelijk we zagen aant. [1] van bl. 31, tus-

schen November 1521 en Maart 1522, derhalve juist in het tijdperk, waarin wij thans Præpositus ontmoeten. Hierdoor wordt dan ook volkomen helder, waarom Grapheüs zijn' schoone *Querimonia* onderschreef: „una cum concaptivis" (*Archief*, VI, 167), en waarom hij in de *Querimonia* zelve doorgaans in 't meervoudig van zich en zijne lotgenooten spreekt. Het stuk, hoewel er moediger geest in ademt dan in zijn' brief van 18 November, soms zelfs een verheven geest van heldhaftigheid, laat ook gereedelijk denken aan tijden waarvan de prior zegt, „dat wij thans kleinmoedig waren." En geen wonder, als wij den aandoenlijken klaagzang hooren, waarin ons zoo treffend de eenzaamheid, donkerheid, onreinheid, troosteloosheid en ontberingen van den kerker geschilderd worden. Men moet dien lezen in zijn geheel, om te beseffen, in wat jammerlijken toestand de gevangenen verkeerden, in wat ellende ook broeder Jacob thans verzonken was.

Bl. 78, [1]. Zie dit stuk bij Diercxsens, t. a. p., pag. 350—360.

Bl. 78, [2]. Diercxsens, p. 350, zegt dat het notariëel actestuk „eodem hoc anno [1522] prelo excusus est Antverpiæ extra portam Cameræ sub insignio Unicornis aurati per Willelmum Vosterman." Het werkje behoort onder de groote zeldzaamheden. Reeds Diercxsens kende het niet bij de eerste uitgaaf van zijn werk, en bij de tweede, in 1773, was er hem een exemplaar van verleend door den Antwerpschen schepen J. B. Verdussen, waaruit hij de acte der herroeping overnam. Ook prof. Kist berigtte mij, „dat het door hem vaak te vergeefs gezocht was." Hij geeft den titel dus op: *Anathematizatio et revocatio Jacobi Præpositi olim Prioris Fratrum Heremitarum S. Augustini oppidi Antverpiensis. Antverpiæ apud G. Vosterman.* 1522. *Cum gratia et privilegio.* 4°. Welligt is eene geschrevene copie er van het handschrift, dat, naar de opgaaf van den heer C. A. Vervier in de *Feestviering der L∴ La bien aimée* (later breeder te vermelden), bl. 83, noot, „bestaat in de bibliotheek van wijlen den heer van Hulthem, te Gend; een handschrift van 9 bladen in folio, getiteld: *Anathematizatio et revocatio Fratris Jacobi Prepositi, olim Prioris Fratrum Here-*

mitarum oppidi Antverpiensis, erroris revocati; per Dnum Hermanum Gerardi, in civitate Trajectensi." Indien dit inderdaad een afschrift is van het gedrukte, gelijk de overeenkomst van titel zoo goed als ontwijfelbaar maakt, dan kan er uit blijken, wat prijs er op gesteld werd. — Dat de notariële acte ook te Leipzig gedrukt is, getuigt Diercxsens, p. 360, uit Seckendorf, *Comment. de Luth.*, lib. I, pag. 179. Wij lezen daar: „eamque [palinodiam] Lepsienses vulgarunt." Zou dit ook „Lovanienses" moeten zijn? — Overigens, dat de *Anathematizatio* slechts twee maanden na de herroeping reeds het licht zag, leid ik af uit Luthers brief van 12 April 1522 aan Joh. Lange (De Wette, a. w., II, 180), waar wij lezen: „Hostes edito libello gloriantur de revocatione duorum Lutheranorum, Jacobi nostri et Hermanni cujusdam." Er was dus een boekje uitgegeven, waarin te gelijk de herroeping van Præpositus en zekeren Hermannus vermeld was. Zou dat nu niet de *Anathematizatio* zijn, zooals de titel door den heer Vervier opgegeven is, en op welken titel, als wij de interpunctie anders en — bedrieg ik mij niet — beter stellen, inderdaad de revocatie van Jacobus en „Hermanus in de stad Utrecht" vermeld wordt? („Anathematizatio — Jac. Prepositi — [et] erroris, revocati per Dnum Hermanum Gerardi, in civitate Trajectensi.") Hoe gaarne zou ik zoowel de zeldzame gedrukte *Anathematizatio* als het handschrift van Van Hulthem zien en onderling vergelijken; hoe gaarne iets meer weten van dien Lutherschen Hermannus te Utrecht en zijne herroeping, in wien we zeker ook één' der eerste volgelingen van de Hervorming in ons vaderland ontmoeten. Immers, ook te Utrecht was de geest van Luther krachtig doorgedrongen, en men was, na het gebeurde te Antwerpen, ook in Noord-Nederland, waar mede Luthers geest zich een' weg gebaand had, wakker geworden. In 't zelfde jaar, waarin Præpositus gedwongen werd te herroepen en op nieuw gevat werd, zooals we later zien zullen, werd de overste van het Fraterhuis te Utrecht, Johannes Rode of Rhodius, wegens verkleefdheid aan Luthers leer, afgezet; en dien ten gevolge moest het gesticht vele kwellingen, zorgen en moeijelijkheden doorstaan. (Zie Delprat, a. w., bl. 134, 152—155; *Kerkhist. arch.*, III, 110.) Her-

mannus is één zijner geestverwanten en tijdgenooten in de bisschopsstad geweest.

Bl. 80, [1]. Zie de beide brieven van Luther van 12 April 1522 aan Spalatinus en Lange, bij De Wette, a. w., II, p. 179, 180, 181, en den brief aan Zwilling, p. 194. Wie de vele anderen waren, van wie Luther schrijft, dat zij gevallen en gedwongen waren om Jacobs revocatie te onderschrijven, kan ik niet gissen. — Omtrent de herroeping van Præpositus meldt het *Antw. chron.*, bl. 17, het volgende: „In dit selver jaer [1521], in de maent van December, quamen seker Commissarisen van den Hove tot Antwerpen, aen Broeder Jacop, Prior van den Augusteynen, seggende dat hy te Brussel soudde komen disputeren, ende daer wederriep hy op het oxael in Sinter Goedelen Kercke wel tot een en dertich Articulen toe, die hy gepreeckt hadde." Wij hebben gezien, dat zijne herroepingsacte slechts dertig artikelen vermeldt. Dit berigt, overeenkomende met dat der *Excellente cronike van Vlaenderen*, moeten wij dus voor min naauwkeurig houden.

Bl. 81, [1]. In den brief lezen wij: „Ach das ich doch nur ein tröpflin solcher gnad vnd bestands gehabt het, so rüwet ich yetz on alle sorg inn dem herren Christo. So wöltz ich mich yetz in mancherlay ellend trübsalen, jamer ängsten vnd sünden." Ik heb er, na aandachtige lezing, gemeend den zin aan te moeten geven, die in den tekst is uitgedrukt, in dier voege, dat we achter „so" in den eersten volzin een' conjunctivus en in den laatsten een' indicativus lezen, in weerwil der gelijkvormigheid. Het „wöltz" heb ik aangemerkt als „welz," van „welzen," wentelen; en wel op grond dáárvan, dat in den brief „wölchs" voor „welchs" en *tz* regelmatig voor *z* gelezen wordt. De merkwaardige brief wordt beneden breeder besproken en zal in zijn geheel in bijlage II worden afgedrukt.

Bl. 83, [1]. Sanderus, *Flandr. illustr.*, I, fol. 372.

Bl. 84, [1]. Door Diercxsens, a. w., p. 361, waar wij lezen: „Dimissus itaque post dictam revocationem Jacobus Præpositi decessit [1]) non ad monasterium Antverpiense, in quo

1) „Decessit," hij week. Maar Præpositus verklaart zelf, dat hij, zon-

Prior fuerat, quia gratus non fuisset eis [?], quos ipsemet seduxerat; sed ad monasterium suum Iprense, ejusdem certe instituti cujus erat Antverpiense. [1]) Ibidem autem verosimiliter invenit bene affectos *Luthero* & similiter infectos; à quibus perversus brevi ad vomitum rediit, & abjuratos errores iterum cœpit prædicare, notanter Brugis." (Dat dit „notanter Brugis" op misverstand berust, zal ons straks blijken.)

Ofschoon het onbewezen is, dat Præpositus in het Ypersche klooster geestverwanten vond, zeker is het, dat later onderscheidene Ypersche Augustijnen tot de Hervorming behoorden. Misschien mag dat ook wel gedeeltelijk aan den invloed van Præpositus op zijne ordebroeders te Yperen worden toegeschreven, hoewel wij erkennen, dat ook sommigen uit de Ypersche Dominicanen en Karmeliten Hervormd zijn geworden. Hoe 't zij, wij vinden op de lijst der verboden boeken, door de godgeleerde faculteit te Leuven opgemaakt in 1546 (*Ordonnancien*, *Statuten*, *Edicten en Placcaerten* — *van Vlaendren*, *Ghendt*, 1639, d. I, fol. 150), het volgende geschrift veroordeeld: „Van den twaelf articulen des Christen gheloofs: uutgheleydt van sint Augustijn, ende by broeder B o u w e n d e S m e d (A u g u s t ij n v a n Y p r e) uut den Latine in Duutsche ouergheseedt." — Behalve dezen Bouwen de Smed was ook Augustijner te Yperen Jacobus de Buzere of Bucerus, predikant te Meessene, Belle enz., in de geschiedenis der Reformatie niet onbekend; voorts zekere Daniël, mede een prediker in den omtrek van Yperen, geroemd wegens zijne vroomheid en geleerdheid; Willem de Hollandere, die, opmerkelijk genoeg, oorspronkelijk uit het Augustijnenklooster van Dordrecht was, ook omstreeks Yperen in 1566 als prediker optrad en ten volgenden jare als martelaar te Veurne aan de galg gedood werd; eindelijk Francis-

---

der dat hij er in gekend is, naar Yperen g e z o n d e n w e r d. Zoo ook de *Excellente cron. van Vlaend.*, t. a. p.

1) Indien Diercxsens hiermede bedoelt, dat het Ypersche Augustijnenklooster tot de Saksische congregatie behoorde, dan heeft hij zich vergist, naar 't mij voorkomt. Wij vinden daar toch nergens eenig blijk van, en 't is, bij den haat tegen Luther, niet te denken, dat men Præpositus, na zijne revocatie, tot zulk een klooster zal gezonden hebben.

cus Cosgir, die predikant te Honbeke geweest is. Zie mijn stukje, getiteld: „De Hervormde vlugtelingen van Yperen in Engeland, geschetst naar hunne brieven. Eene bijdrage tot de Hervormingsgeschiedenis van Yperen en Norwich," in onze *Bijdragen tot de oudheidk. en gesch., inzond. van Z.-Vl.*, d. II, bl. 276, 277. — De gissing van Diercxsens, dat Præpositus genegenheid vond bij zijn' Ypersche broeders, vindt ook hierin te sterker grond, dat, zooals we straks hooren zullen, niet de Augustijnen, die hem toch het beste konden gadeslaan en kennen, maar de Minderbroeders zijne beschuldigers werden bij den stadsvoogd. Misschien vonden zij ook deswegens minder gehoor bij dezen. 't Moest toch zonderling voorkomen, dat vreemden zijn' eerste verklagers waren; en de stadsvoogd zal geen reden gevonden hebben om voor den betichte minder genegenheid, althans minder onverschilligheid ten deze, te betoonen, dan zijn' eigene kloostergenooten.

Bl. 85, [1]. De burgemeesters van Yperen droegen van ouds den eigenaardigen naam van voogd. Indien we hier aan dezen voogd moeten denken, dan was die verlichte man thans Nicolaas van Walscappel, die deze waardigheid bekleedde in 1522; of anders zijn voorganger Petrus van Houte: Sanderus, a. w., I, fol. 349. Præpositus evenwel gebruikt het woord „Probst," en welligt moet men daarmede den stedelijken baljuw of schout (prætor) verstaan, als hoedanig wij sedert 1500 aantreffen Wouter, heer van der Gracht: Sanderus, I, 344. — Het Minderbroedersklooster, gelegen in het noordoostelijk deel der stad, was gesticht in de dertiende eeuw: Sanderus, I, 372, 373. Wie daarvan thans gardiaan was, kon ik niet ontdekken. Præpositus noemt hem een' zeer ongeleerd man.

Bl. 85, [2]. Het was vroeger, en is welligt nog, bij velen de vaste overtuiging, dat wie sterft in een' Minderbroederskappe, of althans stervende daarin den arm of de hand steekt, te korter in 't Vagevuur en te digter aan de zaligheid zijn zal. 't Schijnt zelfs, dat dit bij pauselijke bullen alzoo is vastgesteld. Wij willen te dien opzigte mededeelen wat we vinden in het voorwerk der *Serm. van broeder Cornelis*, d. I, bl. 46, 47 (uitg. 1714), aangaande zekere Betke, eene godvruchtige vrouw te Brugge, tot de Hervorming overhellende, die veel

werk maakte van het bezoeken en verplegen van zieken. Betke, lezen we, werd bij een' oude kranke vrouw gehaald, die haar hartelijk bad, dat ze toch wèl zorge voor ééne zaak dragen zou, te weten, zoodra Betke zien zoude dat zij begon te sterven, dat Betke haar dan een' Minderbroederskappe (die daar op 't bed gereed lag) aantrekken zou om daarin te sterven, of, ware dat niet wèl doenlijk, dat ze ten minste haar' arm of hand in de kap steken zou. Betke wilde haar deze beuzelingen als eene afgoderij uit den zin stellen, en begon haar van 't vertrouwen op de voldoening van Christus voor de zonden veel te zeggen. De kranke vrouw nam dit zeer kwalijk, zeggende: „Weet broeder Cornelis niet beter dan gij, waar de hemel meê te verdienen is? Want hij heeft mij gezegd, indien ik in de kap sterve, dat ik te korter in 't Vagevuur zal liggen." Daarop toonde zij een boekske, inhoudende „de gratiën en aflaten van St. Franciscus' drie orden," waarin stond: zoo wie sterft in een' Minderbroederskappe en verkiest daarin begraven te zijn, die heeft aflaat van 't eerste vierendeel van zijne zonden, door onzen heiligen vader paus Nicolaas III. Dit privilegie begint: *Futurorum bonorum carisma*, en het is te „Jannen metter bullen." Denzelfden, die in de kappe sterven en begeeren begraven te worden, vergeeft paus Clemens IV het andere vierendeel van alle zonden; zijn privilegie begint: *Romanus Pontifex*, en is te Parijs en te Venetië „metter bullen." Nog denzelfden, die in de kappe sterven en begeeren daarin begraven te worden, scheldt paus Urbanus V het derde vierendeel van alle zonden kwijt; dit privilegie begint: *Euangelici Professores*, en is te Montpelliers en te „Jannen metter bullen." Alzoo, wie in de Minderbroederskappe sterft en begeert begraven te zijn, die heeft drie deelen kwijtschelding of aflaat van alle zonden. Als Betke nu zag en hoorde, dat deze kranke vrouw zoo geheel vastelijk op die Minderbroederskap vertrouwde, en van het laatste vierendeel van hare zonden in 't Vagevuur meende te moeten gezuiverd worden, zoo wilde Betke haar onderrigten, „dat Christus' dood der geloovigen Vagevuur was;" maar de kranke vrouw wilde daar geenszins naar hooren. Enz. — In *De byencorf der H. Roomscher kercke* van Marnix, bl. 29 der Utrechtsche uitg. van 1659, leest men ook, „dat de

gheene die in een Minnebroers cappe sterven, int Vagevyer noch in de Helle niet gaen en sullen.... Soo als int Boeck der Conformiteyten S. Francisci vermeldet wordt, ende met Paus bullen bevesticht. (Conformita. 8.)"

Bl. 86, [1]. Præpositus noemt het stadje niet waar hij *ging* prediken, en, zoover ik weet, is hier Seckendorf, a. w., p. 179, weder de eerste geweest, die daarvoor Brugge aanduidt. „Brugis in Flandria," zegt hij, „iterum prædicare coepit." Dit is door de meesten overgenomen, ook door mijzelven in *De kerkhervorming te Brugge*, d. I, bl. 8, 9. Doch dat de aanduiding van Præpositus geenszins op Brugge past, valt duidelijk in het oog. Immers, wel verre dat Brugge in 1522 den naam van „stedeke" verdiende, moest het *toen* vooral, en mag het nog, een' groote stad genoemd worden. Ook lag bij die stad niet een Predikheerenklooster, maar *dit* klooster lag er in. En de voorstelling van Præpositus is van dien aard, dat we aan een stadje denken niet verre van Yperen, werwaarts hij, om zoo te zeggen, een' uitstap maakte; Brugge lag op te verren afstand van Yperen dan dat er *dit* op kan worden toegepast. Het komt mij voor, dat Seckendorf, of wie dan ook de eerste geweest zij, op wiens verzekering de prior te Brugge gepredikt heeft, in verwarring is gekomen, met Præpositus' geschrift vóór zich, door hetgeen daarin weinig regelen verder gezegd wordt, dat hij, gevangen genomen, naar Brugge werd gezonden. — Onze gissing, *dat* het bedoelde stadje Winoxberge was, berust op de mindere grootte dezer plaats en haren korten afstand van Yperen. Wel is waar, het Predikheerenklooster aldaar lag óók in de stad; maar het lag zoo geïsoleerd in het onbebouwde westelijk deel tegen den wal, dat men er van zeggen kon, dat het bij de stad lag. Zie de afbeelding van Winoxberge bij Sanderus, *Fl. illustr.*, t. II, fol. 562.

Bl. 86, [2]. Het *Antw. chron.*, bl. 17, en Diercxsens, p. 361, noemen Julij; de *Excell. cron. v. Vlaend.*, t. a. p., noemt Junij. Dat dit laatste nader aan de waarheid is, wordt bevestigd door de brieven van Luther; want reeds den 5den dier maand schrijft hij 't aan Spalatin; evenzoo in zijne brieven van 11, 26 en 27 Junij; gelijk ook in één' van Julij. Zie De Wette, II, 206, 207, 213, 214, 215, 218. In

dien van 30 Junij aan Nicolaas Hausmann schrijft hij: „Jacobus prior ille Anttwerpiens. qui reuocarat antea, denuo captus Bruxellam ductus est ob damnatum [sic] a se reuocationem multis scribentib. ad nos, jam quoque exustum esse." De Wette, VI, 36, 37. Dat Præpositus reeds in 't begin van Mei aangehouden is, schijnt mij toe te volgen uit zijne eigene woorden. Althans hij zegt, zooals we straks hooren zullen, dat hij in 't Brugsche Minderbroedersklooster gevangen gehouden werd „zoolang, totdat de keizer naar Spanje voer." De keizer nu verliet Zuid-Nederland in 1522 en vertrok over land naar Engeland, alwaar hij bij koning Hendrik VIII drie weken vertoefde. Den 24 Mei zeilde eene vloot van meer dan 150 schepen van Arnemuiden om den keizer in Engeland af te halen. Met deze vloot naar Spanje gevaren, kwam hij daar aan binnen tien dagen. Zie Reigersb., *Chron. van Zeeland*, d. II, bl. 407. Arend evenwel, *Alg. gesch. des Vaderl.*, d. II, 3e st., bl. 302, heeft eene andere voorstelling. Hij zegt, dat eene vloot van 150 schepen „uit Middelburg" naar Hampton in Engeland werd „vooruitgezonden (den 24 van Bloeimaand 1522) om daar den keizer af te wachten. De vorst.... begaf zich te land naar Calais, van waar hij in circa 4 uren naar Douvres overstak. Eerst na een verblijf van 6 weken verliet hij Engeland en landde 12 dagen later (16 van Hooimaand) te St. Andreas in Asturië aan." Ik durf niet beslissen, wie de waarheid heeft gegeven. Wijl echter de opgave van 19 Mei door Præpositus, waarvan straks nader, met Arends berigt niet strookt, houden wij ons vooreerst aan dat van Reigersberg, ofschoon er mede bezwaren aan verbonden zijn. Rekent men nu van den 24 Mei drie weken af, gedurende welken tijd Karel in Engeland was, dan heeft hij Nederland verlaten in 't begin van Mei. Præpositus heeft waarschijnlijk dìt tijdstip voor den geest, als hij zegt, dat hij in 't Brugsche klooster gevangen gehouden werd „totdat de keizer naar Spanje voer," eigenlijk Nederland verliet om straks uit Engeland naar Spanje te varen. In dat klooster ontmoette hij nog Glapio, 's keizers biechtvader, gelijk ons blijken zal. Deze heeft denkelijk den keizer naar Spanje verzeld, alwaar hij ook te Valladolid overleden is. Glapio is misschien eerst met de vloot uit Arnemuiden, den

24sten, vertrokken. Zoo hij echter drie weken vroeger met Karel Nederland verlaten heeft, dan was het in de allerlaatste dagen van zijn verblijf te Brugge dat de gevangene daar aankwam; ja dan heeft welligt de gevangenneming reeds in April plaats gehad. Dat Luther er eerst den 5 Junij gewag van maakt, moet ons niet verwonderen. Die gevangenneming toch werd eerst regt ruchtbaar, toen Jacob naar Brussel gevoerd werd, hetwelk in de helft van Mei moet geschied zijn; de tijding daarvan kan dus, bij de trage correspondentie dier dagen, eerst in 't begin van Junij ter oore van Luther zijn gekomen. Wij zullen straks vernemen, dat Præpositus den 19 Mei, indien onze opvatting de ware is, in de stadsgevangenis te Brussel is overgebragt, en het derhalve daarvoor moeten houden, dat de opgaaf Junij of Julij in de boven eerstgenoemde bronnen onnaauwkeurig is.

Bl. 87, [1]. Vg. *Antw. chron.*, bl. 20, en Diercxsens, p. 366.

Bl. 88, [1]. Zie de voorlaatste aanteekening, waarin wij deze tijdsbepaling toepasten op 's keizers vertrek uit Nederland naar Engeland in het begin van Mei. Eene volgende tijdsbepaling (19 Mei) komt ons anders onverklaarbaar voor.

Bl. 90, [1]. In het geschrift van Præpositus staat: „Der Stapulesis." De hoogleeraar H. Bouman te Utrecht is zoo vriendelijk geweest, mij over Faber Stapulensis en over den geïncrimineerden tekst 1 Cor. XV: 51 de volledigste inlichtingen te geven. In het openbaar breng ik den achtbaren grijsaard daarvoor mijn' hartelijken dank toe. En ik geloof mijne lezers óók aan hem te verpligten, wanneer ik hier letterlijk volgen laat, wat de naauwkeurige geleerde mij wel heeft willen mededeelen:

„Uit het naauwkeurige artikel, door den geleerden Graf gegeven in *Herzog's Real-Encyclopädie für protest. Theol. u. Kirche*, IVter B. (Stuttg. u. Homb., 1855), p. 310 ff., zal ik u letterlijk uit het Hoogduisch in het Nederduitsch overbrengen, wat u in dezen te stade komt.

„„Faber (Jakob) Stapulensis 1) (Lefèvre d'Etaples), de voornaamste onder de mannen, die, in het begin der Reformatie, voor Calvijn den weg baanden, te gelijk een der bevorderaars

1) „Zoo wordt hij ook elders steeds genoemd." H. B.

en herstellers der echte Aristotelische philosophie, grondlegger eener betere verklaring der Heilige Schrift en overzetter van den Bijbel, werd omstreeks het jaar 1450 te Etaples, een stadje in Picardië, geboren. Door zijne zucht voor wetenschap vroeg naar Parijs gevoerd, trad hij weldra op onder hen, die zich met ernst en ijver op de classische studiën toeleiden. Hermonymus van Sparta werd zijn leermeester in het Grieksch. Zijn Latijnsche stijl en kennis van het Grieksch bleef steeds zeer gebrekkig, daar het hem meer om den inhoud, dan wel om den vorm der Grieksche en Latijnsche schrijvers te doen was. Zich den graad van *Magister artium* verworven hebbende, reisde hij, in 1492, voor het eerst naar Italië. Hier zich te Florence en elders ophoudende, zocht hij vooral Aristoteles' schriften regt te verstaan; ofschoon hij, bij zijn diep godsdienstig gevoel, ook van het Platonismus niet afkeerig was, en zelfs ijverig mystische schriften las. Te Parijs teruggekeerd, [1]) was hij op nieuw ijverig bezig met onderwijzen en met het overzetten, verklaren enz. van Aristotelische schriften. Met het een en ander schijnt hij bezig geweest te zijn (meestal althans) tot aan zijn vertrek naar Meaux. Faber wordt voorgesteld als iemand, die door zijne uitgebreide kennis, schrander talent om te onderwijzen, vroom gemoed, bescheidenheid en zachtmoedigheid achting en liefde inboezemde, en binnen- en buitenslands talrijke vrienden en bewonderaars had. Wilhelm Briçonnet, bisschop van Lodève, bijzonder met hem bevriend, gaf hem, in 1507, woning in de Benedictijner abdij St. Germain des Prés bij Parijs, waarvan hij, Briçonnet, abt was. Die woning behield hij tot in 1520. Van de rijke hulpmiddelen, hier voorhanden, zich bedienende, begon hij zich hier ijverig toe te leggen op de Bijbelstudie. De eerste vrucht daarvan was de uitgave van zijn *Psalterium quintuplex*, in 1508 verschenen. Daarop volgde, in 1512, zijn *Commentarius* op de brieven van Paullus met eene nieuwe Latijnsche overzetting, die toch eigenlijk

1) „De welsprekende en beminnelijke Faber Stapulensis was reeds sinds 1493 aan de Parijsche universiteit verbonden," zoo zegt W. Moll, *Angelus Merula*, bl. 10, waar men van genoemde universiteit belangrijke narigten vindt.

slechts eene revisie was der Vulgata naar het Grieksch. In 1522 verscheen zijn commentaar op de IV Evangeliën, en in 1525 op de Algemeene zendbrieven, beide zonder nieuwe overzetting. Ofschoon Faber in deze commentaren met betrekking tot philologie en kritiek weinig voor het N. T. gepræsteerd [geleistet] heeft, zoo komt hem toch de roem toe, dat hij door zijne tekstverklaring de baan voor eene betere exegese geopend heeft. Zonder te letten op de overgeleverde dogmatiek, zocht hij de Heilige Schrift uit haar zelve te verklaren, en in plaats der tot nu toe in zwang zijnde, willekeurige, allegorische verklaring, wel niet het *principium interpretationis gramm. historicae* te stellen, maar dat beginsel van uitlegging, hetwelk Olshausen als dieper' schriftzin gevolgd heeft. Bij de Evangelische verhalen vervalt hij dikwijls weder in de allegorie. Integendeel bij de Apostolische brieven en didactische gedeelten der Evangeliën is zijne verklaring en ontwikkeling meestal eenvoudig, duidelijk, rigtig en met den gang van der schrijvers gedachten overeenkomende. Hij houdt daarbij meer het practische dan het dogmatische in het oog. Niet slechts heeft de overgeleverde dogmatiek zelden invloed op zijne verklaring; maar, daar hij de Heilige Schrift als eenigen geloofsregel erkent, schroomt hij het niet, met de leerstukken en gebruiken der kerk in strijd te geraken, waar zij in openlijke tegenspraak zijn tegen de leer van Jezus Christus en de Apostelen. Hij zocht evenwel niet opzettelijk te polemiseren. Zijne dogmatische gevoelens waren nog wankelende, en nog niet tot vasten strijd tegen de bestaande kerk gekomen. Hij hoopte integendeel, dat meerdere kennis en verbreiding van het Evangelie haar van hare uitwassen en verkeerdheden reinigen, en van zelf weder tot de regelmaat van het Evangelie terug zoude brengen. [1]) Intusschen gaven zijne vrijzinnige beginselen en uitdrukkingen groote ergernis aan de duisterlingen. Dit was inzonderheid het geval, toen hij, in 1517, een kritisch onderzoek over Maria Magdalena had uitgegeven, dat vier jaren

1) „Dit is der vermelding waardig. Des te ligter konde hij door den kettermeester op ééne lijn geplaatst worden met Erasmus, wiens leuze (of wiens droom) het was, dat de kerk in de kerk moest en kon hervormd worden." H. B.

daarna door de Sorbonne als kettersch veroordeeld werd. — In de voorredenen voor zijne Fransche, naar de Vulgata gemaakte overzetting van het N. T. (1523) en van de Psalmen (1525), en elders, verklaarde Faber Stapulensis uitdrukkelijk de heilige schrift als eenigen geloofsregel, waaraan ieder Christen het regt heeft alle leerstukken te toetsen, terwijl wij niet door de werken, maar alleen door Gods genade in Jezus Christus te gelooven de zaligheid verwerven kunnen. En even zoo deed hij in zijn in 1525 verschenen werk: *Les Evangiles et Epistres des 52 dimanches de l'an.* — Zijn commentaar over de Evangeliën werd in 1523 door de Sorbonne op den *Index* geplaatst. Nu werd hij vervolgd en verbannen, dan hoog vereerd. — Intusschen bewerkte hij ook, gelijk vroeger van het Nieuwe, nu van het Oude Testament eene overzetting, mede naar de Vulgata (Antwerpen, 1528) in 4 deelen; eindelijk in 1534 eene Fransche vertaling van den ganschen Bijbel in 1 folio-band. Hij ontsliep in zeer hoogen ouderdom in 1536. Schoon geheel instemmende met de beginselen der Hervorming, bleef hij uiterlijk in de gemeenschap der Roomsche kerk, hopende, dat de vernieuwing van het Evangelie zonder geweldige schokken tot stand zoude kunnen gebragt worden. — Eene volledige biographie van hem komt voor in *Illgen's Zeitsch. f. hist. Theol.*, Jahrg. 1852.""

„Wat nu het 2de gedeelte van 1 Corinth. XV: 51 aangaat, de gewone tekst (*textus receptus Graecus*) heeft daar: Πάντες μὲν οὐ κοιμηθησόμεθα, πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα. Dien tekst heeft ook Erasmus in zijne *editio princeps* van 1516. (Zijne latere uitgaven heb ik niet kunnen raadplegen.) 1) Denzelfden tekst heeft Griesbach, en ook Tischendorf, zoo in zijn *N. T. triglotton* (1854) als in zijne *ed. 7ma N. T.*, onlangs verschenen, behouden, met weglating alleen van het woordje μὲν. Maar er is eene andere lezing, waarvoor Griesbach aanduidt dat wel wat te zeggen is, namelijk: Πάντες μὲν κοιμηθήσομεν, οὐ

1) „Later heb ik ook zijne *ed. 5ta s. ultima* a. 1535 wel degelijk geraadpleegd en bevonden, dat hij ook daar zoo den Griekschen als den Latijnschen tekst gegeven heeft, even als in zijne *editio princeps* a. 1516." H. B.

πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα; zoodat de *particula negans οὐ* verplaatst worde. Intusschen schijnt de lezing van Tischendorf de echte te zijn.

„Erasmus nu vertaalt ter zijde van zijne genoemde *ed. princeps* en vervolgens steeds: „*non omnes quidem dormiemus, omnes tamen immutabimur.*" — Bij zijne *Paraphrasis N. T.* (*Opp.*, L. B., 1706), tom VII, zet hij op den rand de eigene onveranderde *versio Vulg.* of *Hieronymiana*, zoo als Tischendorf haar heeft gegeven in zijn bovengenoemd *N. T. triglotton:* „*Omnes quidem resurgemus, sed non omnes immutabimur.*" 1) En daarnaast vindt men deze paraphrase: „*Non omnes morituri sumus, nam fortasse dies ille nostrum aliquot vivos deprehendet, sed tamen omnes ad immortalitatis gloriam immutabimur; qui hic pietatis studio quodammodo meditamur immortalitatem, abstinentes a peccati contagio.*

„Maar bovenal belangrijk zijn zijne *annotationes* achter genoemde *ed. 5ta N. T.* (*ap. Froben.*, Bas., 1533). Daar verweert hij zich met hevigheid tegen den laster van twee zeer aanzienlijke theologanten, die hij evenwel niet noemt; wier een hem beschuldigd had, „*quod tolleret resurrectionem, propterea quod concederet, non asseveraret, aliquos in adventu domini non morituros,*" terwijl de andere hem beschuldigd had, dat hij, zoo doende, „*induceret lectionem contradictoriam ei, quam sequitur ecclesia.*

„Daaruit nu wordt het mij duidelijk, dat de aan Erasmus verwetene ketterij daarin gelegen was, dat hij in plaats van hetgeen de Vulgata had: „*Omnes quidem resurgemus*" (dat hij ook zelf — gelijk wij een' tekst plaatsen uit de Statenoverzetting vóór onze leerrede, al meenen wij ook anders te moeten vertalen — behield ter zijde zijner genoemde *Paraphrasis*) dat hij, zeg ik, in plaats daarvan vertaald had: „*Non omnes quidem dormiemus.*

„En dit zal dan ook zeker de geestverwant van Erasmus, Faber Stapulensis, en Præpositus gedaan hebben.

„Het werk van Faber Stapulensis, dat hier in aanmerking zoude kunnen komen, is niet op onze academische bibliotheek."

---

1) „Doch dat Latijn is daar enkel de tekst. Zie onder." H. B.

Bl. 91, [1]. Præpositus zegt in zijn geschrift: „am affer montag" vóór Christus' hemelvaart. Ik heb dit woord, dat mij niet regt helder was, afgeleid van het verouderde werkwoord äffern, beteekenende wiederholen, en alzoo gemeend te moeten vertalen: „den herhaalden, den tweeden Maandag." Is dat zoo, dan was die Maandag de 19e Mei. Paschen viel in 1522 op 20 April, Hemelvaartsdag op 29 Mei en Pinkster op 8 Junij. De 19e Mei was dus de tweede Maandag vóór Hemelvaart.

Bl. 92, [1]. Zie De Wette, a. w., II, bl. 206, 207, 213, 214, 215, 218. — Wie de twee anderen waren, met Præpositus gevangen, waarvan Luther spreekt, is mij onbekend. Misschien behoorde daartoe de procurator van het Antwerpsche klooster, die, naar des priors berigt, mede verdacht schijnt geweest te zijn.

Bl. 95, [1]. Seckendorf, t. a. p., is hier weder, zoover ik weet, de eerste geweest, die gezegd heeft: „ope Franciscani cujusdam elapsus." Meest alle latere geschiedschrijvers zeggen hetzelfde, en nergens lezen wij, dat een Augustijner monnik Præpositus den weg der vrijheid ontsloot. Hij zelf zegt echter: „een ordebroeder;" en dat hij daarbij een' Augustijner van zijne orde verstond, wordt hierdoor bewezen, dat hij hetzelfde woord ordebroeder gebruikt als hij spreekt van den procurator van zijn klooster. Toch bestaat de mogelijkheid, dat Præpositus, terwijl hij in het Minderbroedersklooster te Brussel, zooals wij zagen, werd gevangen gehouden, één' der broederen voor zich innam, en deze zijn redder werd. Doch omdat hij zelf zoo stellig gewaagt van „een' ordebroeder", durven wij dit niet aannemen.

Bl. 95, [2]. „Ende werdt tot Brussel in eenen Kercker gheset, daer hy cortelinge vuyt quam met properheden:" *Antw. chron.*, bl. 17; vg. *Excell. cron. van Vlaenderen*, boven, aant. [1] van bl. 43 (bl. 244).

Bl. 96, [1]. Een uittreksel uit den brief van Van Zutphen aan Præpositus van 29 November 1522 geeft Van Herwerden, a. w., bl. 99. Die brief was tevens gerigt aan zekeren vader Reynerus en uit Bremen geschreven. Ook Rotermund heeft dien uitgegeven (zie zijn a. w., d. II, bl. 272) en geeft er deze dagteekening van op: „Bremen 1522 in Vi-

gilia Andreæ." (Vg. aant. [1] van bl. 141.) St. Andries valt op 30 November; de vigilie is dus 29 dier maand. — Over de gevaren, die Hendrik van Zutphen leed op zijne vlugt van Antwerpen naar Bremen, zie men Van Herwerden, a. w., bl. 96, 97.

Bl. 96, [2]. Zie De Wette, a. w., d. II, bl. 318 en 182. De brief van 14 April is door De Wette gesteld op 't jaar 1522; ik geloof, dat het 1523 zal moeten wezen. In April 1522 toch was Præpositus stellig nog in Nederland, en kon niet gezegd worden door een wonder verlost te zijn. Te onwaarschijnlijk is het te stellen, dat hij uit Yperen ontsnapt zou zijn, „door een wonder verlost" (om niet te zeggen, dat hij aldaar in zekeren zin zijne vrijheid schijnt te hebben gehad), en daarna weder naar Yperen teruggekeerd. Het tijdsbestek voor eene heen- en terugreis van Yperen naar Wittenberg is daartoe bovendien te kort. De Wette heeft dan ook, in eene noot onderaan bl. 182, reeds iets gezegd wat *ons* aan de echtheid der jaarteekening twijfelen doet. Ook Van Herwerden, a. w., bl. 189, twijfelt daaraan, ofschoon *hij*, bl. 188, Gerdes wederspreekt, die er mede aan schijnt te hebben getwijfeld, en, bl. 90, de vermeende verlossing *in* April 1522 zoekt te verklaren.

Bl. 96, [3]. De *Excell. cron. v. Vlaend.* en het *Antw. chron.* zeggen beide, dat broeder Jacob, ontkomen zijnde, „reysde bi Luther."

Bl. 98, [1]. Diercxsens, t. III, p. 362, 363. Jammer, dat de dagteekening niet opgegeven is.

Bl. 99, [1]. A. w., p. 363, 364, waar Van Stringens „Audientiarius" genoemd wordt. Uyttenhooven, a. w., bl. 71, verstaat hierdoor „een' onderzoeker van geloofszaken."

Bl. 99, [2]. T. a. pp.; *Antw. chron.*, bl. 19.

Bl. 100, [1]. Diercxsens, III, pag. 364.

Bl. 101, [1]. Verg. (J. F. Willems) *Historisch Onderzoek naer den Oorsprong en den waren naem der openbare plaetsen en andere Oudheden van de stad Antwerpen (van stadswege uitgegeven)*, *Antw.*, 1828, bl. 106, n[is]. 291—293, bl. 251, 252.

Bl. 102, [1]. Zie Van Herwerden, a. w., bl. 95—97; Diercxsens, III, 372, 373; *Antw. chron.*, bl. 20.

Bl. 104, [1]. Diercxsens, p. 374—377; *Antw. chron.*, t. a. p.

Bl. 104, [2]. Zie De Wette, a. w., II, bl. 265.

Bl. 105, [1]. Zie de zeer uitvoerige berigten omtrent de stichting der nieuwe St. Andrieskerk bij Diercxsens, IV, 29—51.

Bl. 106, [1]. *Hist. der martel.*, fol. 49, *c* en *d*; verg. Diercxsens, III, p. 375.

Bl. 106, [2]. Diercxsens, p. 375, 376.

Bl. 106, [3]. *Hist. der martel.*, fol. 50, recto en verso. — Wij gaan het verschil omtrent het uiteinde van Lambertus Thorn of Thoren met stilzwijgen voorbij. De verwarring der geschiedenis ten deze wordt ons breedvoerig en kritisch voorgesteld door De Wette, a. w. Zie vooreerst d. II, bl. 361, waar Luther aan Spalatin in Julij 1523 meldt, dat „broeder Lambertus op den vierden dag na de terdoodbrenging van Voes en Van Essen, verbrand is", en hij hem verkeerdelijk noemt „successor in verbo Jacobi nostri Praepositi," althans wanneer hij daarmede bedoelt, dat Lambertus prior werd terstond na Præpositus; eene vergissing echter, die, wegens het kortstondig prioraat van Van Zutphen, ligt kon plaats hebben. Zie ten aanzien van het zooeven genoemde verder De Wette, vooral in zijn bovenschrift boven Luthers brief aan Lambertus Thorn van 19 Jan. 1524, d. II, pag. 462, 463; en bovenalles d. VI, bl. 626—628, in het register, de noot 7) bij het woord Thorn, Lambertus. Vg. daarmede ook wat Diercxsens aanmerkte, a. w., d. IV, p. 4. Zonder ons verder in de quæstie te verdiepen, houden wij ons overtuigd, dat Luther in zijn' eerstgenoemden brief verkeerd ingelicht was, en dat wij in den tekst de geschiedenis naar waarheid hebben wedergegeven.

Bl. 108, [1]. Zie De Wette, II, 462—466, alwaar de brief in het Latijn en Hoogduitsch met eenig verschil is medegedeeld: ik heb den Latijnschen tekst gevolgd. Boven den brief staat dit opschrift: „Discipulo Christi fideli, Lamberto Thorn, in vinculis Evangelii causa posito, fratri suo in Domino charissimo." Hij is gedagteekend uit Wittenberg.

Bl. 109, [1]. Vooral Diercxsens, a. w., IV, bl. 1—8, heeft over de regtspleging van Voes en Van Essen bijzonderheden medegedeeld, die in eene monographie over deze martelaars niet zouden mogen ontbreken. In de brieven van Lu-

ther bij De Wette worden ons mede opmerkenswaardige wenken gegeven. Hun marteldood is uitvoerig beschreven in de *Historie der martelaren*, fol. 49, 50. Verg. wat we boven zeiden, in de aant. [4] van bl. 12.

Bl. 110, [1]. Men kan het Hoogduitsche lied van Luther vinden in het *Archief voor kerk. gesch.* van Kist en Royaards, d. V, 463 vv., alsmede de schoone Latijnsche overzetting er van van Seckendorf; een en ander verzeld van de noodige letterkundige bescheiden. Ook treft men aldaar aan eene dichterlijke navolging in het Nederduitsch door prof. Siegenbeek.[1]) Wijl deze echter, mijns oordeels, niet zeer gelukkig is, heb ik mijnen hoog geachten vriend Ten Kate uitgenoodigd, zijn' dichterlijke talenten tot eene betere overbrenging te besteden. Mij dacht, ik kon dat niet beter vragen dan aan hèm, die door zijne uitgaaf van *Luthers harp* (*Luth. harp. Drie-en-twintig uitgelezen liederen van Doctor Maarten Luther, nagezongen door* J. J. L. ten Kate, Arnhem, J. W. Swaan) getoond heeft zoo diep in Luthers geest te zijn ingedrongen. Dat hij ook hier ons den Hervormer meesterlijk heeft teruggegeven, zal zeker ieder erkennen.

Ofschoon het lied van Luther op den marteldood der Brusselsche martelaars geen kerkgezang is, gelijk Luther het ook zelf niet als zoodanig beschouwde, maar het in de eerste uitgaaf zijner kerkliederen terughield, zoo is het toch reeds, en wel voor 't eerst, in 1524 in een Luthersch gezangboek opgenomen, namelijk in het *Enchiridion*, dat toen te Erfurt uitkwam. Zie *Gesch. van het godsd. gezang bij de Luth. in de Nederl.*, door J. C. Schultz Jacobi, in de *Bijdragen tot de gesch. der Ev.-Luth. kerk in de Ned.*, door hem en Domela Nieuwenhuis uitgegeven, st. IV, bl. 5, (*a*), 8, (*a*). Naderhand gaf ook Luther het evenwel in zijn' liederenbundels in 't licht: zie t. a. p., bl. 15, (*e*). Zijne liederen waren reeds in 1526 te Antwerpen; doch zonderling is het, dat het bedoelde gezang in de Antwerpsche uitgaven niet voorkomt, schoon het in die van Wezel en Amsterdam van Van Haecht geregeld wordt aangetroffen: a. p., bl. 20, 39, 40, 50, 55.

1) Andere overzettingen vindt men in de *Bijdragen* van Schultz Jacobi en Domela Nieuwenhuis, st. I, bl. 9—13 en 21—26, volgens st. IV, bl. 40, (*a*), die ik echter, tot mijn' spijt, niet kon inzien.

Bl. 114, [1]. Zie Luthers brief aan de Christenen in Holland, Brabant en Vlaanderen bij De Wette, II, 362—364.

Bl. 115, [1]. Behalve in de *Hist. der martel.*, fol. 49, *d*, wordt dit ook gezegd door Seckendorf, ad. a. 1522, *Comment. de Luth.*, lib. 1, pag. 240, n. 2, volgens Diercxsens, a. w., III, p. 375, aldus: „monachi omnes vel extremo supplicio posteà affecti, vel, cum carceris tædio mortisque metu revocassent, aliis modis puniti sunt." De *Hist. der martel.*, op dit punt niet wèl ingelicht, weêrspreekt in dezen zichzelve, als wij fol. 50, verso, lezen van een' Lutherschen Augustijner monnik, over wien wij straks zullen spreken.

Bl. 116, [1]. Diercxsens, t. a. p.

Bl. 116, [2]. Zie Lehnemann, *Histor. Nachricht*, bl. 19, § 13.

Bl. 117, [1]. Fol. 50, verso. Het opschrift luidt: „Nicolaus een Augustijner Monnick van Antwerpen." Doch het vervolg spreekt wel van zoodanigen monnik, maar niet onder den naam van Nicolaas, welke naam op een' priester wordt toegepast. Wij zullen dit straks ook van elders bevestigd vinden, en meenen daarom, dat gemeld opschrift in zooverre een' misslag behelst.

Bl. 118, [1]. Door Wezenbeke, in de Fransche vertaling van zijn a. w. van 1569, pag. 22: zoo zegt Diercxsens, IV, p. 13. Hier wordt ook de plaats, waar de priester predikte, het Timmersaet genoemd.

Bl. 119, [1]. Diercxsens, IV, 10—13, alwaar de brief aan 't Antwerpsche kapittel wordt opgegeven, waarna men leest: „Quis autem finis fuerit hujus Pastoris, non liquet." Vervier, in het *Maç. weekblad*, 1856, n°. 1, zegt, dat Nicolaas van der Noot als pastoor der St. Jacobskerk voorkomt onder den naam van Joannes (Nicolaas?) de Bruxelles, en dat hij verwant was aan de aanzienlijke familie Van der Noot te Brussel.

Bl. 119, [2]. Falconsklooster of Falconshof, O. L. Vrouwendale in Valkenbroek, genoemd naar Falco de Lampage, die omstreeks 1350 hier een hospitaal stichtte. Zie J. F. Willems, a. w., bl. 54, n°. 112.

Bl. 119, [3]. Diercxsens, IV, 13, deelt het mede uit Papebrochius, *Annales Mss.*

Bl. 120, [1]. *Antw. chron.*, bl. 25, 26; Diercxsens IV,

14, 15, waar wij tevens lezen, dat eene andere kronijk dit voorval plaatst in 1528. — Luther maakt in een' brief van 4 Sept. 1517, bij De Wette, I, bl. 61, gewag van zekeren „frater Nicolaus Antwerpiensis," zonder dat wij weten, of hij daar een' Nicolaas op het oog heeft, waarop wij zooeven den blik vestigden. — De geschiedenis vermeldt nòg een' Nicolaas te Antwerpen, die zeker geen der genoemden was, maar die toch een' te belangrijke plaats inneemt, dan dat we hier in 't voorbijgaan op hem niet de aandacht vestigen zouden. Het is broeder Nicolaas Peeters. Van hem ziet een bundel predicatiën het licht, die zeer zeldzaam is, „Gheprint int Jaer ons Heeren M. D. XX," welks laatste bladzijde zegt, dat het het werk is van „den devoten Pater, Broeder Niclaes Peeters, Minnebroeder en Gardiaen." Verslag daarvan wordt gegeven in de *Boekzaal der geleerde wereld* voor Nov. 1857, bl. 549, waar een' merkwaardige preêk uit den bundel wordt medegedeeld. De taal zou mij doen vermoeden, dat het preêken zijn uit de vijftiende eeuw, in den geest der toenmalige Devoten, in welke eeuw alsdan ook Nicolaas Peters zal geleefd hebben; welke preêken, bij den ontloken geest te Antwerpen, aldaar in 1520 een' drukker vonden. Er moet daarvan ook een uittreksel voorkomen in het *Kort hist. verh. van den eersten oorspr. der Ned. Geref. kerken onder 't kruys, door* Is. le Long, Amst., 1751, bl. 8: aldus berigt Ch. Rahlenbeck, *L'inquis. et la réf. en Belg. Anvers.*, bl. 6, in de noot.

Bl. 121, [1]. Zie *Hist der martel.*, fol. 72, verso, en Daniël Gerdes, *Origines ecclesiarum in Belgio reformatarum sive hist. eccles. Evangelii sec.* 16 *in Belgio renovati*, pag. 63, § XXII.

Bl. 121, [2]. Het *Antw. chron.*, bl. 27, 28, verhaalt er ons dit van. Er was een' stellagie gemaakt, waarop zich bevonden de kanselier, raadsheeren, burgemeesters, markgraaf en schepenen van Antwerpen. Ook de opperparochiaan stond daarop en begon een sermoen, waaronder tien personen de stellagie opstegen, acht mannen en twee vrouwen, elk in de hand eene kaars dragende. Aldra echter, wegens het groot rumoer onder het volk, moest het preêken gestaakt worden. Daarna kwam, onder het luiden der groote klok, over de markt eene groote processie. Toen het heilig sacrament nabij

kwam, werden den veroordeelden manteltjes aangedaan, waarop het heilig sacrament, of Luther met vele duivelen, of een tal van bokken stonden afgebeeld, vermoedelijk omdat zij zich tegen het sacrament, of althans in Lutherschen zin, hadden uitgelaten. Aldus uitgedost, volgden zij de proceessie achter het heilig sacrament tot in de hoofdkerk, van waar zij naar het stadhuis wederkeerden. Hier werden hun de manteltjes afgedaan en ontvingen zij verlof om naar hunne woningen terug te gaan, nadat hunne boeken verbrand waren.

Bl. 121, [3]. De Wette, a. w., II, 641.

Bl. 122, [1]. Diercxsens, IV, 15, 16; *Antw. chron.*, bl. 23, 24, 27. — Wij lezen bij Diercxsens, p. 22, 23, dat de Lutheranen, afgeschrikt door de straffen op het openbare preêken, om de vervolging te ontgaan, in bijzondere conventikelen begonnen zaâm te komen; waartegen een keizerlijk edict van 17 Julij 1526, gegeven te Mechelen, werd afgekondigd.

Bl. 123, [1]. Zie Luthers Hoogduitschen brief aan de Christenen te Antwerpen, die geene dagteekening draagt, bij De Wette, a. w., III, bl. 60—64.

Bl. 125, [1]. Verg. boven, bl. 96.

Bl. 125, [2]. Van Herwerden zegt, bl. 108: „Spenger hield zich toen waarschijnlijk te Wittenberg op."

Bl. 125, [3]. Verg. boven, bl. 96. Zie Van Herwerden, a. w., bl. 99, 100.

Bl. 126, [1]. De Wette, a. w., II, 361.

Bl. 127, [1]. Dit verzekert Rotermund, a. w., art. Spreng, II, bl. 192.

Bl. 127, [2]. De Wette, II, 464. Zie boven, bl. 108.

Bl. 127, [3]. Namelijk in 1768 door Joh. Georg Neumann. Zoo meldt Wilh. Klose, van Hamburg, in zijn belangrijk opstel, getiteld: „Jacobus Spreng, genannt Probst," opgenomen in Niedner, *Zeitschrift für die historische Theologie*, Jahrg. 1860, zweiter Heft, S. 289—299.

Bl. 127, [4]. De Wette, II, 511.

Bl. 128, [1]. Zie boven, bl. 63.

Bl. 128, [2]. Zie aant. [2] van bl. 78.

Bl. 128, [3]. Zoo zegt Klose, bij Niedner, t. a. p. „Im Jahr 1522," schrijft hij, „erschienen Revocationum articuli zu Cöln, lateinisch und deutsch; sie finden sich in Spondani an-

nalibus." Ik vermoed haast, dat het misschien de *Anathematisatio* zelve is met eene Duitsche vertaling.

Bl. 128, [4]. Klose laat op het zooeven van hem medegedeelde volgen: „In demselben Jahr erschien seine *Historia utriusque captivitatis propter verbum Dei ad auditores suos Antverpienses*; deutsch in Ludw. Rabe, *Geschichte der Martyrer*, Bd. II, Fol. 214." Aldaar is dus het boekje afgedrukt. Rotermund, art. Spreng, a. w., II, 192, citeert „*Joh. Everlins schöne und clagliche History Bruder Jacobs Probst*, ohne Ort und Jahr [1522] 4 Bog. 4." Seckendorf zegt alleen, volgens de opgaaf van den heer C. A. Vervier in het *Maç. weekblad*, n°. 1, 1856, uitgegeven bij J. G. Andriessen te Utrecht: „Nachdem er vorhero selbsten seinen ruckfall offentlich in einer gedruckten Schrift bereuet und was die Papisten mit ihm vorgenommen kund gemacht hadde. *Histor. Lutheri* ad. ann. 1521, bladz. 179." — Wij kunnen ons dus, het bovenstaande in aanmerking genomen, niet vereenigen met hetgeen wij in het *Maç. weekblad* verder lezen: „Het zal denkelijk ten jare 1530 te *Wittenberg*, of wel na 1532 te *Bremen*, zijn gedrukt."

Bl. 129, [1]. Mij is door de vriendelijkheid des heeren C. A. Vervier ten geschenke gegeven een hoogst zeldzaam boekje, door Luther, zoo goed als zeker, in 't licht gezonden in 1524, maar onder Luthers schriften, zooveel mij bekend is, nergens opgegeven. Het is een „brief van Jezus Christus," getiteld: „Eyn Mandat Jhesu Christi, an alle seyne getrewen Christen." Ik gaf er eene beschrijving van en deed er navraag naar in *De navorscher*, d. VIII, bl. 358 en 359, en in onze *Bijdragen tot de oudheidk. en gesch., inz. van Zeeuwsch-Vlaand.*, d. III, bl. 391 en 392, zonder dat daarop tot nog toe eenig antwoord is ingekomen. Dit boekje nu heeft aan de keerzijde van het titelblad bijna hetzelfde teeken als dat op den titel van Præpositus' geschrift gezien wordt: een vallend klaverblad; met dit onderscheid, dat het eerstgenoemde de punt des blads niet regts heeft, maar benedenwaarts gekeerd, en dat het steeltje des blads eenigzins anders geteekend is. Er is echter in alles zoovele overeenkomst, dat het vermoeden, dat beide geschriften van dezelfde pers afkomstig zijn, veel grond heeft. En daar nu dat van Luther ongetwijfeld

te Wittenberg is gedrukt, zoo is vermoedelijk ook het andere aldaar uitgegeven. De heer Vervier meldt mij, dat hij een boekje bezit, aldus getiteld: *Von Caspar Schwenkfeldes Schwenken und Calumnien; Johannes Gigas. Gedruckt zu Wittenberg durch Georgen Rhaum erben*, 1560, waarin hetzelfde teeken voor kenmerk des drukkers als in het werkje van Præpositus voorkomt, zijnde een vallend klaverblad.

Bl. 129, [2]. *Maç. weekblad*, t. a. p.

Bl. 129, [3]. Of Rabe: zie boven, aant. 4 van bl. 128.

Bl. 131, [1]. Een' naauwkeurigen afdruk van het titelblad des zeldzamen geschrifts heb ik voegzaam geacht tegenover den titel van dit boek te doen plaatsen; het zal, hoop ik, mijnen lezers welgevallig zijn. Ik laat het historisch verhaal, als bijlage I, hierachter in 't oorpronkelijke volgen.

Bl. 132, [1]. Diercxsens zegt, a. w. III, 362: „Prædictus autem *Jacobus Præpositi* scripsit *Historiam utriusque* (suæ) *Captivitatis propter verbum Dei.* verum in Indice Conc. Trid. ponitur inter auctores primæ classis." — De brief aan de Antwerpsche gemeente, die verder in den tekst besproken en vertaald opgenomen wordt, is in bijlage I in 't oorspronkelijke te vinden.

Bl. 134, [1]. „Und ist doch vast redlich gesein." Ik durf niet staande houden, dat ik de regte vertaling getroffen heb.

Bl. 135, [1]. „Von dem somen Abrahe." Ik houd dit voor een' drukfout, in plaats van „Samen," zaad, kroost.

Bl. 135, [2]. „Das er kestige seyn gesponsen." Het woord Gesponsen is in Duitschland nog onder de lagere volksklasse in gebruik in de beteekenis van bruid en bruidegom. Latijn: *sponsi*, verloofden.

Bl. 136, [1]. „Die weltfresser."

Bl. 137, [1]. „Frum̄."

Bl. 137, [2]. „Frum̄."

Bl. 137, [3]. „Frumkeit."

Bl. 138, [1]. „Blacten," voor Placten, van Plack = Fransch: plâque. Hiervan is het werkwoord placken, een' kruin maken, waarvan hier het verl. deelwoord tot substant. is geworden.

Bl. 138, [2]. „Strickgürtelen." De schrijver bedoelt zeker de touwen of koorden, waarmede de monniken zich omgorden.

Bl. 138, [3]. „Fisch" staat er; 't zal een' drukfout zijn voor „Fleisch."

Bl, 141, [1]. Zie boven, bl. 96, 125, en Van Herwerden, a. w., bl. 107, 108. (Vg. aant. [1] van bl. 96.) In Rotermunds *Lexicon*, II, 272, wordt ons onder de uitgegeven geschriften van Van Zutphen van dien brief dit berigt medegedeeld: „Ein Brief an Jacob Spreng aus Ypern. Bremen 1522 in Vigilia Andreæ, ich habe ihn im Glückwunschschreiben an Gazert abdrucken lassen. Vergl. auch Kappens Nachlese, 2. Th. pag. 547."

Bl. 143, [1]. Van Herwerden, bl. 112, 110, *111*. — „Civitates Bremensis et Magdeburgensis notabiliter sunt infamatae et infectae novitatibus istis." Zoo schreef een tijdgenoot in 1523: zie *Kerkhist. arch.*, d. III, bl. 111.

Bl. 143, [2]. Van Herwerden 111, 112. Ook Rotermund berigt, II, 192, dat Præpositus door tusschenkomst van Van Zutphen te Bremen beroepen is. Zoo ook Gerdes, *Hist. Ev. renov.*, II, 131.

Bl. 143, [3]. De Wette, II, 511.

Bl. 145, [1]. Later, aant. [2] van bl. 211, hoop ik dit geschrift van Præpositus aan Luther over Van Zutphens marteldood breeder te vermelden. Dat het tot Luthers troostbrief de dadelijke aanleiding gaf, is mij ontwijfelbaar. Zoo ook, dat het oorspronkelijk regtstreeks tot de Antwerpers gerigt was. Dit blijkt o. a. uit de zinsnede, die het in den tekst vermelde naschrift aan Luther voorafgaat: „Gehabt euch [meervoud.] wol; der gaist Christi sey mit euch." In het volgende aan Luther is het steeds het enkelv. du en dein. — Ik laat dit merkwaardig schrijven als bijlage II hierachter volgen.

Bl. 147 [1]. Zie den brief in zijn geheel in het Duitsch bij De Wette, a. w., III, bl. 65—71. Van Herwerden, bl. 136—146, heeft hem vertaald opgenomen.

Bl. 148, [1]. Zie *arhief voor kerkel. geshied.* van Kist en Royaards, d. VI, bl. 154, en *Kerkhist. archief* van Kist en Moll, d. II, bl. 446, noot [2]), en vg. over Grapheüs boven, aant. [1] van bl. 31.

Bl. 148, [2]. Zie gemeld *Archief*, d. IX, bl. 511.

Bl. 149, [1]. Zie over Gerardus Geldenhauer Noviomagus

Bibliotheca Bremensis, t. V, p. 318—323, waar mede zijne schriften worden opgegeven, en *Hervormers vóór de Hervorming* door dr. C. Ullmann, vertaald door G. P. Kits van Heyningen, d. II, bl. 239 en 287. Aldaar wordt het berigt wedersproken, dat hij aan de pest is gestorven en beweerd, dat hij op een' reis naar Wittenberg door roovers overvallen en vermoord is. Dit is echter onjuist: het wordt wederlegd in de *Bibl. Bremensis*, t. a. p., en is verward met de opgaaf, dat Geldenhauer door twee roovers op 13 November bij een woud is aangevallen en uitgeplunderd, toen hij in 1525 van Wittenberg was weggereisd. Hij verhaalt het zelf, *Archief*, d. IX, bl. 513. — In den *Kalender voor Protestanten* voor 1860 wordt hij op 3 Jan. ten onregte vermeld als „Gerard Eobanus Geldenhaur van Nijmegen, hoogleeraar te Marpurg, gest. 1542." Deze toch was zijn zoon, van wien uitvoerige bescheiden voorkomen *Bibl. Brem.*, V, 316, seq.

Bl. 149, [2]. Vg. *Historia motuum in ecclesia Bremensi ab a.* 1547—1561, in Gerdes, *Scrin. antiquarium*, tom. V, pag. 1, en Wilh. Klose, in Niedners *Zeitschrift*, t. a. p.

Bl. 154, [1]. Zie het stuk, getiteld: *De vita & rebus gestis Johann. Wyckii, Reipublicæ Bremensis Syndici, et Martyris, brevis commentatio, auctore Theodoro Hasaeo*, in de *Biblioth. Brem.*, tom. II, pag. 146—159.

Bl. 155, [1]. Viti Ludivici a Seckendorf, *Comment. de Lutheranismo*, Francof. & Lipsiæ, 1692, lib. III, fol. 40. Hij laat het vermelde voorafgaan door deze woorden: „Quæ *Bremæ* hoc anno [1532] gesta sunt, luculenter tradidit *Chytræus*, Lib. XIII."

Bl. 155, [2]. Klose, in Niedners *Zeitschrift*, t. a. p.

Bl. 156, [1]. De Wette, a. w., IV, 364.

Bl. 156, [2]. Klose, t. a. p.

Bl. 157, [1]. De Wette, bl. 376, 377.

Bl. 158, [1]. (Er staat verkeerdelijk [2].) T. a. p., bl. 423.

Bl. 167, [1]. De ontdekking van het charter van Keulen in 1818 is gevolgd geworden door een naarstig en belangstellend onderzoek van dat stuk, en heeft eene feestviering bij de Vrijmetselaren uitgelokt ten jare 1835, gewijd aan de driehonderdjarige gedachtenis der Keulsche oorkonde. Daaruit is voortgevloeid de uitgaaf van een boekdeel in groot 8°.,

dat niet in den handel is, mij door de goedheid van den heer C. A. Vervier, lid der provinciale staten van Oost-Vlaanderen, te Gend, ten geschenke gegeven, waarvan de titel is: *Feestviering der L.·.* La bien aimée [te Amsterdam], *ter gedachtenis van het driehonderdjarig jubilé van het Charter van Keulen, en het honderdjarig jubilé der stichting van de L.·.* De la paix = La bien aimée, *in het O.·. van Amsterdam*, 29 *D.·.*, 10 *M.·.*, 5835. De medaille, te dier gelegenheid geslagen, is tegenover den titel afgebeeld. Men vindt daarin o. a., bijlage A, bl. 93—106, den Latijnschen tekst van het oorspronkelijk charter, uit de originele maçonnike karakters letterlijk wedergegeven; voorts, bijlage C, bl. 124 vv., eene Nederduitsche vertaling er van, gemaakt door G. Vosmaer; en, bijlage D, bl. 134 vv., eene dergelijke, bewerkt door eene daartoe benoemde commissie, bestaande uit de heeren J. Konijnenburg, M. C. van Hall en R. H. Arntzenius. Ik heb deze laatste doorgaans gevolgd.

Bl. 167, [2]. Dáárom vooral durf ik aangaande de echtheid van het Keulsche charter niet beslissen, omdat ik gaarne beken, bij gemis der daarop betrekkelijke litteratuur, niet op de hoogte te zijn. De afgelegenheid mijner woonplaats, de ongeloofelijke moeijelijkheid om de noodige boeken te erlanlangen, zijn daarvan oorzaak. Het onderwerp boezemt mij een levendig belang in, en gaarne had ik mij in staat gesteld gezien om van het charter van Keulen een bepaald punt van studie te maken, mijne overtuiging deswegens te vestigen en een welgegrond oordeel te vellen.

Bl. 167, [3]. Het teruggevonden charter is het éénig bekende exemplaar van de negentien, die vroeger moeten bestaan hebben. Het is geschreven op francijn met alle kenmerken van oudheid. (*Feestv.*, bl. 30.) De heer F. A. van Rappard heeft in den *Vrijmetselaars almanak van* 1821 geplaatst *Iets wegens den inhoud en de waardij van het V.·. M.·. Charter te Keulen, gegeven den* 24*sten* *Junij* 1535, waarin hij bewijzen voor de echtheid van het charter bijbrengt: zie het *Voorberigt* voor de aangeh. *Feestviering*, bl. VI; 't mogt mij evenwel niet te beurt vallen dit betoog te lezen. Doch de redenen, die voor de echtheid worden aangevoerd van bl. 30 tot 42 der genoemde *Feestviering*, zijn over het algemeen

zeer aannemelijk. De afwezigheid van den Amsterdamschen burgemeester Cornelis Banning, die als één der negentien onderteekenaars van het charter voorkomt; zijn verblijf in Duitschland omstreeks 24 Junij 1535; voorts, de omstandigheid, dat de Hervormer Melanchton, mede één der onderteekenaars, zijn' naam schrijft *Melanthon*, hoedanig hij sedert 1531 en 1532 tot aan zijn' dood gewoon was zich te teekenen (*Feestviering*, bl. 40, 84); de volkomene overeenkomst zijner naamteekening onder het charter met elders bestaande (*Feestviering*, bl. 40, 41); het naauwkeurig onderzoek van den geleerden dr. C. L. Brethschneider in zijn beroemd werk *Corpus reformatorum*, vol. II, *Philippi Melanthonis opera quæ supersunt omnia*, waaruit blijkt, dat van Melanchton geen enkele brief bestaat van 24 Junij 1535 niet alleen, maar zelfs niet van 13 Junij tot 7 Julij, en dat door niemand zijn verblijf te Wittenberg of in Saksen gedurende die tijdsruimte kan bewezen worden, om niet te zeggen, dat een bedrieger, die een stuk als het charter van Keulen verdicht had, niet zou gewaagd hebben Melanchton te Keulen te plaatsen (*Feestviering*, bl. 41, 85); dit alles pleit zeer voor de echtheid van de Keulsche oorkonde. Ook de heer Vervier heeft in het *Maç. weekblad*, no. 1, 1856, uitgeg. bij J. G. Andriessen te Utrecht, een stukje geschreven, getiteld: *Iets over het charter van Keulen van 24 Junij 1535*, waarin zeer waarschijnlijke gronden voor de echtheid worden bijgebragt. Dit stukje, mij mede door den zoo hoogst welwillenden schrijver ten geschenke gezonden, en vergezeld van den afdruk van het titelblad van Præpositus' geschrift over zijn twee gevangenschappen en zijne herroeping, heeft mij overigens de eerste aanleiding gegeven tot het schrijven dezer monographie. — Ik beken echter gereedelijk, geene geschriften tégen de echtheid des charters te hebben gelezen, hoe gaarne ik ook deze onder het oog zou gehad hebben.

Bl. 168, [1]. *Feestviering*, bl. 38.

Bl. 173, [1]. Wilh. Klose, in Niedners *Zeitschrift*, t. a. p.; Gerdes, *Scrin. antiq.*, tom. V, p. 1, 2.

Bl. 174, [1]. De twee brieven zijn opgenomen in het *Corpus reformatorum* van Brethschneider: *Ph. Melanthonis opera*, vol. V (1838), pag. 855, 856, en vol. VI (1839), pag.

268, 269. Wij willen ze in 't oorspronkelijke mededeelen:

[I.] *Reverendo viro, eruditione et virtute praestanti, D. Iacobo Probesto, Pastori Ecclesiae Dei in urbe Bremensi, amico suo veteri et charissimo, S. D.*

Charissime D. Iacobe, Meministi meam querelam, in qua, cum adesses anno superiore, disputabam, Principes suis quibusdam affectibus et sibi et Ecclesiis, accersere pericula. Id iam res ostendit. Sed oremus Deum, ut servet et regat Ecclesias suas. Videmus, nos non habere humana praesidia, et tamen in politiis oportet versari. Has quoque ut defendat Deus, oremus. Quod Senatus vester ius constituendi sacerdotes a Pontifice ad se transtulit, recte fecit, sed, haec duo etiam praestet, videat, ut recte collocet, videlicet ad usus Ecclesiasticos et studia, item, ne metu reddat hoc ius pontificiis, qui in quaestu solent haec iura habere. Saepe iam sumus experti, quam fragiles sint potentum voluntates, etiam in causis iustis. Salutem opto D. *Ioanni Amsterdamo* et D. Consuli *Vasmano*. Bene vale. 17. Septembr. A. 1545.

Philippus Melanthon.

In een' brief van Melanchton aan Vitus Theodorus van 8 Januarij 1542 komt ten aanzien der vorsten de klagt voor: „Ignaviae, discordiae, perfidiae, πλεονεξίαι τῶν ἀρχόντων tantae sunt, ut vix possint congruere consilia de mutua defensione. Ut Thyestes in Tragoedia ruere domum optat, nec recusat quominus, et ipse pereat, modo frater opprimatur: sic video et nostros Pelopidas affectos esse." Brethschneider, Rom. IV, p. 753.

Diederik Vasman [Vasmer], burgemeester te Bremen, was een gematigd man, die later tot de vrienden en verdedigers van Hardenberg behoorde, gelijk deze ook Melanchton onder zijne vrienden telde. Zie Gerdes, *Scrin. antiq.*, tom. V, pag. 14, 18 en elders.

[II.] *Reverendo Viro Dom. Iacobo Probestae Pastori Ecclesiae Dei in urbe Bremae, S. D.*

Tuam epistolam, amantissime scriptam, accepi. Etsi autem in tantis tumultibus horum temporum, nec studiis, nec amicorum suavitate, frui possumus, tamen fruemur mutuis colloquiis in vita aeterna. Meministi nostros sermones,

quos de principibus habuimus, cum ante aliquot annos hic apud nos esses. Nunc exempla sunt in conspectu. Quare ut Deus leniat, oremus. In bello nihil fortiter fecerunt, et interea aliud bellum Sinoniis artificiis ad Albim accensum est, quod Deus restinguat. Pecuniam, pro adolescente missam, recepimus. Hos tuos cives, *Hofmannos*, volo, te amanter complecti. Nam et moribus optimis praediti sunt, et praeclare eruditi in doctrina ecclesiae et philosophia. Utinam Deus servet studia doctrinae in his regionibus. Bene vale, Carissime Iacobe. Nunc formidatur hic obsidio.

Decima die Novembris, A. 1546.

Philippus Melanthon.

Indien wij, volgens den vorigen brief, aannemen, dat Præpositus in 1544 eene reis naar Wittenberg gedaan en aldaar vertoefd heeft, dan zullen wij, als Melanchton in Nov. 1546 schrijft dat zijn vriend „ante aliquot annos" bij hem was, dit *aliquot* tot weinige jaren, nog geen drie, moeten beperken. 't Kan in 't begin van 1544 geweest zijn, en Melanchton zal bij dit zijn schrijven niet zoo naauwkeurig hebben nagedacht over iets, waarvan de juiste tijd, onder tallooze bezigheden en gebeurtenissen, hem ontgaan was. Tenzij men dat verblijf te Wittenberg stellen wilde in 1541 of 1542, van wanneer de boven aangehaalde klagt van Melanchton over de vorsten dagteekent. Doch dan wordt het weêr minder verklaarbaar, hoe hij in den brief van 1545 bepaald schreef: „anno superiore." Wat in 't vorige jaar gebeurd is, is toch niet zoo ras vergeten. Zie daarenboven den brief van Luther aan Præpositus, beneden mede te deelen (bl. 199), juist van 5 Dec. 1544, waarin hij evenzeer klaagt over der vorsten verbastering.

Bl. 176, [1]. Zie uitvoerige bescheiden over Hardenberg in Gerdes, *Scrin. antiq.*, tom. V, *Hist. motuum in eccles. Brem. ab anno* 1547—1561, p. 3—7, seq., alwaar men, tegenover den titel, ook zijn portret vindt; H. W. Rotermund, *Lexikon aller gelehrten in Bremen*, d. I, bl: 157—162; E. Meiners, *Oostvrieschlandts kerk. gesch.*, d. I, bl. 452, verv.

Bl. 180, [1]. Gerdes, t. a. p., p. 17—19, 73; W. Klose, in Niedners *Zeitschrift*. Het gezegde van Præpositus op den

predikstoel wordt gevonden in eene geloofsbelijdenis, door Hardenberg aan den raad van Bremen ingediend den 9 Nov. 1556, en is alzoo te opmerkelijker omdat het van hèm wordt medegedeeld. Het luidt aldus: „Herr Jacob sede up gisteren den achten November in der Preken, he en frage nha Luthero nicht, nha Bucero nicht, nha Schwinglio nicht, ja nha nenen Doctoren gantz nicht, will ock nenen annemen; so holde ick, idt sy vorgeves, dat ick, als ein geringe Doctor eine uthlegginge geve." Zie Gerdes, a. p., pag. *108*.

Bl. 181, [1]. Gerdes, a. w., tom. II, p. 652, 695; *Biblioth. Bremensis*, tom. VI, pag. 160.

Bl. 181, [2]. Klose, t. a. p.; Rotermund, *Lexikon*, art. Heshus (Tilemann), I, 201; Gerdes, a. w., tom. V, 59, seq.

Bl. 183, [1]. „Collatiën heetten in de kloosters kleine maaltijden, waarbij slechts weinige spijzen opgedragen, maar des te uitvoeriger gesprekken over stichtelijke onderwerpen gehouden werden. De naam ging over op de godsdienstige redenen der sprekers en beteekende later de kortere en, naar den vorm, vrijere sermoenen, die in kloosterkapellen en elders gehouden werden. De oorspronkelijke beteekenis bleef in ons Fransch *collation*." W. Moll, *Joh. Brugman*, d. I, bl. 12, noot [1]). Zouden niet Luthers Tischreden en zijne Schriftverklaring bij den maaltijd aan zijn vroeger kloosterleven ontleend zijn? Verg. boven, aant. [3] van bl. 12: „*Cursor*."

Bl. 185, [1]. Deze dochter was zijne oudste, met name Elizabeth, geboren 10 Dec. 1527. Zij was zijn tweede kind.

Bl. 185, [2]. Zie den brief bij De Wette, a. w., III, 253. — „Ketha mea te salutat cum costa tua." Dat Luther hiermede zijne vrouw, Katharina van Bora, bedoelt, is duidelijk. Door „costa tua", d. i. „uwe ribbe", zal hij ongetwijfeld de vrouw van Præpositus aanduiden. Later noemt hij deze Heva. 't Komt mij voor, dat zij Heva heette en dat Luther haar daarom, zinspelende op het bijbelsch verhaal van Eva's schepping, de ribbe van haren man noemde. 't Kan ook zijn, hoewel mij dat minder waarschijnlijk is, dat hij, met zinspeling op datzelfde verhaal, haar alzoo noemt, gelijk men van elk echtpaar de vrouw in dien zin de ribbe en de Heva des mans zou kunnen heeten. In zijn' brief van 5 Dec. 1544 aan

Præpositus noemt hij diens huisvrouw „carnem tuam," vleesch van uw vleesch, zeker almede met het oog op genoemd verhaal. Hij schijnt dus over 't geheel zeer met dit bijbelsche verhaal ingenomen te zijn geweest. — Ik heb hier en overal Luthers brieven zoo woordelijk vertaald als mogelijk was. Daardoor is soms wel eenige stroefheid in de overzetting ontstaan. Doch ik rekende mij verpligt, den zin niet aan de welluidendheid op te offeren.

Bl. 186, [1]. Vergel. de vorige aanteek. De brief is opgenomen door De Wette, a. w., III, 523, 524.

Bl. 187, [1]. Luther schreef dezen brief uit Coburg. — Johannes Zelst of Selst was met Præpositus sedert 1525 prediker bij de Lieve-Vrouwekerk te Bremen en was mede Luthers geestverwant in de avondmaalsleer. Hij stierf in 1562. Zie Rotermund, a. w., art. Selst (Johann), II, 185. Hij was een bijzonder vriend van Præpositus, en wordt diens „kanselier" genoemd. Zie boven, bl. 197. Luther schreef hem op denzelfden dag (1 Junij 1530) een' brief als waarop hij dien aan Præpositus schreef waarvan wij spreken: zie De Wette, a. w., d. IV, bl. 29. Ik deel dien mede:

„*Johanni Zelstio, verbi ministro Bremae.*

„Gratiam et pacem. Paucis scribo, aegrotus ex parte, mi Joannes. Scripsi Comiti Frisiae exhortatorias. Ordinationem ejus probavi, et omnibus modis suasi, ne patiatur sectas in terra sua. Deinde seditiosos, qui in templa irruunt, et blasphemant, uti significas, puniat: et, si denuo fecerint, seditionis poena mulctet: forte videbis literas. Jam quod inter caetera petis de libro Ulrici contra Heinricum Zutphaniae, *) videtur mihi ira et superbia rapi: quanquam rem ipsam non possum satis intelligere, tamen pugnam verborum videtur movere. Non laudo eum Melchiorem cum sua figura: quid dicam? homo jam dudum Satanae traditus est. Vitare eum. Speculationes ejus mere sunt fanaticae, interim Christus perit apud hujusmodi nugigerulos. Caetera ex Jacobi Præpositi literis. Salutabis Joannes ambos (Amsterdamum et Pelzium).

„*) Dieses Buch ist mir nicht bekannt." De Wette.

Cogor esse brevis. Caput Joannis sextum cupio tractare, si permiserit Dominus. Tu esto fortis. Dominus erit vobiscum, et consolamini ecclesias vestras. Ubi domum salvus rediero, plura Christo favente faciemus. Gratia Dei vobiscum, Amen. Ex Eremo [Coburgi] 1. Junii, anno MDXXX.

„T. Martinus Luther."

Pelzius, in dezen brief genoemd, is Johannes Pelte, of liever Pelt (Peltius), van wien Rotermund zegt, a. w., i. v., II, 89, dat hij in 1525 prediker werd aan de Ansgariuskerk te Bremen. Hij zocht met Johannes Timan (van Amsterdam, boven, in den brief, Amsterdamum genoemd), prediker aan de Martinikerk, in Sept. 1529 de Oostfriesche kerken naar het Luthersche geloof, bijzonder in de leer des avondmaals, terug te voeren en stierf te Bremen in *1562*.

Kort na het gesprek te Marburg wenschte de graaf van Oost-Friesland, Enno II, die zijn' vader, Edzard, gestorven 15 Febr. 1528, opgevolgd was, ten einde de Hervorming in zijn land tot eenheid te brengen, de hulp van een' verstandig man. Zijne gematigde raadslieden wezen hem daartoe op Johannes Bugenhagen, doorgaans Pomeranus genoemd, omdat hij uit Pommeren afkomstig was, een beroemd, gematigd en vooral een praktisch man, die de Hervorming in Duitschland in verscheidene oorden heeft ingevoerd. Hij bevond zich thans te Wittenberg, en Luther was zeer met hem ingenomen. Het schijnt, dat hij met goedvinden van Luther naar Oost-Friesland is op weg geweest en te Brunswijk aangekomen, doch dat hij van daar om zekere redenen naar Wittenberg is teruggekeerd. „In plaatze dan van *Bugenhagen*," meldt E. Meiners, *Oostvrieschlandts kerk. gesch.*, d. I., bl. 83, „verschreef Graaf *Enno* twee *Bremer Predikanten*, die ook quamen, namelyk *Johannes Timannus*, in de *Bremer Kronyken*, *Soete melk* 1) toegenaamt, en *Johannes Pelt*; die met hunnen

1) Timan ontving dezen bijnaam na de uitgaaf van zijn geschrift tegen Hardenberg ter verdediging der ubiquiteitsleer, getiteld: *Farrago conscientium in doctrina de coena Domini.* Daar Hardenberg de vaak herhaalde woorden: „Corpus Christi est ubique" niet onderschrijven wilde, maar bestreed, liet zich Timan bij de beoordeeling van Har-

aanhang hier te lande den Graaf zochten wys te maken, dat de *Predikanten* van *Emden* en van 't landt niet rechtzinnig waren, *Zwinglius* aanhingen, en dat deze van *Luther* te *Marpurg* overwonnen was. Dit ter ooren van *Zwinglius* gekomen zynde, schreef hy aanstonts aan den *Landtgraaf van Hessen*, biddende, dat hy den *Graaf van Oostvrieschlandt* van het *Gesprek te Marpurg* wilde onderrichten, en getuigen, dat hy geenzints van *Luther* overwonnen of wederlegt was." Hierop volgt de merkwaardige brief van Zwinglius, alsmede een belangrijk verhaal van wat de Bremer predikanten, heftige Luthersgezinden, te Emden en elders in Oost-Friesland gedaan hebben. Zij vertrokken, zoo goed als onverrigter zake, op 't laatst van 1529 of in 't begin van Jan. 1530, weder naar Wittenberg: t. a. p., tot bl. 86.

Melchior, over wien Luther zich zoo ongunstig uitlaat, was Melchior Rink, een Wederdooper, die in plaats van Timannus den predikstoel zou beklommen hebben en dikwijls gezegd: „Ofschoon wij landloopers heeten en zijn, omdat wij de Wittenbergers uit den korf ontvlogen zijn, zoo zijn wij het echter niet:" t. a. p., bl. 86.

Ik oordeelde een en ander hier te moeten mededeelen, tot regt verstand van Luthers brief aan Præpositus, dien wij beschouwen, en tot juiste kennis van den tijd omstreeks het gesprek te Marburg.

Bl. 187, [2]. „Scribo Comiti Frisiae consolatorias, ut petis." In den brief aan Zelst hoorden wij: „Scripsi Comiti Frisiae exhortatorias." Waarover de graaf van Oost-Friesland, op Præpositus' verzoek, door Luther moest getroost worden, kan ik niet vermoeden. Wel, waaromtrent hij, na 't vertrek der Bremer predikanten uit Oost-Friesland, door Luther kon vermaand worden. Wij gelooven dan ook met De Wette, IV, 28, dat de lezing: „De tuis rebus scribo Comiti" etc. onecht is.

Bl. 189, [1]. Wij onthouden ons van alle aanmerkingen op dezen brief van Luther, hoewel ze in menigte te maken zijn

---

denberg meermalen ontvallen: „De Melck is nich rein," waaruit de Hardenbergsche partij spottenderwijs Joh. Soetemelk maakte. Zie Rotermund, *Lexikon*, art. Timann (Johann), II, 217.

en zijn' taal ons smartelijk aandoet. — Men vindt de artikelen van het Marburger gesprek bij Meiners, t. a. p., bl. 75—80, en den medegedeelden brief bij De Wette, a. w., IV, 27—29.

Bl. 190, [1]. Zie over een en ander, met opgaaf der brieven van Luther en de Zwitsers, Meiners, a. w., I, bl. 194—200.

Bl. 190, [2]. Door het innemen van de stad Munster, op den 25 Junij 1535, waren onlangs de woelingen der Wederdoopers den bodem ingeslagen.

Bl. 191, [1]. De Wette, IV, 623. Deze brief draagt ten opschrift: „Dn. Jacob Probst, Praeposito Bremensi." Als dit zóó door Luther gesteld is, dan zou er uit volgen, dat Jacob te Bremen proost was. De echtheid komt mij evenwel verdacht voor. Immers, het zou wel zeer toevallig mogen geacht worden, als Præpositus, die zéker te Antwerpen reeds dezen naam droeg, te Bremen, mèt dien naam, tevens proost geweest ware. En waarvan was hij dan proost? Tenzij hier *Praepositus* een' loutere vertaling aanduide van het Duitsche Probst.

Bl. 191, [2]. Luther schrijft het zelf op dien dag aan den vorst Joachim van Anhalt, bij De Wette, IV, 574. Zij was zijn' derde dochter en zesde kind. [1])

Bl. 193, [1]. De Wette, V, 128, 129.

Bl. 193, [2]. „Philippus Pomelanus ex Gandau." Ik twijfel of hier niet moet gelezen worden „Philippus Pamelanus ex Gandavo," Filips van Pamele van Gend. Het gold hier toch een' jongeling uit Neder-Duitschland of Nederland. Zijn' taal kon te Wittenberg niet verstaan worden, maar kwam nader bij het Platduitsch, dat men te Bremen sprak, gelijk ook Præpositus, ofschoon een Vlaming, daar gemakkelijk verstaan werd, al had hij ook zijn dialekt gevormd naar het Hoogduitsch. Ook rekent Luther bedoelden jongeling onder Præpositus' landgenooten, „vestrates," die zeker te Bremen, ook omdat aldaar nevens Præpositus tevens Timan uit Amsterdam arbeidde, bijzonder toevloeiden. Welligt hebben

---

1) Ziehier de geboortedagen en namen van Luthers kinderen: 7 Junij 1526, zijn eerste zoon; 10 Dec. 1527, Elizabeth; 4 Mei 1529, Magdalena; 7 Nov. 1531, Martijn, zijn vierde kind en tweede zoon; 28 Jan. 1533, Paul, zijn vijfde kind en derde zoon; 17 Dec. 1534, Margaretha, zijn' derde dochter.

wij hier een lid van het aanzienlijke Vlaamsche geslacht Van Pamele.

Reeds een- en andermaal heb ik van de Neder-Saksische volkstaal gesproken, als zóódanig met de Nederlandsche overeenkomende, dat een Nederlander in Neder-Saksen gemakkelijk kon verstaan worden. Zie boven, bl. 140, 141; voorts bl. 152, vv. 't Zal ook wel daaraan toe te schrijven zijn, dat Johannes de Brune van Gend te Soest door Luther werd aanbevolen en werkelijk de predikdienst aanvaardde (bl. 156—158), gelijk Timan van Amsterdam en andere Nederlanders te Bremen met goed gevolg hun woord lieten hooren. Evenzoo zal het moeten verklaard worden welligt, dat Melanchton uit Wittenberg de Hofmans, medeburgers (landgenooten?) van Præpositus, hem te Bremen aanbeval (boven, bl. 174, 273); maar zeker, dat Luther de beide broeders, in den vorigen brief vermeld (bl. 192), en nu Philippus uit Gend (?), die te Wittenberg wegens hunne taal niet konden gebruikt worden (bl. 193, 194), te Bremen voor de Evangeliedienst wenschte werkzaam te zien. Thans wil ik tot staving hiervan eene opmerkelijke getuigenis aanvoeren, door prof. C. P. Serrure, in het IVe d., 1^{e} en 2^{e} stuk van zijn *Vaderl. museum.* Onder het opschrift: „Brief der schepenen van Gent aen den meester der goudsmeden te Keulen, 1405," deelt hij, van bl. 41 tot 48, een opstel mede, waaruit ten duidelijkste blijkt, dat er weleer zóó groote overeenkomst was tusschen de taal van Nederland en van Neder-Saksen, dat de onze er zeer gewoon en algemeen verstaan werd. Na de opgaaf van den Gendschen brief aan den meester der goudsmeden te Keulen, zegt de hoogleeraar: „Toen de schepenen van Gent dit schreven, deden zy niet alleen op deze wyze hunne moedertael tot by den vreemde eerbiedigen, maer zy hadden tevens de volle overtuiging, dat men te Keulen zeer wel hunnen brief zoû verstaen. Geen wonder, immers, want al wie eenigs zins met de geschiedenis der duitsche tael in 't algemeen en der onze in 't byzonder bekend is, weet dat ons *nederlandsch* te zamen met het *nedersaksisch*, het eigenlyke nederduitsch, dat is eenen der twee hoofdtakken van de algemeene duitsche tael, uitmaken. Dat nederduitsch wordt door millioenen menschen, langs geheel de uitgestrektheid der kusten

van de Noorder- en Baltische zeeën, dat is van Duinkerken tot aen Königsberg, en van Flensburg, in Denemarken, tot aen het Hartzgebergte, gesproken. Hieruit volgt, dat de tael van byna de helft van Duitschland de grootste overeenkomst heeft met de onze. Tydens de middeleeuwen werd aldaer dat nederduitsch, zoo wel als by ons het nederlandsch algemeen geschreven, maer sedert de scheuring van Luther, werd het hoog- of opperduitsch aen al de landstreken, alwaer het nedersaksisch gesproken werd opgedrongen, zoodanig dat dit laetste slechts als volksspraek blijft bestaen, en het hoog duitsch de geschrevene en literarische tael is geworden." Er worden voorts uit het werk van Sartorius en Lappenberg over de Hanzesteden talrijke Vlaamsche stukken opgegeven van de dertiende en veertiende eeuw, bestemd voor en aanwezig te Lubek, Keulen, Hamburg en Rostok. „Ik bepael my," zegt daarop de geleerde schrijver, „tot het aenhalen dezer oorkonden, welke alle op Vlaenderen betrekking hebben; veel andere het graefschap Holland rakende, zijn insgelijks in het voor ons vaderland hoogstbelangrijk werk van Sartorius en Lappenberg te vinden; doch ik dacht, dat de opgegevene stukken ruim genoegzaem zouden zijn om te bewyzen, hoe onze voorvaders, ten tyde dat Vlaenderen tot het toppunt van bloei en rijkdom gestegen was, hunne moedertael eerbiedigden, en hoe deze hun te stade kwam voor het onderhouden der gewichtigste betrekkingen met de voornaemste handelsteden van Duitschland." Wat wonder dan, dat mannen uit Amsterdam, Gend en Yperen te Bremen een' algemeen verstaanbare taal voerden?

Bl. 193, [3]. „Alere autem robustos et alibi laborare valentes;" zoo staat er. Ik heb er een' gezonden zin aan trachten te geven, ofschoon die zin niet bijzonder sluit. Ik vermoed, dat er een misslag schuilt, en dat in plaats van „valentes" moet gelezen worden „volentes." Dan is de bedoeling zuiver: „Het betaamt niet hen die sterk zijn en elders willen werken te onderhouden."

Bl. 194, [1]. „Meus Dominus Ketha," en lager nog eens: „Dominus mea Ketha:" eene naïve uitdrukking, waarin zich de spotzucht van Luther lucht geeft, als ware zijne vrouw zijn' gebiedster en wetgeefster, terwijl ze toch niets minder

was en hem hartelijk beminde. Hare verlangens waren hem bevelen, omdat hij er aan voldeed met liefde. Straks zullen wij hooren, dat hij haar zijn' „heer" en zijn' „Mozes" noemt. Indien zij werkelijk zijn „heer" — hier zoo eigenaardig mannelijk gebruikt — geweest ware, hij zou er zeker niet mede geschertst hebben.

Bl. 194, [2]. „Piscium vestrorum scilicet maceratorum, seu halecum, truscopiscium, schollensium, esocium." Ik heb getracht deze woorden getrouw over te zetten, doch twijfel aan de vertaling van sommige, terwijl „truscopiscium" mij geheel duister en daarom in den tekst opengelaten is. „Maceratorum", van het werkwoord *macerare*, weeken, kan weekvisch beduiden; of anders, en beter welligt, naar het Fransche maquereau, makreel, zooals ik het vertaald heb. De „gezoute visch," die, naar 't mij toeschijnt, verder voorkomt, wordt *salsamentum* genoemd (er staat in genit.: „salsamentorum"). „Schollensium" zal wel een eigen gesmeed woord van Luther zijn. Door „esocium" wordt, naar de vriendelijke opgaaf van prof. Moll, waarschijnlijk zalm bedoeld, van *esox*. Zie Dieffenbach, *Glossarium*, i. v.; Kiliaen, achter, in de lijst der visschennamen.

Bl. 195, [1]. De Wette, V, 163, 164.

Bl. 195, [2]. De Wette, III, 478, 479. De brief is dáár ingelascht als geschreven op 10 Julij 1529. Doch in het register, d. VI, bl. 571, noot [10]), wordt gezegd: „De brief is niet van Julij 1529, maar van Julij 1540. Hij is opgenomen, als ongedrukt uit het oorspronkelijke, dat staat op de achterzijde van een exemplaar der uitgaaf van het N. T., Wittenberg, 1540, bij Hans Luft, thans in de bibliotheek van het *gymnasium Andreanum* te Hildesheim, een geschenk van Luther aan Probst, in H. A. Lüntzel, *Die Annahme des evangelischen Glaubensbekenntnisses von Seiten der Stadt Hildesheim u. s. w.* 1842. *S.* 160."

Bl. 197, [1]. De Wette, V, 451, 452. Luther noemt Præpositus vermoedelijk dáárom ook zoo nadrukkelijk „waarachtig bisschop," omdat de ordening van Amsdorf tot bisschop, opziener, hem nog versch in den geest lag.

Bl. 198, [1]. De Wette, V, 501, 502.

Bl. 199, [1]. „Passa est morbillos." *Morbilli* zijn kinder-

pokken. Zie Dieffenbach, i. v.; Kiliaen, i. v. Pockskens.

Bl. 200, [1]. De Wette, V, 703.

Bl. 200, [2]. „Jam monoculus." Ik denk, dat Luther het woord zelf gesmeed heeft. Kiliaen heeft: „Een-ooghe, een-ooghig,... *unoculus*, *monophthalmus*, *defioculus*." Ik heb het vertaald door half blind, omdat mij onbekend is, dat Luther één zijner oogen heeft gemist. Misschien had hij thans aan het éëne oog een of ander ongemak.

Bl. 201, [1]. Het geschrift, dat Luther hier bedoelt, is vermoedelijk zijne „*Korte Belydenisse*," waarvan Meiners spreekt, a. w., I, 200; een geschrift, waarmede Luther den vrede weder stoorde, die na de *confessio Helvetica* was tot stand gebragt. De zachtmoedige Melanchton noemde dat geschrift van Luther *atrocissimum scriptum*, en beklaagde zich zeer over den driftigen man in zijne brieven van 1544 aan Bullinger en Brentius. Zie t. a. p.

Bl. 201, [2]. „Cinglianorum." Luther zal hiermede de „Zwinglianen" bedoelen, ofschoon wij mogelijk hier eene woordspeling aantreffen, wier beteekenis mij duister is.

Bl. 202, [1]. „Tantum me theologum et senem:" hieronder kan echter ook iets verstaan zijn, zoodat het welligt beteekent: „zoozeer verbittert het mij, godgeleerde en grijsaard." Luther laat zich ook hìer door zijn' toorn tot onwaardige taal wegslepen.

Bl. 202, [2]. De Wette, V, 778, 779.

Bl. 205, [1]. Rotermund, *Lexikon*, artt. Heshus, Musæus en Spreng; W. Klose, t. a. p. Het is eene verkeerde opgaaf in den *Kalender voor Protestanten* voor 1861, dat Præpositus en Luther beiden op denzelfden dag, den 18 Februarij, gestorven zijn.

Bl. 208, [1]. Zie over dit werk uitvoeriger de *Bijdragen tot de gesch. der Evang.-Luthersche kerk in de Nederlanden*, *verzameld door* J. C. Schultz Jacobi en F. J. Domela Nieuwenhuis, st. VI, bl. 138—140.

Bl. 210, [1]. In de aangeh. *Bijdragen*, st. II, bl. 49, worden J. Mulder en Jöcher genoemd, die beiden, de eerste op gezag van Hofmans woordenboek, verzekeren, dat Præpositus de auteur is der vertaling, in 1522 te Antwerpen uitgekomen. Het kan zijn, dat Le Long, in zijn' *Boek-zaal der Ned. Bybels*

bl. 512, de bron is, waaruit deze Antwerpsche uitgaaf bekend is geworden. Le Long had ze echter niet zelf gezien, maar vermeldt ze op grond eener catalogus van 1657. Ik twijfel zeer aan de juistheid van het jaartal. Immers, Luthers N. T. kwam te Wittenberg in 't licht den 21 September 1522. Is het nu denkbaar, dat het naar de Nederlanden gezonden, vertaald en gedrukt werd in het kleine deel, dat nog van datzelfde jaar overschoot? Zoo het nogtans geschied is, dan zouden we haast moeten aannemen, dat Luther zijne afgedrukte bladen achtereenvolgens naar Antwerpen zond, opdat ze hier terstond zouden overgezet en gedrukt worden. 't Zou een sterk bewijs te meer zijn voor Luthers betrekking op Antwerpen. Verg. echter het gezegde beneden, in deze aanteekening. — Bij Le Long vindt men vele Antwerpsche drukken van de heilige schrift, in dit tijdsgewricht bewerkstelligd, die bewijzen, hoe er de reformatorische zin was doorgedrongen. Breeder verslag over het Nedersaksische N. T. leest men op bl. 556, 557. Overigens beweer ik niet, dat Præpositus er de bewerker van was, al heeft hij misschien de uitgaaf er van bevorderd; het zag toch reeds het licht in 1523 te Hamburg: t. a. p.

W. Klose, t. a. p., waar hij over Præpositus' schriften spreekt, oppert nog een ander vermoeden. De Antwerper prior zal niet de vertaling van Luthers N. T., maar eene overzetting des Bijbels hebben in 't licht gezonden. Aldus lezen wij: „Zunächst soll er mit Joh. Rhodius, Conr. Ravius und Gnaphäus im Jahre 1521 [sic] die Bibel in 's Belgische übersetzt haben." Wij zoeken vergeefs gronden voor deze gissing en kunnen haar bezwaarlijk aannemen. 't Zal hier wel zijn: *Fama crescit eundo.*

Vermoedelijk toch is een en ander ontstaan uit het berigt van Le Long, a. w., waar hij, bl. 514, vv., verslag geeft van de eerste in Holland uitgegevene overzetting van Luthers Nieuwe Testament, en wel in 1523, te Amsterdam. Daarvan zegt hij, bl. 523, citerende de woorden van Salomon van Til: „'t Welke ons rechtveerdig nadenken geeft, dat dit het *Testament* is, wiens Vertaaling en Editie door *M. Cornelius Honius*, *Wilhelmus Gnapheus*, *Johannes Rhodius* en andere, (dewelke in dien tydt van sulk verstandt waren)

beschickt en voortgeset is; waervan *Henricus Antonides*, *in Præfat. Syst. Theol.* gewag maakt." Het komt mij hoogst waarschijnlijk voor, dat ook dit in verband staat tot de boven medegedeelde verklaring van sommige schrijvers, dat Præpositus het N. T. van Luther te Antwerpen, in 't Nederduitsch vertaald, heeft in 't licht gegeven. Een en ander kan zeer ligt verward. zijn.

Over Johannes Rhode of Rhodius, den rector van het Fraterhuis te Utrecht, is reeds geproken boven, bl. 247, met verwijzing naar Delprat, a. w., bl. 152—155, alwaar men uitvoerige berigten van hem, met aanhaling van bronnen voor zijne geschiedenis, opgegeven vindt, alsmede (bl. 153) vermelding der Nederduitsche uitgave van het N. T., die gezegd wordt met zijne hulp verschenen te zijn. Verg. ook over hem het *Archief* van Kist en Royaards, op de aangeduide plaatsen in de registers. — Wilhelmus Gnaphæus, of beter Gnapheüs, van 's Gravenhage, geboren in 1493, wèl te onderscheiden van Cornelius Grapheüs van Antwerpen, was rector der school in de eerstgenoemde stad, toen hij, omstreeks 1523, wegens onroomsche gevoelens, te Delft in de gevangenis geworpen werd. Daaruit ontslagen, werd hij weldra weder gegrepen en te Leuven veroordeeld om in een klooster, drie maanden lang, te bier en te broode, opgesloten te worden. Na velerlei lotgevallen vond hij eindelijk te Norden in Oost-Friesland, een rustig verblijf, een' nuttigen werkkring en een' eervolle betrekking. Hij stierf er als burgemeester ten jare 1568. Hij was een geleerd man en een vurig voorstander der Hervorming, ofschoon hij tot de gematigden behoorde en in zijne gevoelens meer aan de zijde van Zwinglius stond. Zie van hem Ypey en Dermout, a. w., d. I, bl. 40 der aanteekeningen; maar vooral het opstel van E. F. Harkenroth in de *Biblioth. Brem.*, tom. VIII, pag. 111—119, getiteld: *Vitæ Guilhelmi Gnaphei brevis descriptio*, waarin tevens zijne schriften worden opgenoemd. Er is over hem, nog niet lang geleden, bij Loman te Amsterdam eene monographie (godgeleerde dissertatie) door den heer Roodhuyzen uitgegeven, die ik tot mijn leedwezen niet kon raadplegen. Intusschen schijnt het mij toe, dat de bewuste uitgaaf van het N. T. door hem, Rhodius, Præpositus enz.,

aangenomen alleen op grond van een vaag berigt van Salomon van Til uit Henricus Antonides, voor 't minst zeer twijfelachtig is.

Bl. 210, [2]. Klose rangschikt ze, t. a. p., onder Præpositus' schriften. 't Schijnt ons toe ten onregte. Zie boven, aant [3] van bl. 128. Het is niet te denken, dat Præpositus zelf door de openbaarmaking, en wel de zoo haastige openbaarmaking, zijner herroepingsartikelen, zijne schande zal wereldkundig gemaakt hebben. Klose zegt dan ook niet, dat hij ze zelf uitgaf, hoewel hij ze onder zijne schriften rangschikt; en in zóóverre zal dit hier verkeerdelijk geschied zijn.

Bl. 210, [3]. Zie boven, bl. 25, en aant. [1] dier bl.

Bl. 210, [4]. Zie boven, bl. 128, vv., en aant. [4] dier bladz. De brief is medegedeeld bl. 133, vv. Een en ander laat ik in 't oorspronkelijke volgen in bijlage I.

Bl. 210, [5]. Zie boven, bl. 127, en aant. [3] dier bladz.

Bl. 211, [1]. Zie aant. [1] van bl. 96, en aant. [1] van bl. 141.

Bl. 211, [2]. Reeds sprak ik over dien brief bl. 22, 80, 81, 144, 145, en aant. [1] van bl. 145. W. Klose, t. a. p., berigt ons daaromtrent het volgende: „Die Schrift des Jacob Probst, *De Henrici Zutphaniensis Martyris, nuper ob ministerium Evangelii gratiae Dei in Ditmarchia crudeliter interempti, ad virum Dei Martinum Lutherum Epistola*, findet sich in Kapp's Nachlese nützlicher Reformationsurkonden."

Doch waarschijnlijk is dit Latijnsche geschrift eene vertaling van den oorspronkelijk Duitschen brief, uitgegeven in het jaar 1525. Deze brief is in 't bezit van den hoogleeraar W. Moll, wien ik mijn' hartelijken dank toebreng, dat hij er mij de inzage van vergunde. Het zeldzame boekje, door hem gekocht op eene auctie te Straatsburg in 1856, telt zeven bladzijden in klein 4°., den titel medegerekend. Op het titelblad wordt eene houtsnede gezien, die Van Zutphen voorstelt door de vlammen omringd, met gevouwen handen, omgeven links door eenige monniken, den regter te paard en den knielenden beul, met een' blaasbalg het vuur aanblazende; regts door een' persoon, die misschien één' der boeren verbeelden moet, versierd met een' gepluimden hoed, in wiens handen een vreeselijke haak is, dien hij met grijnzend gelaat en gebogen houding slaat in den linkerarm des martelaars. Het boekje verdient

om zijn' zeldzaamheid en merkwaardigen inhoud op nieuw te worden uitgegeven. Ik laat het daarom hierachter in bijlage II in zijn geheel afdrukken.

Bl. 211, [3]. Klose, aan wien ik dit ontleen, schrijft alleen aan het slot van zijn stuk, zonder opgaaf van bronnen: „Endlich schrieb Jacob Probst: Apologia de fide et operibus im Jahr 1526."

Bl. 211, [4]. Bij de vermelding der bronnen, door Rotermund, aan 't slot van zijn art. Spreng, in zijn *Lexikon* opgegeven, schrijft hij: „Joh. Heinr. von Seelen hat *de vita, meritis et scriptis Jac. Præpositi, Lübec.* 1747. 4. und Joh. Conr. Probst eine Nachricht von Jac. Probst geschrieben; beyde Schriften konnte ich nicht bekommen." Als bronnen worden door Klose, t. a. p., aangewezen: *Unschuldige Nachrichten*, a. 1717, p. 169—171; J. G. Neumann, *Martini Lutheri commentarius in Joannis epist. a Jacobo Praeposito exceptus, cum praefatione.* In deze præfatie is eene levensbeschrijving van Præpositus opgenomen. Klose geeft den tekst van het eerstgenoemde geschrift eenigzins breeder dus op: „Joh. Henr. a Seelen, *De vita, meritis et scriptis Jacobi Praepositi, s. theol. Licentiati, commentatio historico-ecclesiastica.* Lubecae. 1747."

Overigens heb ik van Præpositus' afstammelingen niets kunnen ontdekken.

BIJLAGEN.

BIJLAGE I.

HET GESCHRIFT VAN PRÆPOSITUS,

BEHELZENDE DE GESCHIEDENIS ZIJNER BEIDE GEVANGENSCHAPPEN EN ZIJN' BRIEF AAN DE GEMEENTE TE ANTWERPEN. 1)

Bruder Jacob probst Augistiner:

vor jarē ein prediger zu 2) Antdorff, wünst 3) dem Christenlichen 4) volck vnd leser gnad vnd frid in Cristo Jhesu vnserm herren.

BJsz 5) her hab ich mich geschämpt zu bemühen mit meyner vnseligen historien der gotseligen oren, weliche auch sunst in seligern 6) dingen bemühet seind. So ich aber sihe, das sich die feind des Euangelions freüwen, vnnd on end trutzen vff meinē arbeitseligen fall, vnd da durch täglich freueler werden wider die glory des Euangelij (weliches yetz widerumb auff stat in der welt) vñ fürwerffen meinen schantlichē widerruff, den in lateinischer 7) vñ teütscher sprach heszlich auszbreytē. Do würd ich selb gezwungē kuntlich zu machen die history meyner vnseligkeit, zu schirm der warheit so ich gepredigt hab, vnd damit den fürschlag gottes feindt an den tag zu bringen. Jch will aber

1) Het titelblad van het geschrift is afgedrukt naar het oorspronkelijke, hierboven, tegenover den titel. — Verg. voorts over het geschrift het gezegde bl. 128—132 met de aanteekeningen. — Het is gedrukt met eene oud-Duitsche letter, en bevat, behalve het titelblad, 14 bladen of 28 bladzijden, die ongepagineerd zijn, maar onder aan de bladz. gemerkt van Aj tot Diij op de voorlaatste bl. Het geheel is hier zoo naauwkeurig mogelijk wedergegeven.

2) Zie deze en de volgende noten op de volg. bladz.

reden die warheit, vnd dar zu gott zu zeügen nemen, welicher auch mein vnd aller menschen gewissen erkennet, das ich weder mit geschrifften, noch mit vernünfftigen vrsachen bin überwunden worden, aber allein ausz forcht, das ich, auch die statt Antdorff (võ meint wegen) verbrant würd.

¶ Vñ da will ichs aufahen. Als die büchlin des hoch gelerten, erfarnen, vnd berümpten doctors der heyligen geschrifft M. Luthers (welicher ist ein verkünder der warheit, des worts gottes, vnnd des heyligen Euangeliumsz) durch die welt hin getragen wurden, vnd auff brachten das schwert, vnd das feür, weliche zu senden auff erden Christus kõmen ist, fiengen an da wider zu fechten mit grossem grymmẽ, die pfaffen, münich, vnd schuldoctores von Louania. Aber ich prediget [8]) zu Antdorff nach allem meinem fleisz mit zym̃licher [9]) bescheidenheit, vnd trib hindersich die vile der offenẽ lügen, so wider den Christelichen doctorẽ M. Luther dargeben wurden. Das volck aber was begirig zuhören [10]) das wort gottes Das ist der hasz, das ist der bruñ diser vffrur, wañ da sye nit mochten widerstreben der warheit, auch trauretẽ vmb jre geminderte glory, vnderstunden [11]) sye auch keyserlichen gewalt an zu rüffen, (wie wol vergebens) nach dem sye vil vnnütze hilff ersucht hatten.

---

2) Vorige bladz. — Boven de *u*, waar zij als *oe* moet uitgesproken worden, staat hier, en vaak elders, eene kleine *o*, die in dezen nadruk is weggelaten. Behouden daarentegen zijn de twee puntjes boven de *u*, waar zij anders wordt uitgesproken.

3) Vor. bladz. — Zie vorige aanteekening.

4) Vor. bladz. — Chri staat aan 't einde eens regels zonder verbindingsteeken en stenlichen aan 't begin eens volgenden. Ik zal dit vervolgens aanteekenen op deze en dergelijke wijze: Chri stenlichen.

5) Vor. bladz. — De eerste letter B staat in een vierkant, waarop in houtsneê is afgebeeld, regts van den aanschouwer, een man, die in zijne armen een' grooten vogel vasthoudt, welks geopende bek, boven de B uitstekende, zich strekt naar den wijsvinger der linkerhand van een' naakten persoon links, die beide armen naar den vogel uitbreidt als om hem over te nemen. Beneden, in de onderste krul der B, zit nog, naar 't schijnt, een vogel, welligt een uil, met den kop regts gekeerd. Het geheel is onduidelijk.

6) Vor. bladz. — Se ligern. 7) Vor. bladz. — Lateini scher.

8) Predi get. 9) Zym̃lich er. 10) Zuhö ren.

11) Vn derstunden.

¶ Zu der selbigen zeit kame gen Antdorff ein ratzman, [1]) genant **Frãciscus von der hut**, ein mensch welicher deren gleichen sachen begirig vnd wirdig ist zu handlen, bracht mit jm keiserliche brieff, dar mit er alle ding betrübte, vnd das Euangelion vmbkert. Aber gott verhindert sein vnsynnigkeit vnderwegen, wann sein pferdt warffe jn ab, vnnd zoge jn ein ferren wege, Kurtz, er must wider gen Brüxel keren, wie wol er solich gottes warnũg nit achtet, er verharret in seinem gemüt, vnd vermutet vff ein ander zeit sein fürnemen vollenden.

¶ An sanct Niclaus abent kame er (noch lame) gen Antdorff. Jch ward von jm berüfft, vnd kame zu jm, zu vil vileicht vermessen, als ob ich möcht den todt vnd kercker erleiden vmb Christus willen, da gabe er mir brieff, ich nam vñ lasz sie. Vñ als ich mich bedacht vff ein antwurt, da fürkame er mich, der gut man, welicher [2]) fridlich redt mit seinẽ nächsten, aber bösz gedacht er in seinem hertzẽ, vnd sagt in eim trutz. [3]) Du solt dich nit förchten, noch etwas zweifelen, nichts bösz stat dir vor, du bist berüfft dir zu gut, vnd wiltu, so würt dein herberg in meinem hausz sein, vnd soll dein brüderlichẽ gepflegẽ werdẽ. Also sprach er allwegen. Jch wiszt nit vmb solichs sein fürnemen, vnd glaubt einfaltigklichẽ dem arglistigen mẽschen, wie wol vil guter freünd mir das widerriethen, weliche den menschen gantz wol erkanten, ich volgt jnen nit, wañ der herz wolt mich zerknitschen.

¶ An sanct Niclaus tag predigt ich, vnd fügt zu zewissen dem volck disen handel. Weinet es, vnd arbeit vmb mein erlösung, aber ich volgt mer den lugenhafftigen worten **Francisci**, dañ dem treüwẽ rat der frommen. [4]) Also ward ich hingefürt gen Brüxel, da hielten sye rat über mich, vnd zu letst legten sie mich gefangẽ. Wie wol ich darwider sagt, es were vnredlich, dʒ [5]) man ein man gefangen legt, welicher willigklichen her kommen [6]) were. Da sagt der trew, grosz,

---

1) **Ratz man.** 2) **We licher.**

3) **In eim trutz.** In de oude Luthersche Bijbelvertaling staat: „der Herr ist dein **Trotz**:" Spr. III: 26; „der Weg des Herren ist der Frommen **Trotz**:" Spr. X: 28. „In eim trutz" zal dus beteekenen: met een voorkomen van bescherming.

4) **From men.** 5) Verkorting voor **das.** 6) **Kom men.**

warhafftig man Franciscus, das keiserlich gebott hielt also iñ, das ich nit mein selbs, aber in des keisers gewalt were. Bald sagt mir mein hertz nichts guts, vnnd da erkennet ich mein arbeitseligkeit, kleinmütigkeit, vñ kleinglaubheit als der psalm sagt. Die forcht des todes fiel vff mich, vnd finsternisz bedeckt mich.

¶ Aber mein guter freünd vnd bruder Franciscus nach seiner trew die er offt geben hat, er wolt mich wider[1]) gen Antdorff stellen, tröstet mich also zu zeitten, vnd sprach. Man würt dich nit vebrennen,[2]) du woltest dañ verharren vff dinem fürnemen. Diser eins treüwen freünds trost lag mir also hart im syñ (wañ ich ytzo schon vom starckē felsen Christo im hertzen gefallen [3]) was) das ich schlaffend vnd wachende nit anders gedacht dañ feür, Das seindt die geschrifftē, das seind auch die argument, mit welichen ich überwunden biñ worden. Mit solichen argumenten disputieren meine wiedersächer, sye vermeinen mit dem feür mich zu vn- [4]) vndertrucken (ich hoff jnen soll nicht gelingen) das sye mit vernunfftigen anzeygungē vnd mit geschrifften nit vermögen.

¶ Zu der selben zeit erhub sich ein geschrey in dem volck. Der ketzer, welicher zu Antdorff das volck verkeret, [5]) ist har gebracht worden das man jn verbrenne. Solich geschrey erschreckt mich auch, dar zu das verziehen [6]) macht mich vast kieinmütig.

¶ Dar nach kame ein Barfusser bruder Glapion genant, des keizers beichtuatter, trug. vj. artickel, dar innen ich (als er sagt) were vor dem keiser verklagt deren kum einer mein was. Ob aber sye den keiser also betrogen haben, oder ob sye sollichs vnwissen des keisers gehandlet, da lugen sye zu, gott würt es vrteylen. Das ist aberwar, [7]) das dise grossen helden vñ vorfechter [8]) der kirchen mit lügen wider mich gewapnet seindt gesin. Es kame mit jnen auch ein anderer doctor ein Spanöiler, [9]) Ludouicus Coronell. Da disputiertē

---

1) Wi der. 2) Drukfout voor verbrennen. 3) Gefal len.

4) Dit vn- op 't einde des regels is overtollig, nu het in 't volgend woord bij 't begin des regels verkeerdelijk herhaald is.

5) Ver keret. 6) Ver ziehen.

7) Aber war is aaneengedrukt. 8) Vorfech ter. 9) Aldus.

wir ettliche stund lang von menschlichen satzungen. Jch sagt. Ein solichs angstlichs erkiesen der speisen thut nichts zu Christelichem wesen, wie wol ich nie gelernet hab, das man solichs erkíesen nit halten soll. Aber ich hab fürgesetzt die stück, weliche fürderlichen betreffen vnsere Christeliche gotzdienst, nämlich den glauben, vnd die liebe, vñ ich beklagt das durch menschlich gesatz, soliche hauptstück solten versaumpt vnd verblichẽ werden, vnd das man Christelich volck von göttlichẽ zu menschlichen, vom joch Christi auff bischöffliche satzungen [1]) abzühet. Wider dise mein rede stritten des keisers [2]) Confessor, vnd der Spaniol, die fchirmpte [3]) menschliche satzung, vnd vermeinten ẽin grosse sünd were solt man wider Bäpstliche statuten thun. Sye furten ein argumẽt vom fluch Josue, aber damit beschlossen sye nichts. Wañ welicher weisz nit, das Josue nit gewalt hat gehabt zu gepieten etwas bey todtsünd, dar von got nichts gebotten hat, so doch auch Paulus niit darff reden deren ding, weliche Christus durch jn nit wircket.

€ Jch aber was gefangẽ, vnd merckt das nit redlich [4]) mit mir handlet, wolt ich sye neigen durch gutwilligkeit, widerfacht ir rede nit vil. Jch gedacht etlicher meiner guten freünd radt, das ich sehe alles versuchen damit ich ausz jren henden ledig würde. Vnd het nymmer besorgt disz mein nachlassen vnd fall, solte so grosz geschrey, nãmen vnd ergernisz geberẽ. Glapion überhub [5]) sich meiner sanffte, vnd kam gen Gandauũ, saget allen, ich were vngelert, vnd er hett mich überwundẽ, ja denen sagt ers, die mich nit gehört hetten. Vnd das ist die heylig demut der Barfussen, wañ zumir saget er, die sach wer nit vast grosz, vnd sye solt bald ein guten auszgang haben, vnd diser demütig verschmäher der erenn, saget, Jch solt guts muts sein. also wolt er mich frölich machen mit falscher hoffnung.

€ Jch kert wider in mein gefencknisz, vnd verwundert [6]) mich vast, dasso grosse vñ herrliche menner also tobten vnd rose-

---

1) Sa tzungen. 2) Kei sers.
3) Waarschijnlijk een' drukfout voor schirmpte.
4) Red lich. 5) Über hub.
6) Verwun dert.

ten über soliche vnachtasame 1) sachen. Aber es ist kein wunder ob man schon mēschliche ding grosz macht, so man doch verachtet die göttliche.

€ Darnach ausz gemeynem rat vnderstunden sye mich zu bemühen mit vil fragen, vff das sye mich mit worten fiengen, damit mich schmäheten, vnd dem keiser fürtrugen. Dar zu bereiten sy zwen Hispanischer doctores von parisz, Johañes Quintana, vnd Ludouicus 2) Coronela, von dem Glapion angewisen. Auch zwen doctores von Louanio, nemlich Lathomū vnd den Carmeliten Egmundū (seines rumsz halbē, oder vnsyñigkeit über die hymel bekant.) Die münich überheben 3) sich des Glapion, durch welichen sy bey den keiser 4) haben was sye wöllen. Die Louanier erheben sich des Frantzen von der hut. Aber solicher patronen sollen 5) sich freüwen die, weliche durch die heylige gschrifft von der warheit getruckt werdē.

€ Man versamelet sich in der Barfusser Closter, weliche (wie wol sye alle lieffen) mehr fleyssig waren, vnd begerten demütigklichen das man mich nit ledig liesz. Solichē ernst kerten sye für, von wegen jres grossen 6) ernsts den sye hetten zu dem heyligen Euangelio.

Vnd da dise geschrifftgelerten vnd pharyseyer also sassen in des Caiphas hausz, vnd mit jrem Francisco suchten falsch gezeügnisz wider mich, stund ich aussen in mitten der diener, als wolt man mich gleich yetzt zu dem tod verurteilen. Dar nach als ich berufft warde, gieng ich hinyn mit meinē ordens bruder, der procurator 7) was vnsers klosters zu Antdorff, aber sye triben jn bald hinausz, das er der handelung diser sachē kein gezeüg möcht sein, vnd wolten das es so heimlich wer, das nit allein mein gesell nichts daruon wissen, sonder auch ich by dem bañ dauon nichts sagen solt. Ob aber sye ausz dem list wolten die sachen heimlich halten, das ich solt freyer auszgiessen meyn herzē, als ob ich gewisz were, es würd verschwigen sein, oder ausz forcht, das nyemant möcht zeügnisz geben jrer vnwissenheit vnnd tyranney, das weiss gott vnd jr eygen hertz. Wer wolt aber glauben,

1) [illegible] voor vnachtsame.
2) [illegible]uicus. 3) Über heben. 4) Kei ser.
5) [illegible]len. 6) Gros sen. 7) Procurator.

das sye solichs ausz einfaltigem gemüt gethon hetten, vnd ausz liebe der warheit so geschribē ist, Wölicher übels thut hasset das liecht.

€ Sye fiengen an meysterlich vnd gewaltigklich zu reden mit mir einigē vnd trostlosen, der ich auch mit zittern vnd mit bitten redet, vnd fragtē mich ernstlich, was ich von den sacramēten hielt. Jch gab antwurt mehr ausz Augustino dañ ausz Luthero, vñ sagt. Die geschrifft zeygt allein dreü sacramēt, die andern aber seind von der kirchen verordnet, vnd bald schriben sye dise antwurt auff.

€ Darnach fragten sye mich von dem ablasz, Jch gab antwurt. Man soll kein hoffnung in den ablasz setzen,[1] der schatz der kirchen sey auch nit also im gewalt des Bapsts, das er den vmb geltz willen (wölichs ein schnöd ding ist) auszteilē soll, vñ abschlagē dē geltlosen. Der glaub aber sy allein, dꝫ da mit ein yetlicher glaubiger[2] mēsch aller gutät Christi teilhafftig werd, auch on gelt. Dise antwurt schriben sye auch vff. Also für vnd für von andern fragen. Sye hetten vor jnen der dreyen schulē Parysz, Louoni,[3] vnd Cöln meysterliche beschlüsz, nach wölichen sye mit mir handletē, sagten, was darwider, wer ketzerey. Vnd wañ ich etwas sagt wider jre schulen, so lachten sye vnder einander, vnd vnd'liessen[4] nichts dꝫ da dienen mocht zu meiner schand vnd zu vndertruckūg Euāgelischer warheit, wie wol ich das dazemal nit also achtet, wañ ich glaubt, man müszt einfaltigklichen handlen, so man die warheyt suchen wolt.

€ Wañ ich etwa kein autwurt vff jre frag gab, od'[5] so ich sagt jch verstand disz oder jhens nit so sahē sye mich krum an mit grausamen augen, strafften mich meisterlich vnd bruderlich, vnd sagten. Wiltu nit lernen, wiltu dich nit lassen weisen? Vnd das ist diser redlichen[6] gottseligen kirchen schirmer klugheit, das sye jren vffsatz vnd argelist nennen ein leer vnd vnderweisung.

€ Auch der Egmūdensis zürnet über mich, wañ ich ein lateinisch wort (jm unbekant) für ein anders dem gleich in der bedeütung, setzet, so sagt der Lathomus[7] zu jm.

---

1) Se tzen. 2) Glau biger. 3) Aldus.
4) Verkorting voor vnderliessen. 5) Verkorting voor oder.
6) Red lichen. 7) Latho mus.

Wirdiger herrmeister, disz wort hat ein solichen verstandt. Antwurt Egmundensis. Warumb redt er nit latein wie wir es gelernet haben. Mit disen vnd deren gleichen spottworten verachten sye mich dise [1]) grossmächtigē meister, vffgeblosen vn̄ sicher durch keiserlichen gewalt vnd maiestat.

ℭ Die Barfusser münich thäten auch jrem stant darin̄ genug. Vnder anderem, da ein kauffman von Antdorff mir brieff zuschickt. Der bot aber fragt mir nach einfaltigklich im Barfusser closter. Nā der portner mit nāmen Angelus die brieff, verhiesz dem bottē er wolt sye mir geben, das er dan̄ nicht thet Aber mit freüden uberantwurt er sie seinē Gardion, so doch der Gardion so ein vnuerschampter feindt ist des Euangelij. [2]) Das er auch vff offner Cātzel schrey, wan̄ er den Luther mit seiner eygen handt erstochē hett, so wolte er nit dester minder meszlesen, ja auch gott daran ein dienst thun.

ℭ Diser heylig Gardion schickt sein Angelon mit den brieffen zu Frantzen von der hut, vnd verbotten meinen hütern bey dem ban̄ das sye nicht mit dem botten [3]) redten, dan̄ er forcht ich erfüre den betrugk. Der Angelon berüfft Franciscum her ausz, vnd gab jm die brieff mit solichen freüden, als hette er gewisse sachen [4]) meines todes verkündt, vn̄ als möcht er sagen. Er hat den todt verschuldt.

ℭ Franciscus kam zu mir gantz vffgeschwollen von keiserlichem gewalt, vnd sagt zu mir. Bruder, so du des keisers gefangner bist, zympt dir nit brieff zu schreiben oder empfahen, darumb so lisz dise brieff (dir geschriben) offenlich vor vnsz allen. Jch forcht mich, vnd mocht mich doch nit erweren, schampt mich, vnd must lesen vor disem wirdigen Radt, die brieff mir zugesendt. So bald rissen sye mir die brieff ausz der hant die zu behalten zu einer zeügnisz vnd pfandt, dar mit sye auch meine gute freünd irreten nach meinē tode, als sye auch gethon haben, do sye begerten jr heyl, dʒ ist jr hab vnd gut. Deren stuck seind vil fürgangen, deren ich vmb kürtze willen geschweig, vnd hat mich

---

1) Di se. 2) Euan gelij. 3) Bot ten. 4) Sach en.

daran gnug gedunckt zu zeygen, wie dise lugener mit mir gehandelt haben.

ℭ Darnach hielten sye mir für die matery von dē vasten, vnnd erkiesung der speysz, fragten. Was geschrifft ich daruff fürbringen möcht. Jch allegiert vñ bracht herfür Paulū ad Roma. xiiij. cap. als er sagt. Der starck der esz was er wöll, aber der kranck mēsch der soll kraut essen. Sye sagten, bey dem krancken an disem ort, solt man verston ein leyplichen krācken, der soll kraut essen, das er nit seynen leyb beschwere mit der speysen. Auch so sol man das mercken vñ verston von den judischen speysen. Also verspottē vnd verspuwen [1]) sye Christū, das ist sein offenlich wort in Caiphas hausz, nämlich dise sprüch. Nyemant soll eüch vrteilen in speysz vnd tranck. Jtem das reich gottes stat nit in essen vnd trincken. Jtem was vnder den fleisch bänckē verkaufft würt, das essent. Dise vnd deren glychen geschrifften [2]) wolten sye allein·von den judischen speysen verstanden werden, daran ich aber kein benügen hett. Auch weisz ich nit was sye antwurten vff dise sprüch. Was ich dir gebeüt das thu, leg nit dar zu noch dauō. Item sye eren mich umb sunst, lerend menschen leren vnd gebott.

ℭ Da ich aber sahe, dꝫ kein geschrifft mich bey jnē helffen mocht, aber allein mit gewalt mit mir gehandelet [3]) ward, sagt ich. Mich benügt an jre antwurt, got aber ist mein gezeüg (der alle ding weisz) dꝫ ich im hertzen [4]) nit verwilligt jren reden, allein mit worten ergabe ich mich. Aber sye wurden ernstlich fro, da ich sagt, jr antwurt wer mir gnugsam.

ℭ Nach ettlichen tagen wolten sye, ich solt vnderschreiben ettlich artickel, wöliche sye (on mein wissen) vff geschriben hatten nach jrem gefallen. Vnd ich vnderschrib [5]) einfaltiglich, hett auch nym̄er vermeint, das man dise artickel solt ausz schreyē, so man doch vorhin het bey dem bañ verbotten, unsere samlung zu öffnen.

ℭ Bald schickten sye zwen (als man sagt) zu dem keiser, zu verkünden jren sigk von mir, vnd zu zeygen die artickel,

---

1) Verspu wen. 2) Ge schrifften. 3) Gehande let.
4) Her tzen. 5) Vn derschrib.

weliche sye ausz meinem mund gerissen hatten, [1]) darüber einer antwurt warten seyn. Vnd ich besorgt wol das mir vorstund darum begeret ich selb zu dem keiser zugon. Sye sagten der keiser künde weder latein noch teütsch reden, oder verston, darumb werd mein begeren vmb sunst. Aber sye sagten es darum̄, sye forchten die ander parthy würde dem keiser auch offenbar. Da zwischen mereten sye mir die hut, vn̄ verbotten [2]) bey grosser pen, das nyemants mit mir reden, nyemants zu mir schreiben solt, vnnd das ich auch zu nyemant schribe. Mir was die sach argwönig, vn̄ meine [3]) richter waren auch zeügen vnd verhörer, da begeret ich andre richter, auch begeret ich über alle meyne predig frey zu disputieren, zu Louonia vor der gantzē hohen schul, aber das alles warde mir abgeschlagen. Jch sagte, mit sollicherweisz schafft man nichts, dann das man die warheit vndertruckte. Franciscus aber (dem dise ding wolgefielē) antwurt, sprechēde. Kein ander weg ist füglich die warheit zu finden.

𝕮 Nach wynachten kamen sye mit sigk, vnd mit keiserlichem befelhe begerend heimlich ich solt widerrüffen. Jch begeret zewissen was ich widerrüffen solt. Sie antwurtrten, [4]) sprechende. Alles das du geschriben hast. Da ward vil hin vnd her geredt, vnd ich widerfacht so vil ich mocht, ich schafft aber nichts, dann sye sagten. Mit eim ketzer sol man nit disputieren, vnd ich hett Antdorff verfürt, vnd gelobt den Luther, welicher [5]) von der kirchen verdampt wer. Die form der wederrüffung machten sye nach jrem willē, vnd nach jrem gunst, gegen geschrifft vnd gegen dem Luther, also dꝫ ich gar erschrack, als ich höret die form v'lesen, wan̄ sye wolten michs nit lassen selbs lesen, noch bey mir lassen ein exemplar daruon, handleten mit mir allein [6]) mit arglist vnd gewalt, dar zu sye misz brauchten keiserlichen gewalt zu spot der warheit, vnd zn [7]) vndertruckung [8]) Christelicher freyheit.

𝕮 Vnd ich demütigt mich vor jnen, knietnider vn̄ batt sye mit träheren, vnd mit gewunden henden, das sye sich mein erbarmeten, ich wer in gottes vnnd des keisers gewalt, sye

1) Hat ten. 2) Ver botten. 3) Mei ne. 4) Drukfout voor antwurten. 5) We licher. 6) Al lein. 7) Lees: zu. 8) Vnder truckung.

solten mit mir handlen wie sye wolten, aber ich möcht dise widerrüffung nit thun, so sye ist wider mein gewissen, wider got, vnd wider die Christeliche [1]) warheit. Von stund an trachten sye, wie sye mich in einen finstern kercker legten, aber der Cantzler handlet milter mit mir (als er dan̄ ein senfftmütig man ist, wie wol er zu vil anhangt mēschlichen satzungen) [2]) er erbotte sich, mich zu halten in seinem hausz, da solten vier mein hüten.

ℭ Jtem am tag vor sant Paulus bekerung bereitet man zu ein kercker für mich vnd für meine gesellē, vn̄ den procurator, damit sye vns betrügen vnd über listeten mit schreccken vnd trauwen, so wir yetzūt darzu kleinmütig waren.

ℭ Zu mittag solt ich essen, da warē die träher mein brot. Nach dem gratias trib der Cantzler von jm seyne [3]) diener, vnd fieng an mit mir zu handlen von der' reuocation, [4]) vnnd sagt, mir wer nichts vor dan̄ der todt. Jch sagt mein gewissen möcht nit erleiden dise reuocation, [5]) auch werē die artickel zu vil vngestalt, ich möcht nit thun wider mein gewissen, auch so hett ich ettlich artickel nie in meinen syn̄ genōmen, vnd jr keinen nie gepredigt wie da verfaszt were.

ℭ Der kantzler sagt. Widderrüffestu nit, so gibstu dich vn̄ die statt Antdorff (weliche du verfürt hast) in ein grosses vnglück. Da ich dz höret erschrack ich, vnd begert, man solt mich in ein ewigen kerker legen. Ja ich begert mit demut, mā solt mich mit dē schwert richten. Sye sagten aber, mein bitt were vmb sunst, wan̄ der beschlusz vnd meyn trost von jnen wae, Jch müst widerrüffen, oder verbrinnen.
Also gieng ich widerum̄ hin mit leyd in mein gefencknisz [6]) ausz jrem gebot.

℃ Darnach kamen die geistlichen (also nent man sye) zusamen, das sye mich solten degradieren, oder entweyhen, vnd also mich dem weltlichē schwer über antwurten zebrennen. Da dises ettliche meiner freünd horten, hatten sye ein grosses mitleiden mit mir, vnnd giengen in meiner 7) feinde radt,

1) Chri steliche. 2) Satzun gen. 3) Sey ne. 4) Re uocation. 5) Reuoca tion. 6) Gefenck nisz.

7) De *i* in meiner staat het onderste boven.

vnd begertē da mit mir zu reden. Die radtszleüt stelleten sich, als ob sye es nit gern höreten, vñ sagten man wolt nyemants mit mir reden lassen, er wolte dañ mir raten zu der reuocation zu thun. Da sye zu mir kamen, fiengen sye an mit weinen [1]) vnd grossen seüfftzen zu disputieren mit mir, vnnd sagten, Jch solt nit zu vil witzig sein, wañ disc [2]) heylige menner (von dem keiser gesendet) weren verwalter der gantzen Christenlichen kirchen, vnd begertē mein heil, weren in heyliger geschrifft vff erzogen, vnd gelerter dañ ich, vnd weren so gotzförchtig, das sye mich vmb die gantz welt nit triben zu eim widderruff, wañ sye nit wisztend das ich irret. Also ward ich angefochten von meinen freünden. Dar bey liesz es der Sathan nit bleiben, das er mich inwendig anfacht mit kleimütigkeit [3]) des glaubens, vnd auszwendig mit schreckē vnd leckeren, vnd wie ich allein wer on alle hilff. Jtem erstrecket seine handt ausz, vnnd traff auch die heimlichen ort meiner gewissene vnd conscientz mit disen nydigen, [4]) hinderlistigen, vnd gefarlichen scrupelen, vnnd sagt also. Wie wañ ettliche menschen dein predig nit recht verstanden haben, oder du nit fürsichtiglich gepredigt hast, also das ettlich irr dar durch seind worden, vñ Christeliche freyheit miszgebraucht haben. Also [5]) forcht ich mich da kein forcht was, so mir doch nit wissen was, das ich ye vnrecht gepredigt hett. Das weisz ich, minder hab ich gesagt dañ die Euangelische warheit erfordert. Auch fiel auff mich die grausamlich anfechtung, ob ich von got auszerwelt wer zu der seligkeit, vnd in mir nit also ein grosse stercke was, dꝫ ich den todt, sünd, vnd helle überwindē mocht, da fiel ich, vnd lag vnden. Jtem ich hett kein radt noch hilff vff zeston, darumb ergab ich mich jrem rat, vnd sagt. Jch wolt mich lassen weisen, vnd tröst mich selbs, es würde nit kōmen meinen feynden zu einem solichen triumph. [6]) Meine freünd waren fro, vnd danckten gott, das ich (verlornes schäsflin) [7]) wider funden was. Der Cantzler vnd andere kamen, vnd wolten hören mas [8]) ich thon wolt? Da sagt ich, ich

---

1) Wei nen. 2) Lees: dise. 3) Klei mütigkeit.
4) Ny digen. 5) Al so. 6) Tri umph. 7) Drukfout in plaats van schäfflin. 8) Drukfout voor was.

wolt widerrieffen alles da durch Antdorff, oder andere von mir verfürt werē, als sye sagten.

¶ Da sye mercktend da ich von meinem ersten fürnemen [1]) abgefallen was, da wurden sye erst küne wider mich, vnd wolten ich solte es gantz widerrüffen, woltē mein klag nit hören, da ich begert sye soltē mich nit zwingen das zu widerrüffen, das ich nie gehalten, noch gelert het, Wañ ich heimlich vor jnen vil auszgegossen [2]) hatt ausz verzweiflung, das mir nye im htzeren [3]) gesein was. Sie sagten, ich müst es alles widerrüffen oder sterben. Vnd als ich weder mit bitten noch sunst mocht entpfliehen, vnd was vor halb gefallen, do verzweiflet [4]) ich gar, vnd ergab mich mit mundt, vnd (als got weisz) nit mit hertzen, die reuocation zu thun nach jrem willen. Da freüwet sich yedermā, das ich verlornes [5]) schaff, were wider funden. Sie danckten dem heyligen [6]) Paulo, des bekerung tag was, das ich widerrüffen [7]) wolt, aber ich beweinet heimlich mein vnglück.

¶ Bald kamen zusamen ettliche amptleüt mit eim Bischoff der worhin mein freünd was, aber yetz ist er ernstlich dran die warheit zu vndertruckē, da must ich heimlich widerrüffen, vnd protestier aber, ich wolte dz thun mer vff jre gewissen, dañ vff mein gewissen. Sye achteten meiner protestation nichts, allein das ich widerrüffte. Disz geschreg kam bald gen Antdorff, aber die Antdörffer achteten disz nit, sye wiszten wol dz mā mir gewalt thet. Meyne feind funden ein andern rat, vnd machten die artickel zu teütsch, setzten ein böse erklärund dar zu, vnd namen mich zu einem werckzeüg jrer boszheit. An einem samstag spat berüfft mich der Cantzler, ich wiszt aber nit warumb. Jch fragt, warumb man mich berüfft het? Sye schwigen all still. der Cantzler wendet etwas anders für, auch der bischoff dagegen wolt mir nichts sagen. Als aber ander leüt schlaffen giengen, sagten sye mir. Der keiser hette gebotten [8]) ich solt morn predigen, vnd die reuocation verlesen, [9]) so wolt man mich ledig lassen. Da ich das hort, ergab ich mich, wañ ich wiszt sunst kein hilff mer.

---

1) Fur nemen. 2) Ge gossen. 3) Drukfout voor hertzen.
4) Ver zweiflet. 5) Verlor nes. 6) Hey ligen.
7) Widerrüf fen. 8) Ge botten. 9) Ver lesen.

¶ And dem andern tag, da alles volck in der kirchen mein wartet, schriben sye ein erklerūg zu der reuouocation,[1]) wie dañ sye gut bedaucht zu vndertruckūg der gottlichen wurheit.[2]) Ein grosse versamlung des volcks kam zu der predig, wañ man hat jnē bey einer sum̃ geltz dar zu gebotten. Da stund ich zu spott allen menschen, vnd ein grosser hauffen der münich stunde vmb mich Jch fieng an also zu predigen. O herr got, du hast dein angesicht von mir abgewendt, vñ ich biñ betrübt worden. Damit zeygt ich (der ich vorhin gesagt[3]) hat in meiner mutigkeit, ich will nym̃er mer abfallen) ausz trauren vnd peynē yetz die warheit widerrüffen[4]) würde, wañ gott hatt mich allein gelassen, vñ entzohe mir dʒ liecht seiner gegenwertigkeit, das mir doch not was zu bekantnisz der warheit.

¶ Meine feind forchten dise predige bewegte das volck, darumb fielen sie mir in die rede, vnd gaben mir in die hādt die reuocation, als eim kind, die lasz ich gezwungen. mit dem hertzē widersprach ich, aber mit dē mund log ich mir selbs. Jtem es ward ein gebolder in dem volck, also das wenig menschē hörten was ich saget.[5]) Da waren auch die fürnemsten feindt des Euangelij[6]) (die bettelmünich) weliche mit freüden in einer procesz har kamen. Damit hab ich erfreüwet alle papisten, aber in den frōmen Christen hab ich den geist betrübet. Das vergebe mir Christus vnser gnediger herr, vñ verleyhe mir das ich es mit stäter bekantnisz ersetze. Amen.

¶ Dar nach hielten sye acht tag lang radt über mich, vnd schickten mich bald gen Jpris, vnd darmit mein reuocation lateinisch vñ teütsch geschriben. Da also die gōtlosen ob mir hieltē, schwig ich gantz still ein weil. Doch fienge ich dar nach widerum̃ an zu predigē das wort gotts dem Christelichen volck, weliches so gantz dürstig vnd begirig was zehören. Vnd ich thät gantz kein meldūg mēschlicher statuten, noch von des Bapsts gewalt, das sagt ich aber. Christus sey vnser rechter bischoff, zu jm sollen wir gon mit gantzer zuuersicht, wañ er weisz ein mitleden zu haben mit vnsz, so auch er vil erlitten hab.

---

1) Reuo uocation. 2) Drukfout voor warheit. 3) Ge sagt. 4) Wider rüffen. 5) Sa get. 6) Euan gelij.

ℭ Bald fiengē die bettelmünich an zetoben, schryen, mich zu verleümbden, vnd sageten allen menschen meinē fall, aber dʒ volck acht nit vil der münich nachred, [1]) wañ es yetzungt liebet die Euangelischen warheit vnd hat ein grauwel ab dem kut menschlicher thandt.

ℭ Der Gardion des Barfusser Closters zu Jpris ein vast vngelert man, laufft zum Probst der stadt, vnd begert ein Jnterdict wider mich, vñ sagt. Meine predig weren verdachtlich, die weil ich einmal widerrüft hette, Auch das ich nit hatt geprediget, man sy schuldig zu vasten bey todt sünden, nit von speysz crkiesen, [2]) nit das man soll den sterbendē oder todtē graw kappē anziehen, auch nit dʒ reyliche [3]) almusen den bettel münichen, wañ solich vngeschickt teding [4]) predigen die münich.

ℭ Der probst acht jr klag nit, vñ sagt. So lang er nit predigt wid' dʒ Euāgelion, oder die heilig gschrifft so wil ich jm das predigen nit verbieten.

ℭ Dar nach schickten sye zu jrem guten freündt, Frantzen von der hut, welicher ein eben man ist für die gifftigen lügenhafftigen brüderen, welicher auch ernstlich begert mein heil, dʒ ist mein todt für dʒ Euāgelion. [5]) Jch predigt auch in eim stettlin nit ferr von eim prediger Closter gelegen. So bald sye gots wort horten, [6]) forchten sye jr nutz gieng jn ab, fiengē wider mich an vnsynnigklich zu schreyen. vnd liessen nicht ab, bisz mein Franciscus so vil handlet das man mich wider fieng vmb das Euangelions willen, vnd gen Brugis schickt, mich alda (als sye hofften) zu verbrennen. Da selbst kam ich zum Glapion, er wusch seine hend, vñ sagt, er wiszt nit warum̃ ich zum and'n mal gefangen wer. Frāciscus liesz sich nit benügen dʒ er gott gelästert vnd in Brabāt die frommen gepeinigt hat, er nam auch befelhe das er in Flandern also thet.

ℭ Er kam in das Barfüsser closter mit stoltzheit, trauw wortē, brieffen, damit erbrach er sich gegen mir, vnd sagt, ich were auff ein neüwes verclagt vor dem keiser, als einer der widerum̃ in abgeschworne irrrūg [7]) gefallē sey. Jch begert man solt mir zeügen dar stellē. Er sagt, mā möcht mir disz

1) Nach red. 2) Drukfout voor erkiesen. 3) Aldus; er schuilt een' drukfout. 4) Lees: vngeschickte ding. 5) Euā gelion. 6) Hor ten. 7) Aldus.

beweisen mit meinē eygē brieffen, aber sye mochten die brieff nit dar thun wie sye gern wolten, da mit sye straffeten vnd schätzen möchtend die, zu welichen ich die brieff geschriben het, wañ sye reich waren. Jch ward verhütet in dem Barfusser Closter, da selbst ward ich so freüntlich gehalten, als sye pflegē zu thun, so lang bisz der keiser in Hispaniam [1]) schiffet. Darnach furt man mich widerumb gen brüxel, die ein fleisch banck ist der Christē. In Frāciscus [2]) hausz speyszt man mich, vnnd verhütet mich gar fleyssigklich, wañ er gebott allem seynem hauszgesyndt, das sy alle thüren wol verhüten solten. Jch will hie geschweygen, [3]) wie vntreüwlich mein franciscus mit mir gehandelt hatt, vnd durch listige wort mir wöllen etwas auszlocken, dariñ er mich möchte fahen, er weisz wol wasz ich vermeine, vnd was er mit mir gehandlet hat in seinem hoff, da er redet von meinem mitbruder, dem procurator.

¶ Da kamē har vnsere meister von Louanio Lathomus, [4]) vnd der vnsynnig Egmundus, vnd fiengen an hart mit mir zu handlen nach dem nachtessen. Der Egmundensis Carmelita, das ist von dem orden vnser frauwen brüder, saget. Jch were werdt, das man mich vebrennen [5]) solt, darumb das ich gesagt hett, mir wer gewalt geschehen, vnd sagt meisterlich, auch brüderlich. Soliche müszt man allein mit feür bekeren.

¶ Jch antwurt. Waruṁ verziehē jr dan so lang? den leib mögt jr mir nemē, vnd tödten, aber die sel nit. Jch biñ bereyt zu leiden was jr mir übels zu fügent. Franciscus thet als ob er sich mein erbarmet, vnnd sagt. Herrmeister, jr sprechen jn zu hert an. Er antwurt. [6]) Man musz also thun, solich wunden wöllen nit lindtlich gehandlet vnd gesundt werden, wañ er sich recht gebessert hette, so liebt er mich darumb, wañ offne straff ist besser dañ heimliche liebe. Er ist aber noch ein ketzer, vnd nit gar bekert. Die von Antdorff verhoffen, er soll bald wider zu jnen kōmen, da würt nüt ausz. Er stat den ketzern bey, vnd seinem Erasmo von Roterdam, [7]) welicher auch ist ein ketzer, ein ertz ketzer, vnd ein Lutherani-

1) Hispa niam. 2) Frāci scus. 3) Ge schweygen. 4) La thomus. 5) Aldus. 6) Ant wurt. 7) Aldus.

scher, vnd wer er da gegenwertig, ich sagt es jm auch. Jst das nit ein ketzery, das er verdolmetschet 1) hat. j. Corinth. xv. cap. wir werden nit all sterben. We we disen leüten, ein soliche ketzerey mag man nit anderst dan̄ mit feür ausztilcken. Jch saget. Der Stapulesis 2) halt den text auch also, vnd alle, weliche 3) Griechisch verstond die, sagen das. Antwurt der Carmelita grym̄igklis. Darumb bistu in manicherley 4) irsall gefallen, so du verlassest vnser schullerer, 5) vnd volgest neüwen lerern. Soliche tandtmer 6) muszte ich von jnen hören.

¶ Am andern tag, das ist, am affer montag vor der vffart Christi, berüfften mich die drey obgemelten in jren radt, zeygeten vil bullen, vnd übergaben mich dreyen schergen, die furten mich als einen offenen mörder 7) mitten durch die statt, nam̄ mir alles das ich hat, auch meine brot messer, vnd legten mich alsoin 8) einen harten kerker, hatten mich also überwunden, sonder allein nach jrem mutwillen vnd tyranney handleten sye mit mir.

¶ Jch danckt gott, vn̄ wartet des todes mit grossem schrecken, aber noch von meiner sünden wegen. Jch was aber von gottes gnaden nicht sargsam, wie ich entpfliehen möcht, hett ich selber gewölt, ich were die dritte nacht ledig worden.

¶ Aber darnach ward mir geraten von etlichen freünden des Euangeliums, ich solt fliehen. Vermeinten, 9) ob ich strürb vmb des Euangelions willen yetzt in meiner ander gefencknisz so wer es dem Euangelion nit so erlich, als so ich gestorben were in der ersten beständiglich.

¶ Die weil aber die Cōmissarien in Hollandt peinigten die frōmen Christen, halff mir gott ausz der gefencknisz 10) durch ein ordens bruder, vnd das on alle geferlicheit. Also bin̄ ich jren henden entrunnen in gottes namen. Di münich aber hoffeten vnd gewart ten 11) gar ein anders. Also hastu Christelicher leser die History meines vnseligen falls, weliche ich selbs

---

1) Ver dolmetschet. 2) Lees: Stapulēsis. 3) We liche.
4) Manich erley.
5) De eerste *e* in schullerer staat het onderste boven.
6) Lees: tandt mer. 7) Mör der. 8) Lees: also in
9) Vermein ten. 10) Ge fencknisz. 11) Lees: gewartten.

mit der warheit beschriben hab, dʒ du sye mögest fürwerffen
den grossen hansen, todten vnd pfrunden fressern, so sye sich
jrer handelunge berümen, wie wol sye doch alles
kindisch vnd weibisch thund, vnd liegend. Vñ bit
für mich, das ich für disen kläglichen fall,
mög ein fröliche ausferstäuhng [1]) leisten,
auch meine [2]) leer zu Antdorff ge-
predigt, mög mit meynem
blut vñ tod befestigen in
der krafft Chri
sti,
der sey ewigklich gelobt.
Amen.

1) Aldus. 2) Mei ne.

ℭ Ein Epistel darinnen obgemelter

bruder Jacob probst vermanet alle die so seine predig gehört habenn, vnd sonderlich die zu Antdorff.

BRuder Jacob probst, ein vnnützer diener Christi, wünscht gnad vnd frid von gott dem vatter, vñ von vnserm herrē Jhesu Christo allen Christglaubigen zu Antdorff. Jr aller liebsten, wie wol ich also genidert biñ in meinē sündē, dʒ ich mein angesicht vor eüch, noch meine augen in den hymel nit darff vff heben, deszhalb dʒ ich verleügnet hab meinē herren Jhesum Christū, ausz forcht meines todes, vnd v'derbnisz [1]) eüwer statt, vñ dʒ vor den gottlosen tyrānen, ye doch laszt mich mein gewissen nit ruwen, noch achte meiner scham, dʒ ich mind' sorgte für eüwer heil, dʒ nit vileicht vil vnder euch geergert werdē von meinē exēpel, vñ gevrsacht [2]) von meinē fall ab zu fallen von dem reinen vñ heyligē wort Christi, welchs er vnder eüch durch mich gepredigt hatt. Wie wol auch übel stat dʒ einer v'mane zu bständigkeit, [3]) welicher vorhin gefallen ist, vñ ein hauptman vnd helt solt vorhin ston, vñ sein sel geben für seine brüder. Hab auch den ersten sigk verlorn, so will ich doch den nächsten gemeinē behilff annemē, vñ andere warnen vor schaden. Auch ist das nit seltzam noch neüw, dʒ weliche am fürderlichsten ston soltē, abfallend. [4]) Als wir lesen dʒ der gröst [5]) teil der künig, fürsten, priester, vñ prophetē geirrt vñ gesündet habē, vñ etwa gefallen. Moses vnd sein bruder Aaron haben gesündet. Auch Dauid der auszerwelt &c.
Job hatt gesündet, vnd ist doch vast redlich gesein in allen seinen anfechtungen vnd widerwertikeiten.

---

1) De v is aan de linkerzij voorzien van een schuinsch schrapje — een' verkorting van ver — dat hier en elders uitgedrukt is door de comma ter regterzijde.

2) Ge vrsacht. 3) Aldus. 4) Ab fallen d.

5) De *ö* in gröst staat het onderste boven.

¶ Der Apostel Petrus hatt gesündet auch nach der zukunfft des heyligen geysts. Wie vil mer wir (weliche [1]) wir seind die vnderst hefe gegen disen geschätzt) mögen sünden vnd fallen. Das sag ich nit darumb dz ich mit disen exempelen wölle meine sünd entschuldigen, oder verkleinern, sonder mer ist mir das leid, das ich zu nyemandts mag gezalt werden, dañ allein zu den gottlosen, oder zu den sündigen heyligen. Aber darumb sage ich das, zu mercken dise exempel (vns allen in gemein zu nutz geschriben) der forcht, vñ hoffnūg von gottes vrteil vñ barmhertzigkeit, das die sünder nit vezweiflen, [2]) sye seyen hirten oder schaff. Widerum̄, dz hirten oder schaff förchten sollen gottes vrteil, auch weliche stondt, für sich sehen dz sie nit fallē.

¶ Dar zu handlet also die hohe göttliche güte, vñ weiszheit, so sye laszt fürneme leüt mercklich fallen, dz wir wissen, das ein yegklicher für sich selbs miesz [3]) ston. Vnd als Paulus zu den Galathern sagt. Ein yetlich er soll sein werck beweren, vnd dañ würd er in jmselbs den preysz haben, vnd nit in einem andern. Wañ gotts weiszheit nit also handlete, so würden ettliche sich entschuldigen in jre sündē, mit dem bösen exempel der obersten. Etliche wurden hoffertig, vnd vermeinten sye werē bestendig, so jre obersten bestendig bliben. Wañ also bald in dem anfang der gantzen Christenheit, erhuben [4]) sich die Corinthier von den personen der menschen, vñ sagten. Jch biñ Pauli, ich biñ Apollo, ich biñ Cephe, ich biñ Christi.

¶ Das volck von Jsrael sündet do es ein künig begeret, [5]) nit das ein künig haben bösz wer (so doch gott verheissen hatt, es solten künig kommen von dem somen [6]) Abrahe) aber darumb sündet das volck, dz sye mer hoffnung hatten in ein künig der ein mensch was, dañ in got allein. Als er sagt zu Samuel. Sye habē nit dich, aber mich verworffen, vff das ich nit regiere über sye.

¶ Darumb handlet also der eyferer des herren der herren,

---

1) We liche. 2) Aldus. 3) Drukfout voor müsz. 4) Er huben.
5) Be geret. 6) Drukfout voor samen.

das er kestige seyn gesponsen, vnd sye lere, kein hoffnūg zu setzen auff die fürweser, sye seyen gut oder bösz, das sye sich nit verlassen auff jre guten exempel, noch auch abfallen von jres bösen exempels wegen, aber allein sich des herren rümen, vn̄ von den dienerē niit warten sein, dan̄ dz wort des herrē, wan̄ sye magē allein sicher leben im wort des herrē, vn̄ in keines menschen [1]) werck, als sye auch stirbt allein vom mā̄gel des worts, vn̄ nit von einigs mēschen sünd wegē. Wie wol yetlicher musz pein leiden vmb seines exēpels willē, vn̄ sich doch keiner mit dem and'n entschuldigē mag vor dem gerechten richter, der da einen yeglichen belonen würt, nit nach freündē, aber nach eygnen wercken.

¶ Dise frucht meyner ergenisz, [2]) wünsch ich eüch aller [3]) liebsten mit allen krefften, das jr eüwere ougen vō mir abkerend, ich stand oder fall, vnd allein dem wort so jr von mir gehört haben, vestigklich anhā̄gend, vn̄ da so vil meer, wie vil mer der Sathan bey eüch wütet durch die falschen lerer, vnd die weltfresser die bettel münich. Mein kleglicher fall, vnd gottlose reuocation [4]) seindt mein, aber die leer, weliche jr gehört haben von mir, ist nit mein. Vnnd wie wol ich gesündet habe in dem fal, so werden doch mit mir nicht entschuldiget sein, die mit mir gefallen seind, als auch sye nit gekrönet [5]) werden, weliche mit mir gestanden stindt, [6]) wan̄ deren keiner ist gestanden auff dem felsen Christo, aber vff mer, [7]) der ich sandt bin̄. Die werden aber selig, weliche dazemal vnd yetzunt bestanden seindt vff dem felsen, [8]) vnd wer weisz ob ich darumb hab müssen fallen, das auch die fielen so vff mir gestanden seindt. Got ist erschrockelich in seinen vrteilen über die menschen kinder. [9]) Deszhalben jr lieben vnd gewünsten in dem herrē wir sollen vns gegen einander demütigen vnd vergeben, vnd für einander bitten, einer dem and'n sein bürden [10]) helffen tragen. Diser fall soll vns weisz machen, vnd lerren fürhin kein acht mer haben vff die personē, aber allein dem reinen got-

---

1) Men schen. 2) Aldus. 3) Al ler. 4) Reuoca tion. 5) Gekrö net. 6) Lees: seindt. 7) Lees: mir. 8) Fel sen. 9) Kin der. 10) Bür den.

tes wort anhangen vnd vertrauwen[1]), vnnd vns mit Paulo freüwen, wañ man die warheit Christum [2]) predigt, es gescheh ausz guter, oder ausz böser meinung. Der herr ist ein richter der völcker, [3]) vnnd vrteilet den vmbkreisz der erden in billicheyt, die anderen alle seindt allein diener vnd botten [4]) seiner wort, also das ein yeglicher sich des herren rümen soll, vnd nit der menschen.

€ Dar nach aller liebsten in dem herren, bitt ich eüch durch die barmhertzigkeit Christi des herren, dʒ jr wachsend vnnd beständig seyen in dem, das jr von gottes benedeyung entpfangen habent. Das habē jr aber entpfangen, auch ich, von dem herren, das ich eüch gegeben hab, natürlich, [5]) das Christus Jhesus sy kōmen in dise welt die sünder selig zu machen, das ein yeglicher wisz das war vnd theür wort, das wir nicht mögen frum̄ werden ausz vnseren werckyn oder krefften. [6]) Vnd alles was der mensch ausz jm selbs vermag vnd thut das ist sünd, vnd neyemants daryn sein hoffenung [7]) setzen soll, ja so vil mer eygene gute werck beweinen [8]) wie vil bessen [9]) schein sye habē, vnd die wolff vnder schaffs kleider bedecken. Der spruch Paul Romano. xiiij. stat starck. Alles was nit ausz dem glauben geschicht, ist sünd. Wie vil mer ist das sünd, weliches wider [10]) den glauben ist? Als die vermessene werck, durch weliche die [11]) gottlosen vnderstondt frum̄ zu werden, vñ gnad vnd ablosz erwerben. Dise seind vnsynnig wider den glauben, über das, das sye on glauben handelen. Dʒ ist vnser einigs heil, frumkeit, erlösung, vnd weiszheit, [12]) so wir erkennen Christum, vnd das wir allein gereinigt [13]) vnd erlöszt werden durch sein blut, das seyne werck, vnd tod, vnd alles was er hat, vnser sey, in welichen [14]) wir vnsz rümen sollen, daruff trutzen vnd hoffen sollen. Jn vns selbs aber sollen wir vns schä-

---

1) Ver trauwen. 2) Er schijnt een' drukfout te zijn.
3) Völck er. 4) Aldus. 5) Moest het niet zijn nämlich?
6) Kreff ten. 7) Hoffe nung. 8) Bewei nen.
9) Drukfout voor besser. 10) Wi der.
11) Er staat ide, met de *i* omgekeerd, 12) Weisz heit.
13) Ge reinigt. 14) We lichen.

men, förchten, vnnd verzweiflen. Das ist die glory Christelicher weiszheit, vnd die reichtumb vnsers glaubens.

€ Darnach das wir durch die liebe also handelen mit vnsern nächsten menschen, seye seyen freündt oder feindt, alszdañ Christus vns allen gethon, vñ vns mit seinem rosenfarben blut erlöset hatt Also das vnsere nächsten menschen vnsers gebetts, vnsere werck, vnsere wort also geniessen, vnd sich deren vertrösten mögen, als wir vns zu Christo versehen, das ist die aller höchste, allein not vnd nützest lere, weliche allen menschen zugehörig ist.

€ Aber andere thandtmer [1]) von mēschen satzung, von speysz, tranck, kleidern, blacten, cellen, strickgürtelen, [2]) bestimpten vast tagen, gebettlin, rosenkrentzlin vnd der geleichen lügin, vnd ertichtung der bettelmünich, [3]) merckend eben vnd hüten euch daruor, wañ das ist des teüfels betrug vnd arglist, damit er die gewiszne vnd die liebe der menschen von dem glauben abzühet. wañ der menschen gedicht vnnd fündlin, ziehen ab von dem glauben. Vnd welicher vermeint dar durch frum̄ zu werden, der ist schon von der gnad gotts abgefallen. Du bist darumb kein Christen, so du ein seil vmb dich gürtest, man mag einer sauw auch ein seyl vmblegen. Auch bist du darum̄ kein Christ, das du vff disen oder jhenen tag kein fisch [4]) yssest, der Türck oder der jud mag das auch thun. Vnd kurtz (als Christus sagt) was zu dem mund yn gat, das macht den menschen [5]) nit vnrein. Also auch mag kein kleid jn vnrein, oder rein machen. Darumb jr aller liebsten in Christo Jhesu, hörend disen hertzogen vnd meister, vnnd volgent jm beständigklichen nach, vnd achten nicht des Babsts, oder Bischoffs bullē (so sye darwider seind) wañ sye seind nichts dañ wasser blosen. Vnd ich beger das der herre Jhesus Christus vnser hertzog, liecht, vnd heyl, wölle euch leren vnd schirmen in aller geistlichen [6]) weiszheit, vnd kumpt

---

1) Lees: thandt mer. 2) Strickgür telen.
3) Bettelmü nich. 4) Lees: fleisch.
5) Men schen. 6) Geist lichen.

rein vnnd vnschuldig, bisz an den jungsten tag, vnd wölle bald zertrettẽ den Sathan [1]) vnder eüwern füssen. Lieben brüder, bitten für mich vnd für alle die das gotts wort predigen.

Die gnad Christi sey mit eüch. Amen.

J E
M W [2])

---

1) Sathan.

2) Wat de beteekenis dezer vier letters is, is mij onzeker. Misschien duiden zij de beginletters van eene of andere spreuk aan, naar welke het onvruchtbaar is te gissen. Misschien zijn ze de voorletters van den naam des drukkers te Wittenberg (wordt dit welligt bedoeld met de laatste W?), waarvan de waarheid ons alleen door vergelijking met wat van elders zeker is zou kunnen blijken.

¶ Ein demütige vnd clegliche

nutzliche history vnnd verantwurtung Bruder Jacobs Probst, vor zeiten prediger zu Antdörff, über die frag vnd heimlichen vff setz ettlicher papisten, der artickel halben, so er (Bruder Jacob) gemeiner versamlung der frōmen Christen zu Antdorff gepredigt, vnd jnen das wort gots die Euāgelische warheit verkündet hatt. Darumb er von jnen (den vngelerten Papisten von Parysz, Louoni, vñ Cöllen, vñ etlichē grossen hansen) ersucht, vnd jm an seinem leben [1]) zu gesetzt ist worden, jn (B. J.) vmb des worts gots, vnd des heyligen Euangelions [2]) willen zu cōdemnieren vñ vmb zu bringen.

findestu in disem büchlin.

---

1) Le ben. 2) Euan gelions.

Aan deze zijde des blads ziet men een borstbeeld, vertoonende het hoofd, naar 't mij voorkomt, eens monniks. Immers, het is in 't midden kaal en slechts met een' haarkrans omgeven. Ook schijnt men aan den nek de kap te zien. Het hoofd is links van den aanschouwer gekeerd. 't Is een' grove houtsnede, met ongesnoten neus en onaangename, grimmige, grijnzende wezenstrekken; een' type welligt van een monniksgelaat, zoo nijdig en moordzuchtig als Præpositus in de voorgaande bladen geschilderd had.

BIJLAGE II.

DE BRIEF VAN PRÆPOSITUS

OVER DEN MARTELDOOD VAN HENDRIK VAN ZUTPHEN, GEZONDEN AAN LUTHER. [1])

TITELOPSCHRIFT BOVEN DE HOUTSNEDE:

Ain erschrockliche geschicht wie etliche Ditmarschen den
Christlichen prediger Haynrich von Zutfeld [2])
newlich so jemerlich vmb gebracht haben,
in einem Sendbrieff Doctor Martino
Luther zugeschriben im jar:
M D XXV:

Dem waren Junnger Christi Martino Luther.
Jacobus von Hypern.

GNad vnd fryd von Gott dem vater vnd vnserm herren Jhesu [3]) Christo, der vnser ayniger mitler vnd pryester inn ewigkait ist. Was soll ich sagen allerliebster bruder? Wa soll ich anheben? mein seel ist in ängsten, [4]) vnd mein gaist schreyet zu dem herren, vnnd ich hab kain

---

1) Het boekje telt 4 ongepagineerde bladen in 4o., waarvan 7 bladz. bedrukt zijn en de laatste blank is: onderaan bl. 3 staat A ij. Het is met grooter Duitsche letters gedrukt dan dat, in de vorige bijlage wedergegeven, en stellig van een' andere pers afkomstig. Daar de taal meer naar het Platduitsch zweemt, zal het welligt gedrukt zijn te Bremen, waar zich thans Præpositus bevond. — Reeds is er van gesproken boven, bl. 144, 145, en aant. 1 van bl. 145 en 2 van bl. 211, waar de houtsneê op het titelblad beschreven is.

2) Zóó wordt Van Zutphens naam gespeld.

3) J h e s u. 4) ä n g s t e n.

stilling, So sag ich, syhe wie stürbt d' [1]) frum̃? vnd niemants bedenckts in seinem hertzen Die gotsseligen werdē vm̃-pracht, Dañ niemāts versteet es, wañ der frum̃ ist von angesicht der boszhait [2]) wegk genom̃ē. Vnser Hainrich der vnerschrocken prediger Gotes worts, ist vmbpracht worden, vnd ist also vmbkummen, alls were im Got nicht hold geweszt.

Doch ist sein plut kostlich vor Got, wie wol es vor den Ditmarschen ist geryng worden. Ach herr wie lang schreyen wir du wilt vns nit erhören: Warumb [3]) sihest du die verachter an vnd schweigest styl weñ der gotlosz den vndertrit der frum̃er ist deñ er Ya vater also hat es dir wolgefallen, Wañ d' junger ist nicht mer dañ sein maister, noch der knecht über sein herren. Es ist dem junnger genug weñ er ist als sein maister, vnd dem knecht, weñ er ist als sein herre, haben sie den hauszuater genent Beltzebub, [4]) wie vil mer werdenn sie die hauszknecht allso haissen, ·Vnnd darumb sollen wir vns vor in gar nicht fürchten, wañ das ist ir stund, vnd d' gwalt der finsternus, Darumb tragenn wir liebhaber d' warhait laid vnd geen traurig herein: Die feynde aber frewen sich vnd geen mit auffgerechtem halsz Doch beküm̃eren wir vns also vm̃ des Hainrichñ tod, das wir vns nit weniger dess vor got dem herren [5]) erfrewen, vnd seind des gewisz, dȝ wir ein neüwen [6]) märterer vnd getzeugen Christi habenn Sie aber frewen sich vor der weltt, Jch bin auch vngezweiffelt ir frewd werd sein wie ein angenplick: [7])

Aber vernempt die sach mitt wenig wortten, wañ mein gemut ist betrübter deñ dȝ ich vil kündt schreiben: Hainrich ist in Ditmarschen beruffenn worden vom pfarrherr zu Meldorff einem frum̃en Christlichen vnd Euangelischen man,

---

1) Verkorting voor d e r. 2) B o s z h a i t. 3) W a r u m b.
4) B e l t z e b u b. 5) H e r r e n. 6) N e ü w e n.
7) Zonder twijfel doelt Præpositus met deze laatste woorden op zijne hem onvergetelijke herroeping, die zijnen vijanden zoozeer tot vreugd had verstrekt.

mit wissñ vnd bewilligung etlicher der fürnemsten desselben orts, Darauff ist er als ein williger vnd rechtschafner [1]) getzeug Christi dahin getzogen, vnd hatt sein vertrawen auff Got den herren gestelltt wiewol es im vō guten freünden ist widerradten worden die hat er nicht hören wöllen, wañ er sagt, er were vō Gott beruffen:

Alls er nun geen Meldorff inn Ditmarsch ist komen, haben in die Christen aufs fraindlichst angenomen, Die münchen aber alls feynnde des waren Gottes dienst vnd der Christlichē warhait seind seiner zukunfft betriebt worden, habenn gelauffen gerant, sich bemut vñ so embsigklich angehalten, [2]) das sie endtlich bey etlichen des lands obersten [3]) souil erlangt haben das man dem Hainrichen das predigen verpotten hat:

Weil er aber wiszt das man gott mer solt gehorsam sein dañ den menschen, Derhalben hat er am andern sontag im Aduent zwu predig gethon also das sich der alle so sie gehört, erfreüd vnnd got seiner gaben gedanckt vnd gelobt haben, An sant Niclaus tag hat er auch zwu predig gethon, da ist das volck schier ausz allen wincklen zugelauffen, Desgleichen hat er auch am tag vnser lieben frawen [4]) entpfencknus zwir gepredigt, also das sich mēgklich [5]) ob seiner ler verwundert hat:

Nun haben sich die münch in dem mitt höchstē fleisz bearbait, geheült vñ ein auffrür gemacht Vnd jren willen erlanngt, Wañ am freytag volgent in der nacht nach zwelffen vr vor dem dritten sontag im Aduent, sind die münch komen mit latern [6]) beleüchtet vnd bey fünfhundert wapner mit jnen, die seind vol hamburgers biers geweszt, vnd seind als die feinde dem pfarrherr zu Meldorff inn sein hausz gefallen, haben den märterer Christi jēmerlichen [7]) ausz dem bete getzogen, darnach einem pferd an schwantz gepunden vnd also mitt grosser frolockung geen der hayde ein grosse meil wegs vō Meldorff gefürt vnd geschlaypfft

1) Rechtschaf ner. 2) Ange halten. 3) Ober sten.
4) Fraw en. 5) Mēg klich. 6) La tern.
7) Jē merlichen.

Alls sie geen der Hayden kommen seynd, habē sie dē guten man in eines pfaffen keller geworffen, [1]) sie aber alle getruncken gespilt vnd gesungen.

Auff den morgen haben sie den frummen mā mit höchster schande zum fewr geschlept.

Da hat sich ain Christlich weyb zwyschen den gutten mañ vnd das fewr gestelt, vnd in zuerhaltten [2]) Tausent guldin zu geben gepotten, bisz er mit recht vberwundē verprāt wurd. aber da hat niemāt wöllen hören, Sonder ist das gut weyb jämerlich an kopff geschlagen worden, das sie also hat muszsen endtweichen.

Nu ist dʒ vrtail so hernach volget, durch einen gesprochen worden d' disz jars nit Richter ist, Aber er hat vom richter d' dʒ vrtail gesprochen solt haben zehen guldin genom̃en vnd solch vrtail gesprochen

Vrtail.

Diser vbelthätter d' Got vnd sein muter gelestert hat sol verprendt werden.

Darauff hat der frum̃ man geantwurt, Dʒ hab ich nit gethon. Aber das geschray, hat vberhād genomen, verprendt in, verprendt in.

Vnd als der Christlich man den himlischenn vater für sie gebeten hat, ist er von in verlacht vnd verspeyet worden.

Nu ist das fewr vor allen menschē die verhanden geweszt sind, zwaymal auszgangen vñ erloschen. [3]) Dʒ haben sie, wie solchen leütten wol gepürt, für zauberey auszgeben.

Als er auch von jnen etlich wunden entpfangen, der man vnder zwaintzig nicht an jme gezelet hat, ist er in das dritte fewr geworffen worden, also hat er Got dem vater sein gaist auffgeben.

Nun ist sein cörper den gantzen tag vber, gātz vnd vnuerprandt gebliben.

Des anderntags, wölchs der dritt sontag im Aduent gewest ist, haben sie den todten cörper die hende vñ füsse abgehawen, ein new feür gemacht vnd sie darin̄ verpranndt,

---

1) Geworffen. 2) Zuerhaltten. 3) Erloschen.

Dan den strumpff als man sagt, haben sie begraben, vnd vmb den cörper getantzt.

Also sterben die diener Christi, Also werden die wort des maisters erfult. Jch kan nit mer schreiben. 1) Bit die götlich maiestat, das sie vns ein solch bestendigkait geben wöll. Ach das ich doch nur ein tröpflin solcher gnad vnd bestands gehabt het, so ruwet ich yetz on alle sorg inn dem herren Christo. So wöltz ich mich yetz in mancherlay ellend trübsalen, jamer ängsten vnd sünden. Gehabt euch wol, der gaist Christi sey mit euch. Mein aller liebster vatter in Christo Martine, dise geschychtt het ich den zu Antdorff geschribenn, Aber der pott war weg gelauffen vnd hett den brieff hie gelassen. Darumb schick ichs deiner vätterlichen lieb, vnnd flehe dein gütigkait durch Jhesum, du wöllest vns mit einem ainigen sendbrieff trösten, an die gātz Christlich gemain zu Bremen zu schicken, Dem nach bit ich dich du wellest 2) mir das nicht abschlahn Dañ ich nicht allain, sonder vil bittenn darumb Preyse den märterer Christi, vnd straff die arglistigkait der münchen. Jch bitt dich du wöllest mir meine vnschicklichhait vertzeychenn, mein seel ist trawrig bisz in tod, Dañ mich verdreüszt lennger zu leben, weil ich allendthalbenn so vil übels sehe. Demnach ist mein allter Adam nitt gestorbenn. Bit Gott für vns.

---

1) Schrei ben. 2) Aldus.

INHOUD.

REGISTER.

A.

B.

M.

N.

O.

S.

T.

U.

V.

W.

ERRATA.

Bl. 43,	reg. 1	v. o.	*staat:*	gebragt; dat men hem verbrande!	*lees:* gebragt, opdat men hem verbrande.
„ 78,	„ 6	v. b.	„	kanonieke,	„ kanonike.
„ 127,	„ 7	„	„	24 Januarij	„ 19 Januarij.
„ 136,	„ 11	„	„	een zondaar	„ zand.
„ 190,	„ 16	„	„	Zelts	„ Zelst.
„ 239,	„ 6	v. o.	„	dec	„ de-
„ 240,	„ 4	„	„	Ecclasiæ	„ Ecclesiæ.
„ 248,	„ 17	„	„	rüwet	„ ruwet.
„ 272,	„ 12	„	„	Rom.	„ tom.
„ 279,	„ 13	„	„	gewoon	„ gewoon was.
„ 320,	„ 1	„	„	von	„ van.

JACOBUS PRAEPOSITUS.

Al spoedig na de uitgaaf mijner monographie over den man, wiens naam hierboven staat uitgedrukt, zijn mij een paar vergissingen gebleken, voor welker herstelling ik eene plaats vraag in dit *Archief*, dat onder het oog komt van allen in Nederland, die de geschiedenis der kerk beoefenen.

De eerste betreft den sterfdag van Praepositus. Rotermund, in zijn *Lexikon*, op het woord Spreng, geeft als zoodanig op „30 Jun.” 1562. Ook W. Klose, in Niedners *Zeitschrift*, vermeldt 30 Junij. En 't is op gezag dezer mannen, dat ik mede, op bl. 205 van mijn geschrift en aan 't slot van het voorberigt, 30 Junij als Praepositus' doodsdag aangeduid heb. Eene correspondentie evenwel met den heer Joh. Melchior Kohlmann, predikant te Horn bij Bremen, die zich sedert vele jaren met de biographie van Praepositus (ook van Hk. van Zutphen en Joh. Timan) uit de geschrevene bronnen te Bremen zelve bezighoudt, heeft mij het verkeerde daarvan doen erkennen. Aldus schrijft hij: „Rotermund und Klose, in den von Ihnen citirten Werken, geben gar zu wenig und dazu nicht immer ganz sichere Nachrichten über Probst, und irren beide, wenn sie seinen Todestag auf den 30 Jun. 1562 setzen; richtiger ist der 30 Januar.” Welligt heeft ook Rotermund Januarij bedoeld en bij verkorting aangegeven door Jan.: immers, Junij wordt zelden tot Jun. verkort. Intusschen staat nu toch dit laatste, misschien door vergissing van den zetter en corrector, in zijn *Lexikon*, waaruit het vermoedelijk door Klose is overgenomen. De waarheid is, dat Praepositus overleed op den 30 Januarij 1562.

Praepositus schrijft in het boekje, waarin hij de geschiedenis verhaalt van zijne gevangenschap, herroeping en ontvlugting, dat hij na zijne revocatie gezonden werd naar het Ypersche Augustijnenklooster, maar al spoedig weêr in zijn' vroegeren geest begon te prediken; waarop de gardiaan van het convent der Minderbroeders naar den „Probst der stadt" ijlde, met de begeerte, dat deze aan Praepositus het prediken verbieden zou, omdat hij, behalve de verdenking waaronder hij lag wegens zijne herroeping, niet predikte over het vasten, het aalmoesgeven, het aantrekken van Graauwbroederskappen aan de stervenden, enz. De proost echter gaf den klager dit schoone antwoord: „zoolang hij niet predikt tegen het evangelie of de heilige schrift, wil ik hem het prediken niet verbieden." Op bl. 250 van mijn boek heb ik gegist, dat men door den proost misschien den voogd of burgemeester van Yperen, of liever nog den stedelijken baljuw of schout verstaan moet. Thans, nadat ik het geschrift van Charles Rahlenbeck, getiteld: *L'église de Liége et la révolution* (Bruxelles, 1862), p. 33 en 251, gelezen heb, komen mij beide gissingen, die ik aarzelend nederschreef, minder waarschijnlijk voor. Wij vinden dáár gemeld in een schrijven van de landvoogdes Margaretha uit Mechelen van 12 April 1524 (1525), dat de paus tot inquisiteurs ter zake der Luthersche ketterij den proost van St. Maarten van Yperen met twee anderen had aangesteld, terwijl ons medegedeeld wordt, dat de naam van dezen proost („prévost") was Olivier Buedens. Misschien denken wij dus beter aan dezen geestelijken proost dan aan een' wereldlijken overheidspersoon, in wiens bevoegdheid het verbod van te prediken, zooals Praepositus het deed, minder vallen kon. Dit wordt versterkt als wij bedenken, dat de proost der kanunniken van de Ypersche St. Maartenskerk — later, na de invoering der bisdommen, de kathedraalkerk — van ouds de hoogste geestelijke, en zelfs eene zeer ruime wereldlijke magt bezat. Het „Coenobium D. Martino sacrum Canonicorum Regula-

rium Ordinis S. Augustini" stond aan 't hoofd der gansche kerk te Yperen, en de proost oefende het uitgebreidste regtsgezag. Zie dit uitvoerig ontwikkeld in Sanderus, *Flandr. illustr.*, t. I, fol. 355 seq. Opmerkelijk is het, dat, gelijk vele kanunnikencollegiën elders, deze proostdij ook, even als het Ypersche Augustijnenklooster, stond onder den regel van Augustinus. Ook Sanderus geeft onder de proosten, fol. 356, onder n°. 33 „Oliverius Buedins" op, zonder eenig jaartal. Of hij reeds proost was in 1522, toen men Praepositus van den kansel weren wilde, kan ik niet beslissen. Lettende op het voortreffelijk antwoord, dat wij hoorden, komt het ons zeker vreemd voor, dat hij drie jaar later optrad als inquisiteur tegen de Luthersche begrippen. Toch schijnt het aannemelijker, bij Praepositus' aanklagt te denken aan den proost der St. Maartenskerk dan aan den stadsvoogd of baljuw van Yperen.

En toch weder mag ik niet nalaten te melden, dat Sanderus, fol. 343, op voorgang van Gramaye, spreekt van een diploma der St. Maartenskerk („diploma Martinianum") van het jaar 1110, waarin als onderteekenaar voorkomt „Praepositus villae," onder welken naam beide geleerden 's graven baljuw verstaan.

Voorts zij hier nog met een woord bijgevoegd, dat ik den volzin in Praepositus' brief aan de gemeente te Antwerpen: „Job hatt gesündet, vnd ist doch vast redlich gesein in allen seinen anfechtungen vnd widerwertikeiten" (zie bl. 134, 267 en 307) thans liever vertalen zou: „Job heeft gezondigd en is immers ter naauwernood redelijk (braaf) geweest in al zijne aanvechtingen en wederwaardigheden."

Eindelijk zij het mij vergund nog een' kleine bijzonderheid te vermelden ten aanzien van Gerardus Geldenhaur, die, zoover ik weet, ontsnapt is aan al zijne levensbeschrijvers, ook aan den heer H. Schultz Jacobi, in wien Geldenhaur onlangs, in den *Kalender voor de Protest. in Ned. voor* 1862, een' bekwamen biograaf gevonden heeft. Ik

heb gezegd in mijn aangeh. boek, bl. 148, dat Geldenhaur ook tot Antwerpen in betrekking stond, omdat Cornelius Grapheus, de secretaris der stad, uit de gevangenis tot hem zijn aandoenlijk klaaglied rigtte en hem zijn' voornamen vriend noemde. Dit wordt bevestigd door het werkje van Geldenhaur zelve, uit de boeken van prof. Kist door mij aangekocht, getiteld: *Historia Batavica, rhapsodo Gerardo Geldenhaurio Noviomago.* In de opdragt aan Willem, hertog van Gelre, gedagteekend uit Marburg 7 April 1539, schrijft hij: „Amici quondam mei Petrus Aegidius & Cornelius Scribonius, viri eruditissimi, praeceptiones quasdam ex veterum libris collegerunt, ad docendos principes ac magistratus, qua ratione respublicae felicissime gubernari queant.'' Het is mij ontwijfelbaar, dat hier door Cornelius Scribonius bedoeld wordt Cornelius Grapheus (de schrijver, secretaris). En ook in Petrus Aegidius *of Aegidii* vinden wij een' Antwerpenaar. Hij was mede stadsgriffier; en daar Erasmus hem in zijne *Adagia* zijn' gastheer noemt, zoo is het te denken, dat hij bij hem te Antwerpen zijn' intrek nam. (Zie mijn a. w., bl. 233.) En deze beide geleerde Antwerpenaars noemt Geldenhaur zijne voormalige vrienden: — wij kennen de treurige *beteekenis van dit* woord voormalig. Is het niet zoo goed als zeker, dat Geldenhaur weleer te Antwerpen gewoond of althans eenigen tijd vertoefd heeft?

H. Q. Janssen.